

Mededelingenblad Nederlandse
vereniging van vrienden van
ceramiek en glas

De verborgen stad

750 jaar Alkmaar onder de grond

Colofon

Redactie

Jan van Campen, Kristin Duysters, Neeke
Fraenkel-Schoorl, Sebastiaan Ostkamp, Christien
Smits

Eindredactie/redactiesecretariaat

Christien Smits
Buiksloterbreek 110
1034 XE Amsterdam

Vormen uit Vuur

Vormen uit Vuur wordt gratis toegestuurd aan
leden en donateurs van de vereniging.

Contributie per kalenderjaar

Particulieren € 39,-
Studenten € 23,-
Buitenlandse leden, musea, bibliotheken, vereni-
gingen en andere rechtspersonen € 57,-
De leden ontvangen een acceptgirokaart, waar-
mee de contributie kan worden voldaan.

Aanmelding als lid van de vereniging

Voor lidmaatschappen, adreswijzingen etc.:
Nederlandse vereniging van vrienden
van ceramiek en glas
Postbus 15757
1001 NG Amsterdam
of www.vormenuitvuur.nl
Opzegging alleen schriftelijk vóór 1 november
van het voorafgaande jaar.
Gironr. van de vereniging: 448948

Bestuur

M. Jonker (voorzitter), S. Braat (vice-voorzitter),
P.M. de Pree-Dommisse (secretaris), R. Daalmeijer
(penningmeester), W. van Rechteren-de Muinck
Keizer, J. v.d. Schriek-v.Wulfften Palthe

Secretariaat van de vereniging

Postbus 15757
1001 NG Amsterdam

Advertentietarieven

Achterkant omslag	€ 500,-
1 pagina binnenwerk	€ 350,-
1/2 pagina	€ 175,-
1/4 pagina	€ 100,-

Bij 4 achtereenvolgende plaatsingen 10% korting.
Genoemde prijzen zijn exclusief zet- en/of litho-
kosten (excl. B.T.W.).
Voor meer informatie: tel. 020-6341947.

Oude nummers

Diverse oude nummers en registers zijn nog
verkrijgbaar.
Enkele nummers: voor leden € 8,-, voor niet-
leden € 13,-
Dubbele nummers: voor leden € 17,-, voor niet-
leden € 23,-
Schriftelijke opgave bij J. v.d. Schriek,
Burg. den Texlaan 43, 2111 CC Aerdenhout.
of via www.vormenuitvuur.nl

Register

Voor het raadplegen van het register 1953-2003:
www.vormenuitvuur.nl

Vormgeving en lay-out: Ed. Brasser,
Vormgevingsbureau Stadsdrukkerij Amsterdam

Druk en afwerking: Stadsdrukkerij Amsterdam N.V.

Afbeelding omslag:
Vuurstolp van decorateur
B2, rood aardewerk met
slibversiering en lood-
glazuur, 1610, h. 48 cm,
Alkmaar, bodemvondst
Graft, coll. C.A. de Jongh

ISSN 0927-748X

© 2004 Nederlandse vereniging van vrienden
van ceramiek en glas en de auteurs.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
de vereniging.

Dit nummer van *Vormen uit Vuur* is vervaardigd
als toelichting bij de tentoonstelling *De verborgen
stad*, die vanaf 25 april tot 21 november 2004 te
zien is in het Stedelijk Museum te Alkmaar.
De artikelen zijn geschreven door medewerkers
van de afdeling Monumentenzorg en Archeologie
van de gemeente Alkmaar en door D.H. Duco,
A. Kaneda en S. Venhuis.

De verborgen stad

Archeologisch onderzoek naar 750 jaar wonen in Alkmaar

Peter Bitter
Nancy de Jong-Lambregts
Rob Roedema
Don H. Duco
Akemi Kaneda
Sjek Venhuis
Sebastiaan Ostkamp

Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas

Over de auteurs

Peter Bitter is als stadsarcheoloog verbonden aan de Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar. Hij publiceerde vele artikelen over met name stadsarcheologie. In 2002 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*.

Don Duco studeerde kunstgeschiedenis en museologie in Leiden. Hij is werkzaam als conservator bij het Pijpenkabinet in Amsterdam en verricht in die functie onderzoek naar de geschiedenis van de rookpijp in al haar facetten. Zijn publicatie *De Nederlandse kleipijp, handboek voor dateren en determineren* werd onderscheiden door de Koninklijke Academie van Wetenschappen.

Nancy de Jong-Lambregts studeert Europese Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. In het kader van haar studie loopt ze stage bij de Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar. Bij dezelfde instelling is zij tevens werkzaam als vrijwilliger.

Akemi Kaneda is geboren in Japan en woont sinds een tiental jaren in Nederland. Ze studeerde Europese Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en schreef een scriptie over in Nederland opgegraven Japans porselein. Thans is zij werkzaam als junior materiaalspecialist Middeleeuwen/Nieuwe Tijd bij het bedrijf ADC ArcheoProjecten in Amersfoort.

Sebastiaan Ostkamp studeerde Europese Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en werkt als senior-materiaalspecialist Middeleeuwen/Nieuwe Tijd bij het bedrijf ADC ArcheoProjecten in Amersfoort. In dezelfde functie is hij verbonden aan de Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar. Hij publiceerde tal van artikelen over de materiële cultuur van de late Middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd. Daarnaast maakt hij deel uit van de redactie van *Vormen uit Vuur*.

Rob Roedema is als assistent-archeoloog verbonden aan de Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar. Hij was betrokken bij tal van opgravingen en bouwhistorische waarnemingen in Alkmaar. Samen met Sebastiaan Ostkamp werkt hij aan het zogenaamde 'beerputtenproject', waarbij zijn aandacht zich vooral richt op het glaswerk uit deze vondstgroepen.

Sjek Venhuis is werkzaam als restaurator van opgegraven gebruiksardewerk. Daarnaast verricht hij onderzoek naar de geschiedenis van Nederlands en Duits slibaardewerk. Hij was een van de initiatiefnemers van de tentoonstelling *Hoorn des overvloeds. De bloeiperiode van het Noord-Hollands slibaardewerk (ca. 1580 - ca. 1650)* in 1997 en was mede-auteur van het gelijknamige boek.

Inhoud

4 De verborgen stad

Archeologisch onderzoek naar 750 jaar wonen in Alkmaar
Peter Bitter

30 Koken, bakken, braden en eten met aardewerk

Over de toepassing van gebruiks aardewerk uit archeologische context
Nancy de Jong-Lambregts

48 Drinken en klinken

Zeven eeuwen glaswerk in Alkmaar
Rob Roedema

71 Drie eeuwen tabakspijpen uit Alkmaar

Een analyse van de kleipijpen na vijftien jaar stadskernonderzoek
Don H. Duco

97 Bont en blauw

Aziatisch porselein uit de bodem van Alkmaar
Akemi Kaneda

103 Gewapend slib

Alkmaars slibaardewerk uit de late zestiende en de zeventiende eeuw
Sjek Venhuis

112 Tortelduiven en vlamme harten

Huwelijkssymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar
Sebastiaan Ostkamp

156 Literatuur

162 Summaries/Samenvattingen

Patricia Wardle

De verborgen stad

Peter Bitter

De verborgen stad is de titel van een expositie in het Stedelijk Museum Alkmaar van 25 april tot 21 november 2004. Het is een titel met een geheimzinnige sfeer die suggereert dat er iets valt te ontdekken. En dat is ook zo. Hier worden de archeologische vondsten getoond van huisraad in Alkmaar vanaf 1254. Dit jaartal hangt samen met de viering van het feit dat Alkmaar 750 jaar geleden haar stadsrechten vergund kreeg van de graaf van Holland.

De expositie is gemaakt in co-productie door het Stedelijk Museum Alkmaar en de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en Archeologie, welke sinds 1991 verantwoordelijk is voor het archeologisch onderzoek in Alkmaar. De expositie en de voor u liggende publicatie zijn de bekroning van het zogeheten 'beerputtenproject', dat de gemeentelijke archeologen in 1998 begonnen. Dit project omvatte een gedetailleerde inventarisatie en beschrijving van alle vondsten uit circa 150 beerputten en andere vindplaatsen van huisafval, met als einddoelen onder meer de ontsluiting van de vondsten en het bijdragen aan de geschiedschrijving door een analyse van het materiaal. Het project heeft een aantal publicaties opgeleverd en het ligt in de bedoeling om de inventarisatie voor wetenschappers en andere belangstellenden nog digitaal beschikbaar te gaan maken. De inventarisaties vinden plaats volgens de methodiek van het 'Classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas', voorheen in de wandelgangen ook bekend als het 'Deventer systeem' naar de eerste publicatie waarin deze is toegepast.¹ Veel vondsten worden in deze expositie voor het eerst getoond. In de afgelopen dertien jaar is een grote hoeveelheid materiaal opgegraven, waarbij keramiek en glaswerk de boventoon voert. Er is echter ook materiaal dat al eerder is opgegraven.

Al in de jaren zestig kwam in Alkmaar het eerste archeologische onderzoek op gang en dit werd jarenlang uitgevoerd door vrijwilligers met gemeentelijke onder-

steuning. Het doelgerichte onderzoek naar de oudste geschiedenis van Alkmaar onder leiding van E.H.P. Cordfunke werd in de jaren tachtig aangevuld door de inzet van leden van de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten. Deze laatste hielden zich vooral bezig met vondstmateriaal uit de vijftiende tot de achttiende eeuw dat afkomstig was uit beerputten en afvalkuilen, waarin de vroegere bewoners van Alkmaar een deel van hun afval deponeerden.² De stichting is inmiddels opgegaan in de Historische Vereniging Alkmaar.

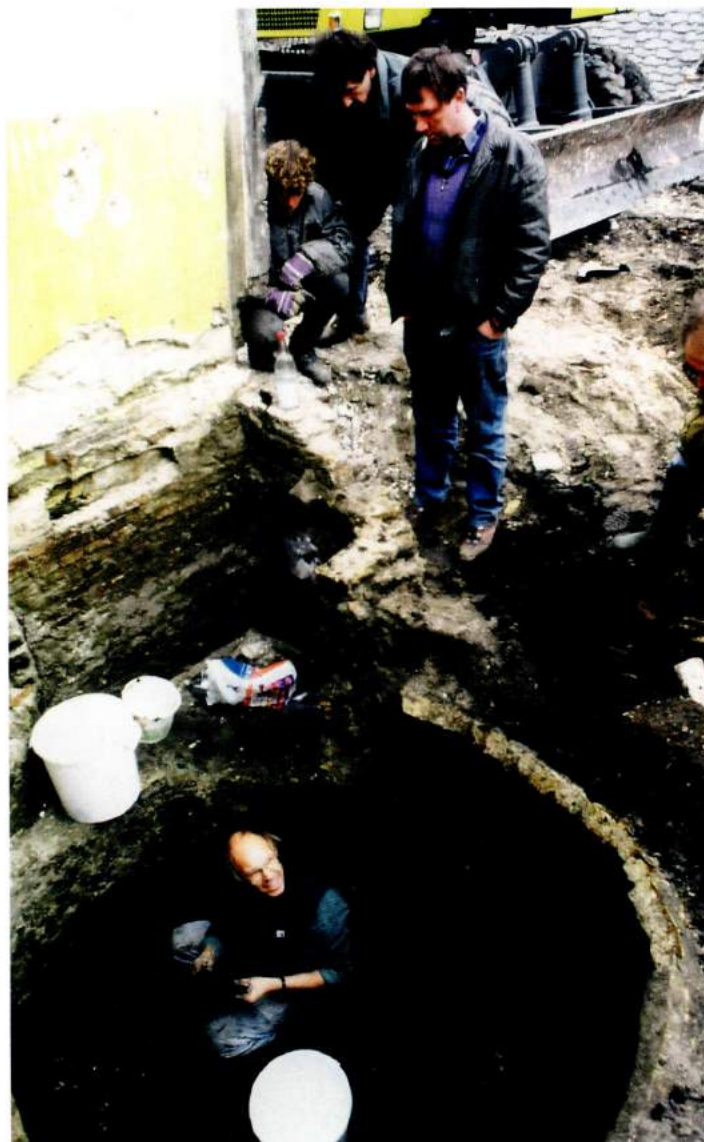
Sinds de instelling van de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en Archeologie in 1991 wordt het archeologisch onderzoek grootschalig en professioneel aangepakt. Daarbij wordt overigens nog steeds dankbaar gebruik gemaakt van de inzet van een groep enthousiaste vrijwilligers. Onderwerpen van systematisch onderzoek zijn onder meer de topografie van de oudste nederzetting, waterstaatkundige ontwikkelingen, de stedenbouwkundige structuur van de stad, de huisbouw, handel en nijverheid, sociale differentiatie en uitingen van mentaliteit en identiteit zoals onder andere zijn weerspiegeld in wooncultuur. Het hier gepresenteerde onderzoek naar huisraad is derhalve onderdeel van een bredere benadering.

Onderzoek van afval

Huisafval wordt in de late Middeleeuwen op verschillende manieren van de hand gedaan. Uit de archeologische vondsten

blijkt wel dat het vuilnis niet gewoon op het erf rondzwerft, maar dat het vaak is verzameld op een afvalhoop in een hoek van de tuin om tenslotte te worden afgevoerd of begraven in een afvalkuil. In Alkmaar worden afvalkuilen op achtererven gevonden tot in de eerste helft van de zestiende eeuw.

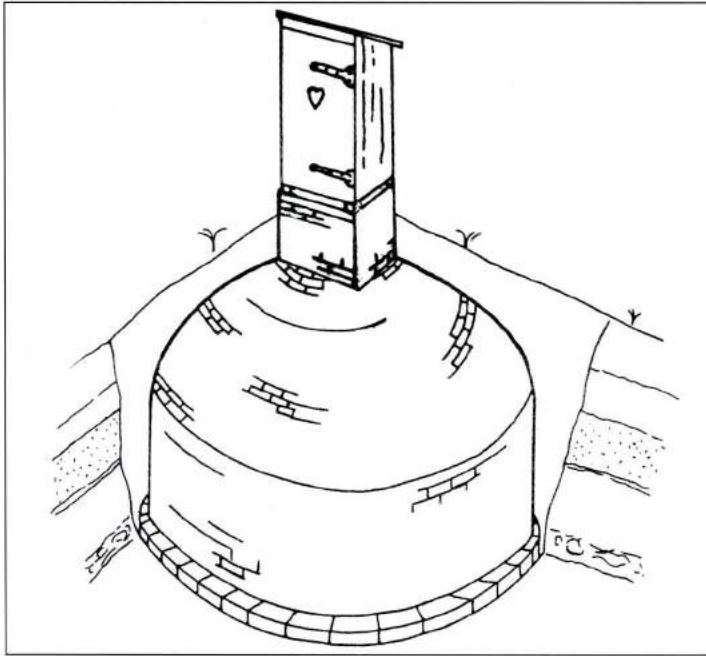
Over de afvalverwerking zijn voor 1500 weinig geschreven bronnen voorhanden.³ In de oudste bewaarde keuren van rond 1450 is onder andere sprake van een plicht tot het schoonmaken van de straat voor het eigen huis op elke zaterdag en een verbod op het storten van vuil op het erf van de burens, bij de kerkhoven of op de vesten. Pas in 1524 is er een eerste vermelding van nadere voorzieningen voor het deponeren van afval. In dat jaar blijkt men op een aantal plaatsen vuilniskuilen te hebben, welke vermoedelijk kort tevoren zijn aangelegd. In later tijd blijken ze te zijn gebouwd als een rechthoekige of vierkante bak omgeven door een halfhoge muur met open toegang, vermoedelijk doorgaans voorzien van een baksteenvloer. Ze worden aangewezen als stortplaatsen voor huisafval van de burgers. In 1547 worden voor het eerst ook vuilnismannen in dienst van de stad vermeld en zij zijn sindsdien in wisselende aantallen in stadsdienst voor het schoonhouden van de straten, met als drukste perioden de beide weekmarkten op vrijdag en zaterdag en de vier jaarmarkten. Zij brengen het straatvuil in de vuilniskuilen. Het leeghalen van de vuilniskuilen wordt vanaf 1549 door de stad voor aardige bedragen verpacht aan particulieren, die de inhoud verkopen als meststof aan boeren en soms als ophogingsgrond voor stadsuitbreidingen. In die tijd blijken er ook stedelijke vuilnisschuiten te zijn, waarvan het gebruik mede wordt verpacht en waarmee men elke dinsdag, donderdag en zaterdag het afval van de kaden moet ophalen. Sindsdien mogen de burgers het vuil alleen bij uitzondering bij de vuilniskuilen storten en dient men het normaliter aan de straat te zetten, 'het zij in potten, ketels of vaten staande, ofte op de straat of wal nedergestort'.⁴ Kort voor 1719 besluit het stadsbestuur de schuiten voortaan zelf te beheren. Uit het Reglement voor de 'vullisluyden' uit dat jaar blijkt onder meer dat men dan het vuil

dagelijks langs de straten ophaalt. In de winter, als de schuiten door de vorst niet kunnen varen, gaat men met paard en wagen door de stad.

In Alkmaar wordt veel historisch afval opgegraven in bakstenen beerputten (afb.1 en 2). Deze zijn vanaf de dertiende eeuw aangebracht bij de grootste bakstenen huizen. Vanaf de zestiende eeuw worden ze bij de meeste huizen in Alkmaar aangebracht. Gebouwd als een soort ondergrondse latrine onder een toilet-hokje (een 'huisje' of 'privaat' genoemd) dient de beerput tevens als afvalbak. Naast organisch afval bestaat de inhoud voornamelijk uit gesneuveld huisraad

1 Beerputopgraving bij Langestraat 115/117 in 1993. Het 'huisje' stond tegen de tuinmuur. Deze bouwwijze met uitgebouwde stortkoker komt in Alkmaar het meest voor.

van aardewerk, glas en andere materialen. Beerputten zijn niet gebouwd door de overheid maar door particulieren. De beerput wordt vanwege de stank meestal achter het huis gegraven. Men kent in de loop der tijd verschillende bouwwijzen. De laatste beerput verdwijnt pas in de twintigste eeuw. In tegenstelling tot andere steden heeft men in Alkmaar slechts zeer zelden riolen aangelegd.⁵ Beerputten worden doorgaans gelegeerd als ze vol zijn geraakt met afval en de stortkoker verstopt raakt. Over het leeghalen van beerputten is in de geschreven bronnen weinig te vinden, maar dit is mogelijk lange tijd een apart vak. In 1741 stelt het stadsbestuur zelfs een 'Reglement op de nagtwerkers' vast, waarmee men de 'secreetlegers' bedoelt.⁶ Bij opgravingen is herhaaldelijk vastgesteld, dat men voor het leeghalen van de beerput de koepel ervan heeft opengebrouwen en na de leging

2 Een beerput van het type 'hangkoker', dat wil zeggen met het 'huisje' bovenop de koepel.

3 Pieter de Hooch (1629-1684), *Twee vrouwen en een kind op de achterplaats*, 1657-1658, olieverf op paneel, coll. Toledo Museum of Art, Toledo. Foto uit: P.C. Sutton, *Pieter de Hooch 1629-1684*, Hartford 1998, p. 105. De vrouwen zijn bezig met de was en de afwas

weer hersteld. De nabijheid van beerputten bij de keuken en achterplaats, waar serviesgoed sneuvelt bij koken en afwas, verklaart de deponering van veel gebroken keramiek en glas (afb. 3). Hieraan komt in de negentiende eeuw een abrupt einde. Omstreeks 1850 wordt het toilet in rijkere huizen voorzien van een sifon als stankafsluiter, waardoor het vrijwel onmogelijk wordt om afval erin te deponeren (afb.4). Na enkele mislukte experimenten met een modern rioolstelsel besluit men in 1881 tot de invoering van het 'tonnenstelsel'. Een houten ton wordt dan in het toilet geplaatst voor de opvang en afvoer van de uitwerpselen. De tonnen worden geregeld door de gemeente afgehaald en vervangen door lege. Sindsdien gaat al het huisafval naar gemeentelijke stortplaatsen en vanaf 1970 naar verbrandingsinstallaties.

Het archeologische vondstmateriaal omvat slechts een selectie van het destijds gebruikte serviesgoed. Dat heeft te maken met een aantal factoren. Zo is veel metaal hergebruikt en niet na afdanking weggevoerd. Houten voorwerpen zullen meestal in de haard zijn beland als brandstof. Een andere factor is de gebruiksduur van een voorwerp, bij metaal natuurlijk veel langer dan keramiek en hout. Bovendien zal slechts een deel van het keramisch afval in beerputten zijn gedeponeerd. Hierboven is al geschetst dat ook klein huisafval is opgehaald met de vuilnisschuit. In 1719 wordt in de voorschriften voor de vuilnislieden zelfs apart aangegeven dat zij 'het puin of de potscherven, die bijgeval onder de asch zijn geraakt' eruit moeten sorteren. Voorts blijken veel van de kleinere huizen géén beerput te hebben gehad. Tenslotte is allerlei materiaal soms alsnog uit beerputten verwijderd door de nachtwerkers. Uit onze beerputten komt bijgevolg een beperkte steekproef. Een simpele reken-som kan dit verduidelijken: als we ervan uitgaan dat men in één huis gemiddeld tien aardewerken objecten per jaar weggooide en we vermenigvuldigen dit met een aantal van pakweg 2000 huizen en met 350 voor het aantal jaren tussen 1500 en 1850, dan komt daar het astronomische aantal uit van zeven miljoen stuks 'geconsumeerd' vaatwerk in die periode! Ons

4 Sifon, rood aardewerk met loodglazuur, circa 1850, h. 59 cm, beerput bij Langestraat 73 te Alkmaar, inv.nr. 97LAN7BP5

archeologisch vondstmateriaal uit beerputonderzoek in Alkmaar, bestaande uit compleet dan wel gedeeltelijk bewaard gebleven fragmentarische voorwerpen uit omstreeks 150 beerputten, komt in totaal uit op hooguit twee promille hiervan. Naast deze processen bij de deponering, moeten we bij de interpretatie van de vondsten ook rekening houden met de daarop volgende 'post-depositionele' processen. Metaal en organisch materiaal is in de bodem veel meer vergankelijk dan keramiek. Bovendien is de wijze van opgraven en conservering van belang.

Het onderzoek van beerputvondsten in Alkmaar blijkt niet alleen fraai vondstmateriaal op te leveren maar ook veel informatie. Vondsten zijn immers meestal te verbinden met het bijbehorende huis. Door archiefonderzoek kan in een aantal gevallen zelfs worden achterhaald wie de bewoners waren, althans indien zij voldoende sporen in de schriftelijke bronnen hebben nagelaten. In sommige gevallen is er voldoende goed dateerbaar archeolo-

gisch materiaal om die koppeling ook daadwerkelijk te maken, vooral als een bewoner er meerdere decennia woont. Meestal zijn de archeologische dateringen evenwel onvoldoende scherp ten opzichte van de wisselingen van bewoners. Het is doorgaans wel mogelijk om globaal aan te geven tot welke sociale groep de bewoners behoren.

Dit onderzoek van de stedelijke materiële cultuur is het meest gebaat bij een gebundelde benadering vanuit verschillende takken van onderzoek.⁷ Zo is er ook veel keramiek overgeleverd in privé-bezit of in museumcollecties. Dit materiaal blijkt in hoge mate complementair met de archeologische vondsten. Het zijn immers vooral kostbare pronkobjecten of 'zondags servies' waarmee erg zuinig is omgesprongen, terwijl de archeologen vooral het dagelijks gebruikte goed aan het licht brengen. De relatie met beeldende en schriftelijke bronnen is weliswaar vruchtbaar, maar ook niet zonder problemen. Zo is veel contemporair beeldmateriaal door de kunstenaar dermate gekunsteld gecomponeerd, dat men het niet zonder meer mag zien als een weergave van huishoudens in het verleden. Hierop ontbreekt vaak juist het alledaagse huisraad. Belangrijke schriftelijke bronnen zijn boedelinventarissen, waarin iemands bezittingen worden genoteerd, vaak voor erfenskwesties en soms in groot detail.⁸ Daarin wordt keramiek echter zelden tot nooit vermeld, omdat gebruikt serviesgoed een te geringe geldwaarde meer had. Bovendien gebruikt men onbegrijpelijke of onduidelijke aanduidingen. Berucht is bijvoorbeeld de aanduiding van 'porselein' dat in de zeventiende en achttiende eeuw evengoed voor Chinese als Hollandse keramiek is gebruikt. Toch zijn bijvoorbeeld de vermeldingen van metalen servies van groot belang, vanwege de vergelijking met de keramiek die uit andere bronnen bekend is. Bij boedelinventarissen speelt overigens wel mee, dat men deze alleen heeft opgesteld als er daadwerkelijk een erfenis van enige waarde is. Daardoor lopen we gegevens mis over de armste bevolkingslaag, die ook in andere schriftelijke bronnen slecht is terug te vinden. Zij bezitten bijvoorbeeld geen onroerend goed en hebben zelden de notaris nodig.

In dit onderzoek komen niet alleen praktische alledaagse aspecten van het woongedrag aan de orde, of verschillen in de keuze en het gebruik van servies bij verschillende sociale groepen. De vondsten kunnen ook inzicht geven in de mentaliteit van bevolkingsgroepen, zoals door Sebastiaan Ostkamp in deze bundel wordt toegelicht voor huwelijksgeschenken. In het archeologisch onderzoek staan niet alleen huisraad maar ook de huizen centraal. Vooral over de huizen van vóór 1650 zijn we dankzij het archeologisch onderzoek veel wijzer geworden. Nadeel van de archeologie is dat men alleen de funderingen en kelders aantreft en vooral bij grotere huizen blijft dus onbekend hoe de eventuele verdiepingen eruit hebben gezien.⁹ Het archeologisch onderzoek naar huizen is onlosmakelijk verbonden met bovengronds onderzoek, letterlijk en figuurlijk, door bouwhistorici. Deze bestuderen bovengronds bewaarde (delen van) huizen, welke soms zijn verscholen achter latere verbouwingen en bekledingen van muren en zolderingen. Door deze gegevens te verbinden met eventuele geschreven informatie over huizen en bewoners in het archief en met de schaarse oude afbeeldingen, wordt de huizenbouw in Alkmaar onderzocht. Er zijn verschillende relaties te leggen tussen de ontwikkeling van de huizen en het daarin aanwezige huisraad. Verderop komen voorbeelden aan de orde zoals de aanleg en constructie van haarden en keukenvoorzieningen, voorzieningen voor verwarming en verlichting of de opkomst van aparte eetkamers met een meer uitvoerig tafelservies. Daarbij blijken er grote verschillen te zijn geweest tussen huizen en huisraad van verschillende sociale groepen.

De Alkmaarse bevolking

De stadsbevolking kan men vanaf de late Middeleeuwen ruwweg indelen in drie lagen: de sociale toplaag met een hoofdrol in het stadsbestuur, een brede middengroep van vooral ambachtslieden en (met name vanaf de zeventiende eeuw) winkeliers, met als derde laag een arme bevolkingsgroep van ambachtsknechten, werksters etcetera. Daarnaast leeft een klein deel van de bevolking in kloosters

5 Dieric Bouts (ca. 1420-1475), *De maaltijd van Christus bij Simon*, ca. 1450, coll. Staatliche Museen, Berlijn.

Foto uit: A. Châtelet, *Early Dutch painting*, Amsterdam 1980, afb. 65.

In dit deftige huis staat toch weinig servies op tafel. Op de tafel, slechts een plank op twee schragen, staan behalve tinnen opdien-schalen en een tinnen zoutvaatje twee kannen van Siegburger steengoed en glazen van woudglas. De vis wordt niet gegeten van teljoren maar van een snee droog brood. Het enige bestek vormt een tweetal messen.

en gasthuizen. Dit is ongetwijfeld een erg versimpelde indeling, maar zij lijkt voorlopig voor een globale benadering van het vondstmateriaal wel bruikbaar. We moeten er rekening mee houden dat er binnen deze drie lagen nog diversiteit zal zijn geweest, terwijl de groepen in de loop der tijd ook van samenstelling veranderen. Hiernaar is in Alkmaar slechts in specifieke aandachtsterreinen gericht onderzoek gedaan.¹⁰ Behalve deze verticale gelaagdheid is er ook een horizontale geleiding. Opmerkelijk genoeg blijkt er tot in de negentiende eeuw in brede kringen van de middenlaag en bovenlaag sprake te zijn van huwelijkspolitiek. Kort gezegd komt het erop neer dat men de partners stevast zoekt binnen dezelfde beroepsgroep, deels met het oog op continuïteit van het eigen bedrijf en mogelijk ook deels vanwege het versterken van zakelijke verhoudingen met persoonlijke banden.¹¹ Leden van gilden hebben daardoor vaak nauwe familieverbanden. Vanaf de zestiende eeuw is de samenleving nog verder verdeeld door de verschillende geloofsrichtingen. Het vinden van geschikte huwelijkspartners moet hierdoor geen eenvoudige zaak zijn geweest! Er zijn dan ook wel huwelijken tussen partners met flinke leeftijdsverschillen. Dit wordt versterkt doordat vrouwen toch grote gevaren lopen in het kraambed en doordat weduwen en weduwnaren

geregeld hertrouwen.

Uit de ontwikkeling van de huistypen, met name de verschillende soorten huizen van baksteen, blijkt dat de midden-groep vanaf de veertiende eeuw een grotere diversiteit in welvaart kent, met zowel rijkere als armere huishoudens. Ook uit het aangetroffen huisraad blijkt deze verscheidenheid. Zo vinden we serviesgoed van verschillende materialen, van goedkoop tot kostbaar. Er zijn bijvoorbeeld lepels en papkommen van hout, maar ook van verschillende soorten aardewerk of metaal (tin of zelfs zilver). Een ander voorbeeld is drinkservies van aardewerk, Duits steengoed (zeer harde keramiek van hoge kwaliteit), verschillende soorten glas of metaal. Onderscheid blijkt ook uit de gebruiksvormen die wijzen op het nuttigen van luxe voedsel en drank, bijvoorbeeld mosterd, zout, boter of wijn.

Een hieraan verwant verschijnsel is de grotere aandacht voor beschaafd tafelgedrag vanaf de zestiende eeuw, gestimuleerd door de uitgifte van drukwerk over dit onderwerp zoals het boek *De civilitate morum puerilium* van Erasmus van Rotterdam uit 1530. In de loop van de zestiende tot achttiende eeuw vinden gedragsregels vanuit de hofcultuur geleidelijk aan ingang bij bredere lagen van de samenleving, in de steden het eerst bij de rijkere burgerij (afb.5). Daarbij horen voorschrif-

ten voor het neussnuiten en spuwen, handen wassen voor het eten, smakken, boeren en winden, het samen delen van servies en bestek, wegleggen van afgekloven botten, dopen van voedsel in saus, gebruik van servetten voor vette vingers, de verbreiding van de eetvork en het afnemende gebruik om vlees pas op tafel door de voorsnijder te laten ontleden.¹² Een gezamenlijke maaltijd krijgt daarvoor ook steeds meer kenmerken van uiterlijk vertoon.

De grenzen tussen de verschillende sociale groepen zijn vermoedelijk eeuwenlang niet scherp afgebakend en er is sprake van sociale mobiliteit, waarbij men zich kan 'opwerken' in sociale status maar ook sociale posities kan verliezen. Dit verandert voor de topklaag doordat in de tweede helft van de zeventiende eeuw de aanzienlijkste families alle bestuurlijke macht naar zich toe trekken. Door een strakke huwelijkspolitiek vormt zich een afgesloten regentenklasse. De tegenstellingen worden vergroot door de economische teruggang in de achttiende eeuw. Vanaf circa 1780 heerst er een economische en sociale crisis die tot ver in de negentiende eeuw de bevolking in haar greep houdt, met name de onderste laag. In 1812 wordt in een rapport de Amsterdamse bevolking ingedeeld in drie standen.¹³ De eerste stand omvat (onder meer) voorname kooplieden en bankiers met hun familie. Men drijft zaken op de beurs en op kantoor en besteedt de namiddagen vooral aan ontspanning en vermaak 'overeenkomstig hun stand'. Zij hebben een huishouden met inwonend personeel. 's Zomers verpoost het hele gezin met het huispersoneel in hun buitenhuis, waarbij de man op weekdagen naar kantoor en naar de beurs gaat. Zij voeden zich met allerlei soorten vlees, wild, gevogelte, vis, groenten en zo meer, met seizoensfruit als dessert. Men vermaakt zich met bezoeken aan de schouwburg, concerten, bals en gezelschappen waar kaart gespeeld wordt. De tweede stand is de burgerij en bestaat voornamelijk uit winkeliers en ambachtslieden. Men werkt van 's ochtends vroeg tot een uur of vier, vijf in de middag. Zij voeden zich met allerlei soorten vlees en groenten waar gort en meelproducten aan zijn toegevoegd, erwten, bonen en aardappelen.

Men gaat 's avonds uit wandelen, bij vrienden op bezoek, naar letterkundige genootschappen, sociëteiten of andere kringen, of naar de schouwburg. De derde stand is 'het gemeen': arbeiders, ambachtsknechten, werksters, wasvrouwen en dergelijke, die van 's ochtends (zeer) vroeg tot zes of zeven uur 's avonds werken. Zij eten voornamelijk aardappelen en goedkope groente, soms met een stuk vet of vlees en vaak panharing. De schrijver van het rapport, een Amsterdamse burgemeester, schetst dat de mannen zich gewoonlijk in de kroeg vermaaken, terwijl de vrouwen op de stoep een praatje maken met de burens. Ook noemt hij volksvermaak zoals palingtrekken, katten meppen, ganzen knuppelen, mast klimmen en boogschieten. Van de geschetste verschillen is een belangrijk deel terug te voeren op de economische situatie: de derde stand leeft in armoede. De sociale nood is erg hoog, te meer door de omvang van het probleem. Er is becijferd dat deze groep in Amsterdam inmiddels iets meer dan de helft van de bevolking uitmaakte. De eerste stand blijkt er omstreeks 1812 slechts 2,5% van de bevolking te omvatten. Vertaald naar de Alkmaarse situatie, kunnen we verwachten dat de eerste stand ook hier erg klein in aantal zal zijn. Voor wat betreft de omvang van de derde stand en hun armoe-dige situatie, deze is in negentiende-eeuws Alkmaar weinig anders dan in Amsterdam.¹⁴

Over het dagelijks leven en met name het woongedrag wordt archeologische informatie verkregen door onderzoek van de huizen en het huisafval. Dit laatste betreft ook onderzoek van voedselresten, maar in deze bundel wordt daar niet nader op ingegaan.¹⁵ Voor een goed begrip van het gebruikte huisraad, zullen we eerst kijken naar de huizen.

Ontwikkeling van huizen

Huizen worden in de late Middeleeuwen overwegend gebouwd van hout, met klei bestreken vlechtwerk van takken, turfplaggen en riet. In de dertiende eeuw gebruikt men steeds meer baksteen, gemaakt van lokale klei. Dit bouw materiaal verdringt eerst de toepassing van natuursteen voor de allergrootste en

duurste gebouwen, maar wordt in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw algemeen toegepast. Eeuwenlang komt een vloer van klei het meest voor. Dit lijkt enigszins op een zacht uitgevallen moderne cementvloer. Duurder is het gebruik van gebakken rode tegels, eventueel met glazuur en decoraties. In veel huizen met een kleivloer wordt vanaf de veertiende eeuw wel de haardplaats voorzien van een vloer van tegels of bakstenen, vanwege het makkelijker onderhoud.

In de late Middeleeuwen bestaan de meeste stadshuizen slechts uit twee kamers, namelijk een werkruimte annex winkel aan de straatzijde en een woongedeelte aan de tuinzijde (afb.6). In de achterkamer wordt gekookt, gegeten, bijeen gezeten en door het hele gezin geslapen. In de armste huizen vinden werken en wonen zelfs plaats in één ruimte, met een stookplaats in het midden van het vertrek. De voorgevel van de werkplaats/winkel is grotendeels open vanwege het daglicht en is onverwarmd. In de loop van de veertiende eeuw komt er een huistype met drie kamers, met in het midden een afgeschutte en verwarmde woonruimte, de 'binnenhaard'. In de veertiende en vijftiende eeuw ontstaat er naast de kleine huizen van hout en vlechtwerk een verscheidenheid aan bakstenen huizen. Deze variëren van een 'versteende' versie van de tweekamerwoning tot huizen met een verdieping en meerdere kamers.

De armste inwoners hebben een zogenaamde 'kamer', waar een heel gezin in kan wonen. Uit opgravingen blijkt dat dit inderdaad éénkamerwoningen zijn geweest. In de zestiende en zeventiende eeuw bouwt men meestal meerdere van dergelijke kamers onder één dak en met de kap parallel aan de straat. De vroegst bekende voorbeelden dateren uit de vijftiende eeuw.¹⁶ In de zestiende en zeventiende eeuw zijn er vele tientallen gebouwd, vaak als huurwoningen in een zijstraat of steeg als een vorm van projectontwikkeling. Deze woningen hebben vaak één gezamenlijke beerput, soms helemaal geen. Hierdoor is er archeologisch weinig bekend van het huisraad van deze armste bevolkingsgroep. Naast deze overwegend kleine huizen

6 Funderingen van een huis met kleivloeren en baksteenmuren van circa 1400, uitgebreid met een achterkamer in circa 1500, opgegraven bij Langestraat 115/117 in 1993. De stookplaatsen tegen de tussenmuur hebben een tegelvloertje en een ingegraven aspot.

7 Meester van Alkmaar, *De zeven werken van barmhartigheid: het spijsen van de hongerigen*, detail, 1504, olieverf op paneel, coll. Rijksmuseum, Amsterdam. Het schilderij is gemaakt voor het Heilig Geesthuis en het stadsgezicht toont wellicht delen van de toenmalige Houttil, waar het gasthuis was gelokaliseerd (het huidige Waaggebouw)

8 Cornelis Drebbel (1572-1633), Kaart van Alkmaar, uitsnede, 1597, gravure, coll. Regionaal Archief Alkmaar
Bij de gemarkeerde

zijn er luxe grote huizen voor welgestelde families (afb.7). Deze beschikken over meerdere privé-vertrekken, een ontvangstaal, een aparte keuken en slaapgelegenheden voor inwonend personeel. Kooplieden hebben in dergelijke huizen opslagruimten op bovenverdiepingen, in het voorhuis of in een aangebouwd pakhuis.

zomerkeuken is in 1992 de eraan vastgebouwde beerput opgegraven. De oudste vondsten corresponderen met een bouwdatum in schriftelijke bronnen van circa 1590

In de dertiende eeuw zijn dergelijke huizen zelfs versterkt. De ingang is dan op de eerste verdieping en te bereiken via een wegneembare houten trap, terwijl de vensters beneden met tralies zijn beveiligd. Bovenaan de gevel is een weergang met kantelen, waar strijders zich achter kunnen verschansen wanneer ze tegenstanders beneden op straat bestoken met pijlen, hete olie en wat dies meer zij. Deze grote verdedigbare huizen lijken veel op

kleine adellijke kastelen en men gebruikt er de term stadskastelen voor. Het straatbeeld moet een grote tegenstelling te zien hebben gegeven tussen deze bakstenen stadskastelen en de gewone laagbouw. De bewoners van die stadskastelen spiegelen zich in hun huishouden en uiterlijk vertoon aan de adel. Vanaf de veertiende eeuw besteedt men bij de grote huizen ook veel zorg aan de verfraaiing van de voorgevel om status tot uitdrukking te brengen.

De lage huizen met woon- en werkruimten op de begane grond hebben eeuwenlang het straatbeeld overheerst. Pas in de achttiende en negentiende eeuw worden de meeste huizen in Alkmaar verhoogd met een volledige verdieping. Langs de meeste huizen loopt aanvankelijk een steeg naar het achtererf. Vanaf de zestiende eeuw wordt het steeds gebruikelijker om inpandig een gang te maken. In plaats van de kamers te doorkruisen, kan een bezoeker dan vanaf een hal door de gang langs de diverse kamers naar achteren lopen. Op de gang sluit een wenteltrap naar de verdiepingen en/of de zolder aan. In de achttiende en negentiende eeuw worden de huizen van de bovenlaag en de rijkere middenlaag groter. Ze krijgen meerdere kamers met aparte gebruiksfuncties en meer privacy. Parallel hieraan ontwikkelt men een grotere variatie aan huisraad, met grote kasten, allerlei soorten tafels en stoelen en ander meubilair, met serviesgoed voor specifieke functies. Bij archeologische opgravingen wordt er van het meubilair niets teruggevonden, maar serviesgoed is er in toenemende verscheidenheid.

Keukens

In de meeste huizen worden tot in de zeventiende eeuw de maaltijden bereid in het haardvuur van de woonruimte. Onderzoekers gebruiken dan ook wel de term woonkeuken. In de late zestiende en vroege zeventiende eeuw wordt bij de grotere huizen in Alkmaar vaak een 'zomerkeuken' aangebouwd opdat de woonkamer 's zomers niet te warm wordt door het stoken van een kookvuur (afb.8). Het is een smalle langwerpige uitbouw aan de achtergevel die maar een deel van de breedte beslaat, vaak met een bestraat

9 Kachelpan van wit aardewerk met loodglazuur, import uit Frankfurt of een goede navolging, begin negentiende eeuw, h. 7,5 cm, Ø 14 cm, beerput Langestraat 73 te Alkmaar, inv.nr. 97LAN7 BP5AAG

plaatsje ernaast. De achterkamer is dan 's zomers onverwarmd, maar deze verandert in de winter weer in een echte woonkeuken waar het haardvuur continu brandt. In de zomer wordt het huis ook anders gebruikt, omdat men dan wel slaapt in onverwarmde vertrekken zoals de zolder.¹⁷

In de achttiende eeuw maakt men in de grotere huizen een echte aparte kookkeuken waarin niet meer wordt geslapen. Alleen het huispersoneel zit hier 's avonds nog bijeen. Tegelijkertijd wordt de keuken voorzien van meer attributen, zoals een aanrechtblad met wasbak met een waterpomp. Onder de schouwboezem verschijnt naast het open vuur een vierkant fornuis, een bakstenen stookruimte met ronde gaten bovenin met roosters om pannen op te zetten. Terwijl fornuizen in luxe huishoudens reeds voor 1600 verschijnen, duurt het zeker twee eeuwen voor ze wijder verbreid raken. Pas in de late achttiende eeuw verschijnt er aangepast kookservies voor gebruik op de ronde vuurgaten van het gemetselde fornuis, de 'kachelpan' met tapse onderhelft (afb.9). Het originele product komt uit het Duitse Frankfurt en wordt al snel door Nederlandse pottenbakkers nauwgezet nagemaakt.¹⁸

Hoewel er toch ook allerlei metalen kookgerei is, blijft men in de keukens tot in de negentiende eeuw aardewerk gebruiken. Veel rood aardewerk wordt vanaf de achttiende eeuw ruwer afgewerkt omdat het voedsel toch in apart tafelservies wordt opgediend. Alleen de kleinere grappen en melkkannen, die ook nog op tafel komen, zijn zorgvuldiger gemaakt.

Vuur!

Zoals hierboven wel duidelijk is geworden, houdt men tot de introductie van gas en electra in huis vrijwel onafgebroken een turfvuur brandend. Dit vraagt extra zorg vanwege het brandgevaar. Van Alkmaar is slechts één stadsbrand bekend, namelijk op 25 mei 1328, waarvan inderdaad sporen zijn opgegraven in de Langestraat en op het Waagplein. Rond 1600 worden door de stad subsidies verstrekt voor het vervangen van brandbare wanden en daken door baksteen en dakpannen, terwijl men rieten daken verbiedt.¹⁹

Daarvoor vaardigt het stadsbestuur wel steeds allerlei regels uit zoals een verbod om na zonsondergang vlas te hekelen. In 1520 wordt door de stad het met leem afsmeren van de onderzijde van rieten of strooien daken verplicht gesteld.²⁰ Bij de haard heeft men diverse benodigdheden om het vuur te beheersen.

Het aansteken van vuur gebeurt met een vuursteen, een ijzeren vuurslag en tondel. Dit is gedroogd mos dat met een vonk in brand wordt gestoken. Deze benodigdheden werden bewaard in een tondeldoos, vaak van versierd geelkoper. In de zestiende eeuw gaat er ook wel een 'vuurvrouwtje' langs de huizen die gloeiende turfkooltjes verkoopt. Voor het verplaatsen ervan heeft men in huis een vuurtest, dat is een speciale rood aardewerken kom. Deze wordt ook gebruikt in een houten voetstoof en het bakje krijgt vanaf circa 1625 een aangepast vierkant model. Omdat het aanmaken van een vuur bewerkelijk is, probeert men vooral in de winter om het 's nachts te laten smeulen.

10 Vuurstolp van rood aardewerk, 1325-1375, in 1997 opgegraven in Alphen aan den Rijn (opgraving Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek; zie: Kok 2000), coll. Provinciaal Depot Bodemvondsten Zuid-Holland, Alphen a/d Rijn

Om het gevaar van wegspringende vonken te bedwingen wordt een vuurstolp over het smeulende vuur gezet. De eerste vuurstolpen van rond 1350 zijn afgeleid van een omgekeerde grote kom, waarop een oor is gemonteerd (afb.10). Om duistere redenen brengen de pottenbakkers nog tijdenlang de overbodige lobvoeten aan. Om het vuur niet te verstikken zijn er luchtgaten aangebracht. Dit model vuurstolp wordt in Noord- en Zuid-Holland geregeld gevonden, meestal met dezelfde 'versiering' van ingekraste afweerte-

11 Ronde vuurstolp van rood aardewerk, 1560-1580, Ø 30 cm, beerput
Luttik Oudorp 56 te Alkmaar, inv.nr. 89LUT AK

12 Halfronde vuurstolp van rood aardewerk met slibversiering en
loodglazuur met koperoxide, 1560-1580, b. 36 cm, doorgebruikt na
afbreken van de achterplaat getuige beroeting op het breukvlak, beerput
Luttik Oudorp 56 te Alkmaar, inv.nr. 89LUT BG

kens.²¹ In de vijftiende eeuw schakelt men over op halfronde vuurstolpen, welke tegen de achterwand van een bakstenen haardplaats kunnen worden geschoven. De halfronde vorm is voorzien van een vlakke achterplaat, die vaak stuk gaat als de stolp omvalt. Er worden dan ook geregeld losse brokstukken van zo'n achterplaat gevonden. Dat de stolpen desondanks nog enige tijd zijn gebruikt, blijkt wel uit de vondst van stolpen waaraan juist die afgebroken achterplaat ontbreekt terwijl de breukvlakken op die plaatsen zijn beroet (afb.11). Vanwege de centrale plek van de haard in de kamer zijn vuurstolpen doorgaans rijk versierd. Tussen midden zestiende en midden zeventiende eeuw is de ronde vuurstolp weer even terug, waarbij opvalt dat het vaak grove onversierde exemplaren zijn (afb.12). Juist deze worden ook in rijke huishoudens gevonden, in een enkel geval zelfs samen met rijk versierde halfronde stolpen.²² De verklaring hiervoor is mogelijk de verschijning van de zomerkeuken, waarin niet bijeen gezeten wordt en die sober is ingericht.

Voor het uitmaken van een haardvuur gebruikt men in de late Middeleeuwen 'dovers' om nagloeiende kooltjes stuk te wrijven (afb.13). Naast de haard is een 'aspot' ingegraven waar men de asresten van een vuur inveegt. De dover dient vermoedelijk tevens als deksel. Voor een haard met tegelvloer is er een speciale aspot-tegel met rond gat. In de zeventiende eeuw verschijnt de aardewerken doofpot waar gloeiende as met een metaal schepje wordt ingedaan. Dankzij een speciaal doofpotdeksel met een dubbele sluitrand wordt eventuele nagloeing gesmoord.

Bij de haard hoort tevens een 'pottenkijker', een olielamp die boven het vuur hangt zodat men tijdens het koken in de pot kan zien.

De schouw krijgt in de woonkamer een monumentaal karakter. In de zeventiende eeuw wordt de boezem gedragen door beelden of zuilen en de betimmering is geïntegreerd in eikenhouten lambriseringen. In de woonkamer wordt vanaf circa 1660 wel een schilderij aan de boezem gehangen, later zelfs in de boezem opgenomen. Ook in de woonkeukens zien we dergelijke verfraaiingen. De achterwand

13 Dovers van rood aardewerk, 1300-1400, Ø 16 cm, uit een afvalkuil bij Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN 71

van de schouw wordt vanaf circa 1625 versierd met wandtegels met beschilderd tinglazuur, waarvan de witte vlakken de lichtreflectie verhogen.

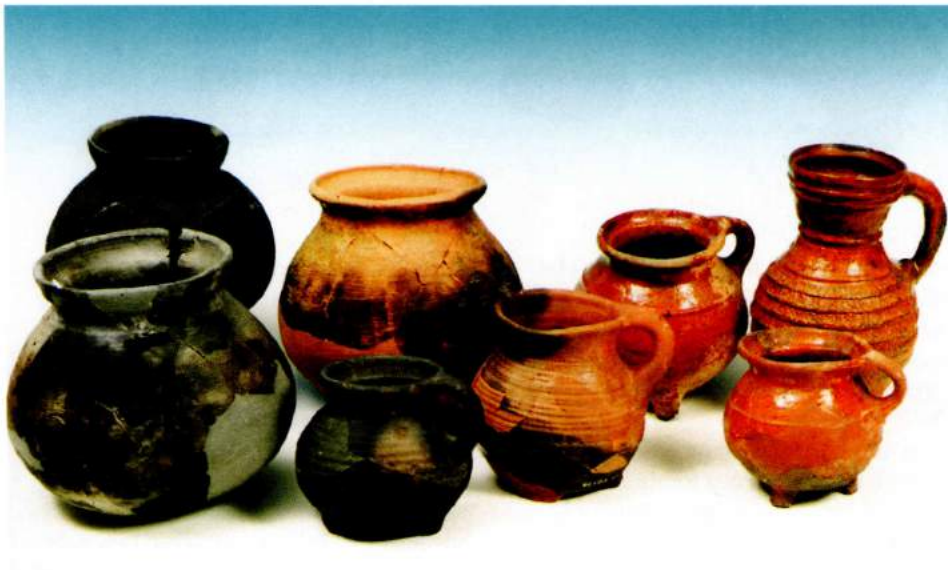
In luxe huizen is er in de zeventiende eeuw meer zorg voor afdichting van ramen door volledige afsluiting met glas-in-lood en het ophangen van gordijnen. In de achttiende eeuw vervangt men de buitenluiken wel door binnenluiken. Dankzij deze voorzieningen en door de inrichting van het huis met gangen tussen de vertrekken wordt het warmteverlies vermindert. In de achttiende eeuw verandert in de grotere huizen het gebruik van de haardplaats. Men voorziet verscheidene kamers van een kleiner model schouw, met zijwanden en een lage boezem. Al in de zeventiende eeuw heeft men in rijke kringen wel gietijzeren kachels, maar

deze komen pas in de achttiende eeuw in de inrichting van gewone huizen voor. Vuurstolpen raken buiten gebruik.

De opkomst van meer aparte vertrekken betekent ook een toename van het aanwezige meubilair en serviesgoed. Er komen grote linnenkasten en pronkkasten met glazen deuren voor het tonen van duur serviesgoed of een verzameling exotische voorwerpen, tafels en zitmeubilair. Vanaf de zestiende eeuw wordt er meer zorg besteed aan de eet- en drinkcultuur en aan het bijbehorende serviesgoed.

Stedelijke pottenbakkers

Al vanaf de Late Steentijd maakt men op de boerderij zelf serviesgoed van gebakken klei, waarvoor de grondstof plaatselijk wordt gedolven. De middeleeuwse

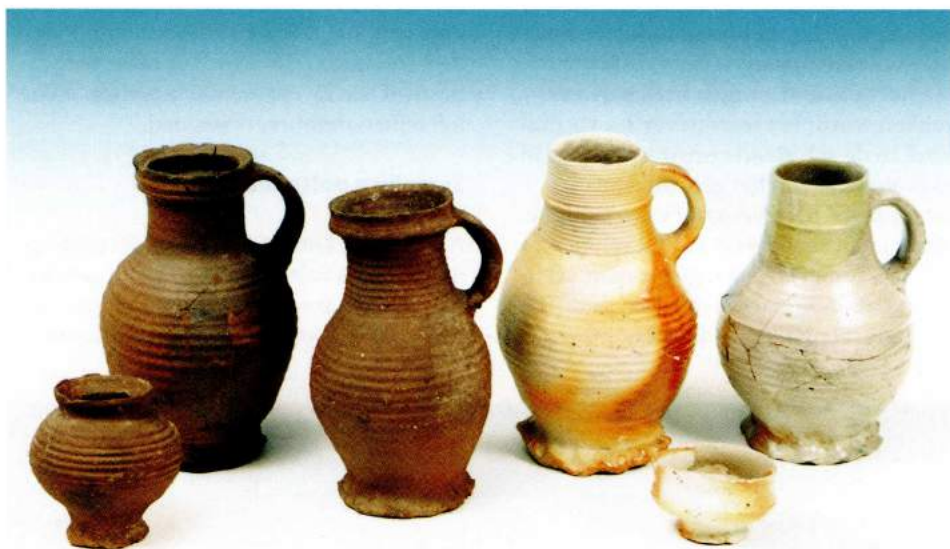
14 Links twee kookpotten van kogelpot-aardewerk en een grape met lobvoeten van grijs aardewerk, voorts van rood aardewerk een ronde kookpot, een grape met lobvoeten, twee grappen met poten en een hoogversierde schenkan op lobvoeten, 1275-1350, lokaal vervaardigd, inv.nrs. 98KAND30AAA, 98KAND30, 00CAN1041AA, 98KAND30, 01VDA II.B, 71NGB33, 42MDB K

versie van dit gerei is door archeologen 'kogelpotaardewerk' genoemd naar de meest voorkomende vorm. Er zijn behalve de ronde opslag- en kookpotten ook wel kommen en diepe steelpannen van dit materiaal gemaakt. Met de opkomst van de steden met hun markten en hun nijverheid ontwikkelt zich in de dertiende en veertiende eeuw de stedelijke pottenbakkersnijverheid (afb.14). De aardewerkproductie wordt van een nevenactiviteit op de boerderij tot een full-time specialisme. De pottenbakker heeft een bedrijf waarin behalve zijn gezin ook wel personeel werkzaam is. Door een verfijnder kleibewerking en betere ovens ontwikkelt men het grijze en het rode aardewerk, met een grote variatie aan vormen voor specifieke functies zoals kookpotten, kannen, koekenpannen, vergieten, borden enzovoort. Men noemt dit aardewerk dan ook wel eens

is zo heet dat een aardewerken pot erdoor zou barsten. Een pot met ronde bodem is makkelijk te schikken in een hoopje gloeiend houtskool. Al in de dertiende eeuw wordt in veel huizen in elk geval de haardplaats bekleed met bakstenen of tegels. Een simpele kleikuil als haardplaats wordt namelijk door de hitte vergruisd en moet voortdurend hersteld worden. Omdat een kogelpot op een harde vlakke vloer omrolt, voorziet men de kookpotten van drie poten. Archeologen hanteren de van origine Noord-Duitse benaming 'grape' voor deze vorm. Op de zeldzame afbeeldingen ervan staat vaak een metalen grape weergegeven, maar van de aardewerken versie zijn er tot in de zeventiende eeuw talloze opgegraven.

Vanaf de veertiende eeuw is Alkmaar de centrale marktplaats van Noord-Kennemerland, een groot deel van de Zaan-

15 Links twee kannen en een beker van proto-steengoed, 1225-1300; midden een steengoed kan en een drinkschaal van ongeglaazuurd Siegburg steengoed, rechts een steengoed kan met zoutglazuur uit Langerwehe, 1325-1350, inv.nrs. Hermans ZB, 70GRK D, Hermans ZD, 98KAND30, 71NBG54, 97HTL10A.

'het plastic van de Middeleeuwen'. Het rode aardewerk is voorzien van loodglazuur. Door Nancy de Jong-Lambregts wordt elders in deze bundel ingegaan op het gebruik van het aardewerken kookgerei.

Tot in de veertiende eeuw wordt er voornamelijk gekookt in een ronde kookpot zonder poten, de kogelpot. Men kookt niet in oplaaiend vuur maar in smeulend houtskool, want het midden van een vlam

streek en West-Friesland. Agrarische producten worden vanouds in Alkmaar ter markt gebracht, terwijl Alkmaarse ambachtelijke producten in deze enorme regio worden afgezet. Dit geldt ook voor de Alkmaarse pottenbakkers, van wie de producten in de hele regio te vinden zijn. Het duidelijkst is dit te zien aan de verspreiding van het 'Noord-Hollands slibaardewerk'. Talloze vondsten tonen de grote populariteit aan van dit product in

Noord-Holland boven het IJ tussen circa 1560 en 1650. Hierop wordt door Sjek Venhuis in deze bundel nog nader ingegaan.

Invoer van steengoed

Bier en wijn zijn in de Middeleeuwen de belangrijkste dranken. Ze worden in eikenhouten tonnen met scheepsladingen aangevoerd. Bier wordt vooral geïmporteerd uit Noord-Duitse steden, vooral Hamburg, maar vanaf de veertiende eeuw worden ook in diverse Hollandse steden brouwerijen opgericht. Men importeert voorts wijn uit Midden- en Zuid-Duitsland maar ook uit Frankrijk. Het gebruikte drinkgerei is in de late Middeleeuwen meestal van hout en keramiek. Slechts de elite in de hofkringen gebruikt tin en glaswerk. Uit het archeologisch vondstmateriaal blijkt drinkservies en schenkgerei van keramiek in alle huishoudens aanwezig te

Archeologen noemen dit 'proto-steengoed' (afb.15, links). Behalve kruiken en grote schenkkannen zijn er bekers die kennelijk als bierpul dienen. Ook heeft men kleinere kannen met een wijde monding waaruit vermoedelijk bier wordt gedronken. De kleinste bekers kunnen zijn gebruikt voor wijn.

Omstreeks 1300 ontwikkelt men in de Duitse stad Siegburg een dermate harde keramiek, dat men het 'steengoed' noemt (afb.15, rechts). Siegburg is lange tijd de grootste leverancier van drinkservies in heel West-Europa. Het product komt voor van Zuid-Frankrijk tot Zweden, van Polen tot Engeland. Tot circa 1400 is er alleen enige concurrentie van Langerwehe in de Maasvallei. Vanaf eind veertiende eeuw komt vanuit verscheidene gebieden de export van steengoed drinkgerei op gang (afb.16). Terwijl men in Siegburg hoofdzakelijk gelig-grijs steen-

16 Links een slanke Siegburger steengoed drinkkan, een steengoed kan met zoutglazuur uit Langerwehe, een drinkschaal en een biconische drinkkan van Siegburger steengoed, 1325-1350, rechts een slanke drinkkan ('Jacobakan') en drinkschaal van ongeglazuurd Siegburger steengoed en een steengoed kan met engobe en zoutglazuur uit Langerwehe, 1375-1400, inv.nrs. 71NBG16, 70GRK F, Hermans ZM, Hermans, 035TH8B, 71NBG62BC en part. coll.

zijn. Dit wordt ingevoerd uit het Midden-Rijngebied of uit het Midden-Maasgebied, waar men beschikt over goede klei, voldoende brandstof en geschikte transportmogelijkheden over het water. Deze regio's leveren eeuwenlang in heel West-Europa hoogwaardig drinkgerei. In de dertiende eeuw ontwikkelt men hier waterdichte keramiek met een hard, licht zandig baksel, aanvankelijk nog voorzien van een matte bruine engobe (buitenlaag).

goed zonder glazuur maakt, brengt men in de andere productieplaatsen glanzend zoutglazuur aan met een grijze of bruine kleur. Versieringen zijn schaars en bestaan hooguit uit een enkele ingestempelde band met blokjesmotieven (radstempel, alleen bij steengoed uit Langerwehe) of kleine appliqués (Siegburg). Voor het drinken van wijn ontwikkelt men in Siegburg rond 1325 een laag drinkschaaltje. Het wordt een massaproduct dat in veel

huizen is te vinden. Siegburg levert ze nog tot in de zestiende eeuw, opvallend genoeg vrijwel zonder door andere centra gekopieerd te worden. Hetzelfde geldt voor de afgeronde bekers.

Tafelmanieren en serviesgoed

In de eerste helft van de zestiende eeuw ontstaat er een grotere aandacht voor beschaafde omgangsvormen, aanvankelijk vooral bij de elite. Uit archeologische vondsten van tafelservies blijkt de 'hoffelijkheid' in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw onder bredere kringen van de samenleving verspreid te raken (afb.17).

Tot in de zeventiende eeuw eet iedereen nog met de handen. Het bestek bestaat slechts uit een mes en een eetlepel (vergelijk afb.5). Vlees wordt in een serveer-

dat het zelfs gebruikelijk is om de lepel te delen.²³ Rond 1500 doet de kleinere één-persoons papkom met één oor zijn intrede en al snel komt het grote formaat nog maar in kleine aantallen voor, ook in de armere huishoudens. De grotere papkom wordt begin zeventiende eeuw voor het laatste geproduceerd.²⁴

Drinkservies wordt eveneens lange tijd gedeeld door tafelenoten. Kannen, bekers en drinkschalen zijn voorzien van twee of drie oren om ze te kunnen doorgeven. Vanaf het midden van de zestiende eeuw komt hoofdzakelijk nog drinkservies met één oor voor en blijkbaar krijgt men in brede kringen dan een grotere aandacht voor tafelmanieren. Men zet zich af tegen drankmisbruik, onder meer door opschriften op kannen, zoals 'TRINK UND EST CODES NIT VERGET' (drink en eet maar vergeet God

17 Rood aardewerken papkommen van een groot formaat met twee oren en een van klein formaat met één oor, kleine drie-oren kan van steengoed met zoutglazuur uit Raeren, steengoed drinkschaal uit Siegburg met twee nokken, twee- en één-persoons servies, 1500-1550, inv.nrs. 95GNI32AZ, 71NBG60AR, 00GRO10AN, 39BRE A, Hermans BA; tinnen lepel 95GNI64AW

schaal op tafel gezet en ieder snijdt het benodigde eraf. Er wordt gegeten van een vierkant of rond houten plankje, de 'tel-joor', of de tinnen versie ervan. De eetvork, in deftige kringen in de zeventiende eeuw bekend, krijgt pas in de achttiende en negentiende eeuw een bredere verspreiding.

Vanaf circa 1400 vinden we bij het archeologisch vondstmateriaal rood aardewerken papkommen van een opvallend groot formaat, met twee oren. Deze worden gebruikt door twee of meer personen gezamenlijk. Uit etiquetteboeken blijkt

niet).

Begin zestiende eeuw komt in de schilderkunst het genre van de 'boerenfeesten' in de mode en dit zou minstens anderhalve eeuw populair blijven. Deze kunst is echter bestemd voor deftige burgerhuizen en kan niet worden gezien als een weergave van 'normaal' boerenleven. De voorstellingen hebben veelal te maken met de thematiek van de 'omgekeerde wereld' die vooral bij Jeroen Bosch een centrale rol speelt. Er wordt een fantasiewereld gecreëerd die tegengesteld is aan hetgeen men in de dagelijkse omgeving

links:

18 Spitsneus-baardmankan uit Keulen of Frechen, 1500-1525, h. 17,5 cm, uit een afvalkuil bij Koorstraat 20 te Alkmaar, inv.nr. 93LIN193

19 Baardmankruik uit Keulen, 1525-1550, h. 17,5 cm, uit een waterput bij een afgebroken huis op het huidige Waagplein te Alkmaar, inv.nr. 03WAA WP

als ideaalbeeld zou willen zien. Hierin worden ook tal van ondeugden verweven, waarbij 'Gulla' (vraatzucht) bijvoorbeeld nog al eens met overmatig drankgebruik wordt geassocieerd. De kan met drie oren op *De Boerendans* (1568) van Pieter Breugel de Oude (1528-1569) heeft dus een bijbetekenis. Deze thematiek ligt mogelijk ook ten grondslag aan de 'boerendanskruiken' van Duits steengoed rond 1580-1600. In dit verband past tevens de woeste kop die vanaf circa 1500 op de zogenaamde 'baardmankruiken' wordt weergegeven (afb.18 en 19). De eerste voorbeelden zijn nog ruw geboetseerde 'spitsneuzen'. Jeroen Bosch maakt er zelfs een 'kruikduivel' van.²⁵

Exotisch servies rond 1600

Als vanaf circa 1600 de Hollandse handelsgeest zich doet gelden in alle werelden, neemt bij de stedelingen de belangstelling voor het buitenland allengs toe. Dit vindt uiting in de uitgave van reisboeken, kaarten en beschrijvingen van vreemde landen, maar ook in het bezit van uitheems serviesgoed. Gewild zijn glaswerk en kannen van versierd steengoed uit Duitsland, relatief duur Italiaans serviesgoed zoals rijkversierde borden met tinglazuur of Venetiaans glas (vanaf eind zestiende eeuw in Amster-

dam geblazen door immigranten uit Italië en Antwerpen).²⁶ Er verschijnt sporadisch ook serviesgoed uit Frankrijk, zoals een rood aardewerken sgraffitobord uit Beauvais met een bloem (afb.20), of drinkglazen. Er wordt ook aardewerken servies ingevoerd uit pottenbakkerijen langs de Noord-Duitse rivieren Weser en Werra.

20 Sgraffitobord van rood aardewerk, 1575-1625, Ø 27 cm, Beauvais, beerput Oudegracht 220 te Alkmaar, inv.nr. 99RUI

21 Drie Hollandse majolica borden naar voorbeeld van Italiaanse majolica, met middenachter een Hollands faience bord naar voorbeeld van Chinees kraakporselein, 1600-1625, inv.nrs. 88LUT A, 98CAN99AH, 92WOR13BP3AG, faience bord 92LANBP1BC

Een koopman heeft zelfs enige tijd pottenbakkers uit het Werragebied naar Enkhuizen gehaald om daar dit specifieke aardewerk te maken.²⁷ Reeds in het eerste kwart van de zeventiende eeuw verschijnt in de Alkmaarse huishoudens ook Chinees porselein, dat door de Verenigde Oost-Indische Compagnie al snel geregeld aangevoerd wordt. Tot het vroegste kraakporselein behoren een kom en twee fragmenten met een kraanvogel erop.²⁸ Dit dateert uit circa 1585-1605 en is mogelijk aangevoerd via Portugal, waar het scheepstype de *caracca* het vroegste porselein vermoedelijk zijn bijnaam heeft gegeven. In 1602 en 1604 komen de eerste grote partijen Chinees porselein in Hol-

land door de kaping van Portugese handelsschepen. Daarna wordt het regelmatig geïmporteerd door de VOC.

Majolica, faience en porselein

Vanaf de late zestiende eeuw verschijnt in veel huishoudens servies van aardewerk met beschilderd tinglazuur, naar Italiaans voorbeeld (afb.21). In 1605 vestigt zich de eerste majolicabakker in Alkmaar.²⁹ Helaas zijn er tot op heden geen misbak-sels van deze productie gevonden. We vermoeden dat diverse majolica uit de Noord-Hollandse bodem, dat nogal snel wordt toegeschreven aan Haarlemse productie, ook wel eens uit Alkmaar kan

22 Hollandse faience borden met Chinese motieven en/of met typisch Hollandse taferelen, op de voorgrond witte Hollandse faience, 1640-1675, inv.nrs.: part. coll., 92WOR13BP3AZ, 97LAN2BP5AGN, 91WOR3AB, part. coll., witgoed: 02ZDAW, 93LANBP1AK, 02ZDA

komen. Na enkele jaren verfijnt men het product en ontstaat 'faience'. Kort hierop krijgt men concurrentie van het superieure Chinese porselein, dat door de VOC in Amsterdam op de markt wordt gebracht. In Alkmaar komt porselein al vóór 1650 in veel huishoudens voor. De jonge bedrijfstak van majolica- en faiencebakkers reageert snel door het Chinese goed in vorm en decoratie nauwgezet te kopiëren, inclusief de boeddhistische symbolen waarvan men de eigenlijke betekenissen niet kent (afb.21). Met enige trots spreekt men zelfs van 'Hollands porselein'.

In de zeventiende eeuw is serviesgoed met tinglazuur ongekend populair als eetservies. Het serviesgoed wordt wel opgesteld als versiering van de ontvangstkamer. In de meeste steden groeit het aantal pottenbakkerijen die zijn gespecialiseerd in deze majolica en faience met rijke beschildering. Naast motieven van Italiaanse en Chinese origine ontwikkelt men eigen thema's zoals landschappen, schepen, kinderspelen of allerlei figuren en fruitmanden. Deze motieven worden ook gemengd toegepast (afb.22). De decoratie is soms meer dan versiering.³⁰ Zo zijn er borden met allerlei bijbelse voorstellingen. Populair zijn ook borden waarop een familiewapen prijkt. Dit zijn deels fantasiewapens, vooral bij de goedkope majolica borden uit de late zeventiende eeuw, maar dat is niet altijd zo. Een bordfragment, opgegraven bij Luttkamp Oudorp 36, draagt het wapen van de familie Ras die daar toen woonde.³¹ Op andere borden komen ook stadswapens voor, waarvan de eventuele betekenis geraden moet worden. Intrigerend is bijvoorbeeld een bord met het stadswapen van Delft (afb.23), destijds een van de grootste bierbrouwerscentra, gevonden bij het huis van een bierbrouwer (brouwerij De Drie Ruyten, thans het Wortelsteegplein).³²

De voorstellingen hebben soms een moralistische betekenis. Het ultieme voorbeeld hiervan zijn de 'spreukborden'. Er zijn zelfs bordenreeksen met een gedicht waarvan elke regel op een ander bord is gezet, bijvoorbeeld een bekend spotgedicht over de vrouw als hoofd van het gezin (met mannenkleding aan): 1. 'Gij mannen fijn', 2. 'die thuis wil zijn', 3. 'in

rust en vree', 4. 'zo geeft uw wijf', 5. 'de broek aan het lijf', 6. 'en het wambuis mee'.³³ De voorstellingen kunnen deels ook worden verklaard uit het gebruik als huwelijksgeschenken, een onderwerp waarop Sebastiaan Ostkamp elders in deze bundel dieper ingaat.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt de markt overspoeld met Hollands faience met uiteenlopende decoraties en grote verschillen in kwaliteit, vrijwel alles in donkerblauw op wit geschilderd. Rond 1640 is er, onder

invloed van de geheel witte producten uit Faenza, een tegenstroming.³⁴ Vooral in de rijkere huishoudens gaat men over op geheel witte faience. Zo worden de sierlijke Italiaanse plooischotels en hun Hollandse kopieën uit circa 1640-1660 overwegend aangetroffen in de rijkere huishoudens. Aanvankelijk is de witte faience van hoge kwaliteit maar dat verandert al snel. Vanaf circa 1675 is het zelfs dermate algemeen in gebruik, dat beschilderd serviesgoed ver in de minderheid blijft. Het komt in vrijwel alle beerputten uit de periode 1675-1750 voor, na 1700 doorgaans met een matige kwaliteit glazuur met vlekjes en putjes erin.

23 Faience bord met stadswapen van Delft, 1650-1675, Ø 20,5 cm, opgegraven bij brouwerij De Drie Ruyten, Wortelsteegplein te Alkmaar, inv.nr. 92WORBP3AS

24 Mineraalwaterfles, steengoed met zoutglazuur en kobaltblauw, 1640-1675, h. 29,5 cm, Westerwald, naar het opschrift bekend als 'P-kruik', beerput Oudegracht 30 te Alkmaar, inv.nr. 99BLO123BP2AB

25 Baardmankruik, Frechen, 1650-1675, h. 22 cm, beerput Bloemstraat 15 te Alkmaar, inv.nr. 99BLO65BN

Drinkgerei in de zeventiende en achttiende eeuw

Vanaf eind zestiende eeuw maakt men gemetselde dichte waterkelders bij de huizen voor de opvang van regenwater vanuit de dakgoot. Kennelijk is het grondwater dat opwelt in waterputten steeds minder geschikt voor consumptie. Inmiddels maakt men gebruik van houten en loden leidingen en een zuigerpomp om het water naar een wasbak in de keuken te brengen. Vanaf circa 1640 wordt ook Duits mineraalwater ingevoerd, verpakt in een speciaal model kruiken van steengoed uit het Westerwald (afb.24). Het merkteken 'P' op die kruiken is nog onverklaard. In de late achttiende eeuw verschijnen de cilindrische mineraalwaterflessen van bruin grijs steengoed, vaak met een ingestempeld merk van de leverancier van het bronwater.

Bier en wijn worden in de zeventiende eeuw toch nog het meest gedronken en zijn verkrijgbaar in uiteenlopende soorten. Eenvoudige bier- en wijnglazen zijn dan in de meeste huizen wel aanwezig. Het gebruik van glazen drinkgerei en veranderingen in de consumptie van bier en wijn worden in deze bundel uitvoerig toegelicht door Rob Roedema. Voor wat betreft het drinkgerei van steengoed valt hier nog op te merken, dat rijk versierd steengoed uit Raeren, Frechen en het Westerwald tot omstreeks 1675 in de huizen van de middenlaag geregeld voorkomt. Bij de armere bevolking komen we voornamelijk de eenvoudige baardmannen tegen (afb.25). Door de bredere verspreiding van glaswerk, vooral sinds de toepassing van loodglas voor wijnflessen vanaf circa 1680, zakt de markt voor luxe steengoed in. In de achttiende eeuw verliest het steengoed zienderogen verder terrein aan het porselein en aan de industrieel vervaardigde keramiek die vanaf circa 1740 massaal uit Engeland komt. De steengoedproductie uit het Westerwald richt zich op grof gebruiksgoed zoals pispotten, kannen voor opslag, wegwerpverpakking als mineraalwaterflessen, voorraadpotten in allerlei soorten en maten, of bouwkeramiek zoals afvoerbuisen (gres). Men maakt bruin geglazuurd steengoed of grijs met blauwe beschildering. Dit laatste goed is vanwege de

26 Twee trekpotjes van rood aardewerk met gemarmerd loodglazuur, vermoedelijk door Jacobus de Caluwe in Delft, circa 1700, h. 11,5 cm (met deksel, beide), beerput Fnidsen 28-30 te Alkmaar en onbekend, inv.nr. 94FN12G en part. coll. Van hetzelfde materiaal op de voorgrond een kopje, opgraving Padjedijk te Purmerend in 2001, coll. Archeologisch Diensten Centrum, Amersfoort

belangrijkste handelsplaats bekend geworden als 'Keulse potten'. Thee komt vanaf circa 1660 in korte tijd algemeen in gebruik en wordt gedronken uit een oosters porseleinen theeservies of imitaties in faience.³⁵ Porseleinen drinkgerei, dat dan al geregeld in Alkmaar wordt gevonden, wordt tot die tijd niet gebruikt voor thee maar vooral voor sterke drank. Vóór 1660 komt er incidenteel thee op de markt, maar daarna voorziet de VOC in een vaste jaarlijkse aanvoer en wordt thee razendsnel populair. Uit Yixing in China worden trekpotjes geïmporteerd van een soort rood steengoed. Vanaf omstreeks 1672 worden deze perfect gekopieerd door de Delftse pottenbakker Ary de Milde. Iets later worden ze in rood aardewerk nageemaakt door zijn stadgenoot Jacobus de Caluwe (afb.26).³⁶ Vanaf circa 1700 komt er veel thee op de markt en ook goedkoop porseleinen theeservies. Zo'n servies bestaat uit een trekpot met kopjes en schotels en een spoelkom voor het omspoelen van de kopjes. Men zet in de trekpot heel sterke thee, die met heet water uit een koperen waterketel wordt aangelengd. Uit de opgegraven vondsten blijkt dat men in sommige welgestelde huizen zelfs regelmatig het gehele theeservies van de hand doet en vervangt door kop-en-schotels en theepotten van de nieuwste mode.³⁷ Na de stichting van een handelspost in Mocha in 1661 veroverd ook koffie de Europese markt. Reeds in 1686 wordt in Alkmaar een deftig koffiehuis geopend.³⁸

Bij een vroeg achttiende-eeuws koffiehuis in de Kapelsteeg is onder meer een fraaie reeks toepasselijke spreukborden gevonden (afb.27). Uit onderzoek in Delft en Leiden is bekend, dat koffie al vanaf begin achttiende eeuw in de middenlaag en bovenlaag van de bevolking algemeen in gebruik is.³⁹ Uit de Chinese kop-en-schotels kiest men een iets groter formaat kopje voor het drinken van koffie. Vanaf midden achttiende eeuw maakt men kof-

27 Faience bord met toepasselijk opschrift, 1675-1700, Ø 22 cm, gevonden bij een koffiehuis bij de Kapelsteeg te Alkmaar, part. coll.

28 Thee- en koffieservies uit de periode 1725-1775, Chinees porselein met onder meer een koffiekopje van kapucijnergoed met bruine buitenzijde (rechtsvoor), faience kop-en-schotels met decoratie in Chinese stijl met onder andere een waterketel erop (linksmidden), theepot met kop-en-schotels van Engels

fiekopjes van een zwaarder dikwandiger porselein. Deze zijn vaak uitgevoerd als kapucijnergoed met een bruine buitenzijde. Thee- en/of koffieservies, gemaakt van uiteenlopende keramieksoorten, ontbreekt midden achttiende eeuw in geen enkel Alkmaars huis (afb.28). Chocolate moet ongeveer tegelijk met koffie in de belangstelling zijn gekomen. Er is in Alkmaar evenwel geen porseleinen of faience serviesgoed herkend dat specifiek voor chocolade kan hebben gediend. Mogelijk dronk men chocolade ook uit lage glazen bekertjes. Het wordt eind zeventiende eeuw een algemeen gebruik om op thee- of koffie-

I. H. Bosé, een tabakshandelaar die tot 1750 een winkel heeft te Den Haag.⁴¹ In Engeland ontstaat in de late zeventiende eeuw een eigen steengoed productie, waarvoor rond 1720 een geheel nieuwe fabrieksmatige wijze van vervaardigen wordt ontwikkeld.⁴² Door de lage prijs wordt het grijzig witte *saltglazed stoneware* omstreeks 1740-1760 een belangrijke concurrent van het Chinese porselein. Dit product wordt in Alkmaar in arme huishoudens geregeld gevonden, met name de eenvoudige theekopjes en schotels die veelal een slordige vormgeving vertonen (afb.28).⁴³ Dergelijk theeservies lijkt in rijkere huizen gemedet te

white saltglazed stoneware (rechts-midden) en melkkan en kop-en-schotels van *bone China* uit Worcester (op de bodem geschilderd merk: C), diverse vindplaatsen in Alkmaar

visite te gaan. Daarbij wordt ook tabak gebruikt. Op de ontwikkeling van het rookgerei wordt in deze bundel ingegaan door Don Duco. Hier moet nog melding worden gemaakt van andere vormen van tabaksgebruik die tegen 1700 in de mode komen, namelijk het pruimen en het snuiven.⁴⁰ Faience potten voor snuiftabak zijn tot dusverre alleen gevonden in beerputten van de elite, terwijl kwispedoren voor het uitspuwen van pruimtabak in bredere kringen lijken voor te komen. In een beerput achter Langestraat 113 is een snuiftabakspot gevonden met de naam erop van

worden, al vinden we hier juist wel de betere kwaliteit van dit materiaal. De borden en ander servies van Engels steengoed met reliëfversiering lijken slechts een zeer korte tijd in de handel te zijn geweest.

In Worcester ontwikkelt men inmiddels een zacht soort porselein door klei met beenderas en speksteen te vermalen, het zogenaamde *bone China* (afb.28). Het is tussen circa 1755 en 1780 populair voor thee- en koffieservies. De Chinese bloemendecors zijn aangebracht met drukdecors, een nieuwe techniek waarbij het

patroon met een ovenbestendige inkt wordt afgedrukt op papier en vervolgens op de ongeglazuurde vorm wordt gewreven. Het product komt in beerputten voor van zowel de elite als de middenlaag. In het Duitse Meissen wordt vanaf 1709 voor het eerst Europees porselein gemaakt, waarvan men de formule slechts korte tijd geheim weet te houden. Dit exclusieve serviesgoed, in 1719 ook in Wenen gemaakt en daarna in steeds meer fabrieken in Europa, kent een beperkte afzet. De vondsten ervan komen in Alkmaar uit de rijkste huishoudens en date- ren vermoedelijk alle pas van na 1800. De afzet zal in de Franse tijd (1795-1813) zijn

vergroot door de stagnatie van de handel met Engeland. Door al deze concurrentie loopt de afzet van Chinees porselein en de fijne kwaliteit Hollandse faïence in de betere kringen vanaf circa 1750 dramatisch terug.

Deftig eetservies

In de deftige huizen overheerst in de eerste helft van de achttiende eeuw het Chinese porselein op tafel: Chinees is chique! Zelfs op Europees glaswerk gaat men zich te buiten aan chinoiserie versieringen zoals pagodes en oosterse landschappen. Men gebruikt tafelservies van porselein of

29 Eetborden, porselein, China, 1700-1750, Ø 23,5, 27, 23,5 en 23,5 cm, beerputten Lange- straat 113, Lange- straat 55 en tweemaal Ritsevoort 16-18 te Alkmaar, inv.nrs. 93LANBP1BY, 90BRE88BP4AAW, 94RTV BN en BO

30 Serviesgoed van Delftse faïence met bloemendecor in Chinese stijl, 1700-1725, Ø 22 cm, Ø 22 cm, h. 4,5 cm, Ø 11,5 cm, beer- putten Langestraat 113, Marktstraat, Luttk Oudorp 100 en Hekelstraat 59 te Alkmaar, inv.nrs. 93LANBP1BA, 90MAR2BP V, 88LUT AU, 02HKSAA

van faience (afb.29 en 30). In de rijkere huizen is de aanwezige faience doorgaans van hoge kwaliteit.⁴⁴ Op de tafels overheersen hier drukke en met veel detail geschilderde Chinese decors, meestal blauw op wit, maar ook wel veelkleurig. Slechts incidenteel staan er op aangetroffen faience ook Europese versieringen als de Hollandse landschapjes of motieven in de rococo-stijl die omstreeks 1750 in architectuur en huisinrichting toch alom wordt toegepast.⁴⁵

In Japan is een omvangrijke porseleinproductie op gang gekomen die geprofiteerd heeft van de Chinese burgeroorlogen uit het midden van de zeventiende eeuw. Hoogwaardig veelkleurig Japans porselein, dat wel wordt vernoemd naar de havenplaats Imari, wordt vervolgens in China weer nagemaakt. De porseleinvondsten uit Alkmaar worden beschreven in de bijdrage van Akemi Kaneda aan deze bundel.

De bewindvoerders van de VOC sturen midden achttiende eeuw jaarlijks gede-

variatie aan producten leveren. Niet alleen de arbeidsdeling wordt verfijnd, maar ook worden belangrijke technische verbeteringen doorgevoerd, zoals de inzet van gietmallen en stoommachines, en de samenstelling van de scherf wordt verbeterd. Hierdoor ontstaan geheel nieuwe producten van hoge kwaliteit, die kunnen worden verkocht tegen een lagere prijs dan bijvoorbeeld de Delftse faience.⁴⁶

Josiah Wedgwood is de eerste die de Engelse uitvinding van het *creamware* omstreeks 1760 weet te ontwikkelen tot een kwaliteitsproduct (afb. 31). Dit roomkleurige aardewerk overspoelt binnen enkele decennia de markt. In eerste instantie is het alleen voorzien van reliëfversiering, maar het kan ook op het glazuur met emailkleuren worden beschilderd. Later worden tevens drukdecors toegepast.

Vooraf in rijke huishoudens worden zeer uitgebreide serviezen aangeschaft, met platte en diepe borden, allerlei opdien-

31 Delen van minstens zes verschillende serviezen van Engels *creamware*, 1775-1800, alle afkomstig uit één beerput, Langestraat 73 te Alkmaar (inv.nr. 97LAN7BP5). Afgebeeld zijn: schalen, deksels, platte en diepe borden met feather edge (linksachter), Royal shape (accoladerand) en met rechte vlag in drie verschillende bodemvormen, borden en kommen en schoteltjes met parelrand, suikerpotje op poten, kop-en-schotels, mosterdpot met lepeltje, theepot, melkkan, deksel, potje, peper/zoutstrooier, vier sauskommen

tailleerde bestellijsten naar de Oost. De Chinese productiecentra spelen in op de Europese vraag en kunnen ook westerse vormen leveren zoals eetborden, koffiekannen of kopjes met een oor. Een nieuwe vorm zijn de diepe eetborden, die de papkommen in luxe huishoudens in Alkmaar blijken te vervangen.

De Engelse keramiekindustrie bereikt vanaf circa 1775 een ongekende omzet. Vooral in de arme streek Staffordshire ontstaan honderden bedrijven met grote aantallen personeel die een geweldige

schalen, sauskommen, zoutstrooiers, mosterdpotten, theeserviezen met melkkanen en suikerpotjes, enzovoort, alles in één gelijke vormgeving.

Naast het *creamware* verschijnt rond 1780 *pearlware* met een blauwige parelmoerglans. Rond 1800 wordt dit product verder ontwikkeld tot een helderwitte kleur, het 'witgoed'. Oorlogen verstoren soms de handel en dan verschijnt er ook wel eens Duits porselein uit Saksen of Frans porselein uit Niederviller (afb.32). De Chinese decoratiestijlen maken eind

achttiende eeuw plaats voor eigen Europese ontwerpen, zowel in reliëfs als in geschilderde en gedrukte decors.

Eten bij de arme burger

Het aardewerk in armere huizen staat in groot contrast met dat van de rijke burgerij (afb.33). Men eet er van vrij grof rood aardewerk, afkomstig uit Nederlandse en Nederrijnse pottenbakkerijen. Chinees porselein wordt in de achttiende eeuw met honderdduizenden stuks per jaar aangevoerd door de VOC. Het is voor dermate lage prijzen op de markt, dat men theeservies ervan in Alkmaar in alle huizen tegenkomt. Rond 1750 koopt men in veel huishoudens echter theeserviezen van het nog goedkopere Engelse *saltglazed stoneware*. Daarnaast wordt veel faience in uiteenlopende kwaliteiten gebruikt, voornamelijk afkomstig uit Delft.⁴⁷ In elk huis is wel wat Delfts kwaliteitsgoed te vinden, al is het maar als decoratie op de schouw. In arme huizen gebruikt men als eetservies faience van slechte kwaliteit, voor een deel simpele onversierde borden. Opvallend is dat juist in deze categorie nog veel grof geschilderde Hollandse tafereeltjes op de eetborden staan zoals landschapjes, bloemenmanden, bloemen en rozetten. Het is vaak sterk versleten voordat het wordt weggegooid.

Men heeft geen diepe soepborden: voor pap en soep blijft men tot in de negentiende eeuw papkommen gebruiken van rood aardewerk of faience. Overigens maakt eind achttiende eeuw het graan op het menu deels plaats voor de aardappel vanwege de hoge graanprijzen.

Slotbeschouwing

Vondsten van keramiek en glas worden door archeologen veel gebruikt als dateringsmiddel voor de opgegraven grondsporen zoals lagen, funderingen, putten en dergelijke. In veel archeologische publicaties staan daardoor de herkomst en datering van het vondstmateriaal centraal. Daarnaast onderzoekt men de samenstelling van vondstcomplexen, verzamelingen vondsten die bij elkaar zijn aangetroffen, veelal met de bedoeling om uitspraken te kunnen doen over de welstand van de vroegere bewoners. Uit dit artikel en andere in deze bundel moge duidelijk worden dat het vondstmateriaal bovendien bruikbaar is bij onderzoek naar de mentaliteitsgeschiedenis. Het beerputtenproject is in Alkmaar nog niet voltooid. Zo zijn in dit artikel over de verspreiding van producten over verschillende groepen van de samenleving slechts algemene bewoordingen gebruikt. De beschikbare informatie verdient nog een nadere kwalitatieve en kwantitatieve

32 Theeserviezen van uiteenlopend materiaal, 1750-1825, bijna alles afkomstig uit één beerput, Langestraat 73 te Alkmaar (inv.nr. 97LAN7BP5). Links Chinees porselein met blauwe beschildering (ook bijpassend eetbord) en Chinees wit porselein met Europese overglazuur beschildering, midden Engelse *creamware*, daarachter een kom van Engelse *brown saltglazed stoneware*, rechts Engelse *pearlware* met diverse beschilderingen en drukdecors, op de voorgrond Europees porselein uit Saksen (midden Meissen met op de bodem geschilderd merkteken van gekruiste zwaarden) en rechts uit het Franse Niederviller

33 Links borden en kommen van Nederlands rood aardewerk met slibversiering in marmer- en ruitpatronen en van grove Hollandse faience, rechtsachter roomkannen van wit aardewerk met bruine vlekken of met groene glazuur en rood aardewerken beslagkom (alle mogelijk uit Friesland), rechtsvoor thee- of koffieservies van Chinees porselein en Engelse *white saltglazed stoneware*, 1725-1775, beerputvondsten Huigbrouwerstraat 5 te Alkmaar, inv.nr. 95HBS BP.

analyse. Idealiter zou dit gekoppeld moeten worden aan archiefonderzoek naar de sociale status van de bewoners van de huizen bij de opgegraven beerputten. Daarnaast is onze kennis over de ontwikkeling van de huizen nog onvoldoende. In de komende jaren is een systematische uitbreiding van de bouwhistorische onderzoeken, bijvoorbeeld bij de talrijke verbouwingen van huizen en winkels, zeker wenselijk als aanvulling op archeologische opgravingen. Ook vraagt het boedelinventarissenonderzoek om een systematische analyse van huizen, hun indeling en gebruik, alsmede van het aanwezige huisraad.

Voorts zijn er ook lacunes in het beschikbare vondstmateriaal. Er zijn bijvoorbeeld nog vrij weinig vondstcomplexen van vóór 1500. De armste bevolkingsgroepen zijn steeds sterk ondervertegenwoordigd. Ook blijkt in het algemeen de achttiende eeuw minder prominent onder het vondstmateriaal aanwezig dan men tevooren zou verwachten. De verklaring is wellicht dat men minder afval in de beerputten deponert als men de stegen tussen de huizen begint te overbouwen. Het afvoeren van de vuiligheid moet bij het leeghalen van beerputten dan immers door de

gang van het huis en zorgt dus voor meer overlast dan voorheen.

Ten slotte zou het wenselijk zijn om huisraad uit Alkmaar te vergelijken met huisraad uit de omliggende dorpen en boerderijen, alsmede met huisraad uit andere steden. Dergelijk vergelijkend onderzoek staat helaas tot dusverre nog in de kinderschoenen. Het samenwerkingsproject in het 'Classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas', waaraan een aantal archeologische instellingen deelneemt, biedt evenwel op termijn een gunstig perspectief.

Noten

1 Inmiddels zijn ongeveer 40 publicaties gemaakt door verschillende instellingen waarin het Classificatiesysteem is toegepast (contactadres: SPA, Lijnbaan 103, 8011 AP Zwolle). De Alkmaarse bijdragen zijn: Bitter 1995; Bitter 1997; Ostkamp 1998; Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001 en 2002. Een omvangrijke publicatie is thans nog in voorbereiding.

2 Een overzicht van de activiteiten van de S.B.A.B. is samengesteld in Bitter/Feld/Van der Pal 1992.

3 De geschiedenis van afvalverwerking in Alkmaar is beschreven in Vis 1996, zie met name pp. 28-34 en pp. 46-71.

4 Citaat uit het Reglement van de vullislyuden uit 1719, artikel 1.

5 Dit is één van de redenen waarom er zoveel vondsten uit Alkmaarse beerputten komen. In een riool is veel minder weggegooid omdat hij anders snel verstopt zou raken. Mogelijk verhinderde het stadsbestuur het graven van rioolsleuven door de openbare weg. De zeldzame uitzonderingen zijn gevonden bij een militair hospitaal uit 1798 en bij het huis van een van de rijkste burgemeesters van Alkmaar, mr. Emanuel Ras, in 1735 (Bitter 1995, p. 20 en 39), een achttiende-eeuws huis bij Laet 208, alsmede bij een zestiende-eeuws gasthuis (opgraving Canadaplein 1998, ongepubliceerd).

6 Fasel z.j. Rechtsbronnen deel 2, p. 316.

7 Zie voor een uitvoerige beschouwing over dit thema onder meer Ostkamp 1998 pp. 1-19 en Bitter/Ostkamp/Roedema 2002 (met diverse uitgewerkte voorbeelden).

8 Over de ontwikkeling van de indeling en inrichting van huizen, onderzocht aan de hand van contemporaine afbeeldingen, boedelinventarissen en andere schriftelijke bronnen, verscheen recent een standaardwerk: Fock 2001. Een beknopter overzicht biedt Wijsenbeek-Olthuis 1992. Boedelinventarissen zijn in diverse steden systematisch onderzocht. Voor Alkmaar ontbreekt helaas een overzicht.

9 In Alkmaar is er sinds de dertiende eeuw nauwelijks meer opgehoogd op reeds bebouwde terreinen. Hierdoor bevinden de meeste funderingen zich in de bovenlaag van het terrein, terwijl we slechts zelden de oude vloeren aantreffen.

10 Voorbeelden zijn onderzoeken naar levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar van de zestiende tot negentiende eeuw (Noordegraaf 1980), naar vroegkapitalisme in de textielsector (Noordegraaf 1982), of naar sociale segregatie in de zeventiende en achttiende eeuw (Van den Berg/Van Zanden 1993; Van den Berg/Van Leeuwen/Lesger 1998).

11 Uiteenlopende voorbeelden zijn te vinden in Van den Berg 1995 en Bitter/Van den Berg 1998.

12 Tot op heden nog onovertroffen is het beroemde onderzoek van Elias (2001, speciaal pp. 89-274; vertaling van de Duitse versie uit 1969). Andere thema's zijn de schaamte voor naaktheid en de toenemende wens tot privacy.

13 De Meere en Noordegraaf 1977. Het rapport schetst een vrij uitvoerig en gedetailleerd beeld. NB De Meere en Noordegraaf merken op dat de opsteller van het rapport, de puissant rijke Willem Joseph van Brien, ongetwijfeld een gekleurd beeld geeft 'zodat we met het generaliseren van zijn indrukken voorzichtig moeten zijn.'

14 Zie Van Loo 1984.

15 Dit archeologisch biologisch onderzoek is tot dusverre in Alkmaar voornamelijk gedaan aan de hand van vondstmateriaal uit enkele goed gedateerde beerputten uit de zestiende tot de achttiende eeuw. Wanneer de mogelijkheden zich voordoen, moet dit nog verruimd worden naar eerdere perioden.

16 Opgraving 1995 Gedempte Nieuwesloot (Bitter 2002, p. 80). In 1511 zijn ze verhuurd.

17 Wijsenbeek-Olthuis 1992, pp. 91-92. Enkele zomerkeuken zijn herkenbaar op de kaart van Alkmaar door Drebbel uit 1597. Voorbeelden zijn o.a. opgegraven bij Langestraat 113 (Bitter 1997a) en op het Wortelsteegplein (Ostkamp 1998, pp. 21-51).

18 Smelee 1995.

19 De regeling is in zijn geheel overgeleverd uit 1605, maar in een keur van 8 december 1593 is reeds sprake van een subsidie op de 'vierde pan'. Het succes van het verbod is vermoedelijk betrekkelijk geweest, want het wordt nog in 1655 herhaald (Fasel z.j. Rechtsbronnen, deel 2 pp. 309-310).

20 Meischke 1993, p. 16; Fasel z.j. Rechtsbronnen, deel 2, p. 308.

21 Fragmenten ervan zijn in Alkmaar gevonden bij een onderzoek op het Waagplein in 2003. Ter illustratie is

een identieke complete vuurstolp gebruikt, afkomstig uit Alphen aan de Rijn (Kok 2000).

22 Bijvoorbeeld in een afvalkuil bij Luttik Oudorp 56. Zie Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001.

23 Zie Elias 2001, pp. 145 en 167-168.

24 Bitter 1995, pp. 106-107 en 129-130.

25 Zie Van Gangelen/Ostkamp 2001, pp. 153-154 en p. 164.

26 Baart/Krook/Lagerweij 1986b.

27 Bruijn 1992.

28 Ostkamp 2003c, p. 17.

29 Belonje 1936. Zie ook Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002.

30 Zie bijvoorbeeld Ostkamp 2002b.

31 Bitter 1995, pp. 33 en 156; Ostkamp 2003, p. 28.

32 Ostkamp 1998, p. 38.

33 Vergelijk Carmiggelt 1991a, pp. 63-64; Ostkamp 2003a, p. 30.

34 Baart/Krook/Lagerweij 1990.

35 Over de invoer van thee en porselein door de VOC zie o.a. Jörg 1982; Reinders/Wiisenbeek 1994, pp. 84 e.v.

36 Zie o.a. Bult 1995; Van Aken-Fehmers/Schledorn 2001, 52.

37 Bijvoorbeeld bij Langestraat 113 is in 1993 in een beerput, gebruikt door bewoners uit de stedelijke bovenlaag, een verzameling gevonden van 27 porseleinen schotels en 40 kopjes uit de eerste helft achttiende eeuw. Hierin is de aanwezigheid van minstens 14 series aangetoond: waarschijnlijk dus minstens 14 keer de aanschaf van een heel servies. Bovendien zijn er zoveel verschillende andere kopjes en schotels, dat men zich afvraagt of dit een bijna jaarlijkse vervanging was (Bitter 1997, pp. 104-124).

38 Fasel, z.j. Kroniek.

39 Zie over de koffie- en chocoladeconsumptie Reinders/Wiisenbeek 1994, met name pp. 25-54 en 108 e.v.. NB uit boedelinventarissonderzoek blijkt koffie veel wijder verbreid dan wel eens wordt aangenomen.

40 Brongers 1977, pp. 39-42.

41 Bitter 1997b, p. 107 en cat.no. 57; Carmiggelt 1991b.

42 Met de Alkmaarse vondsten vergelijkbaar industrieel aardewerk uit opgravingen wordt o.m. beschreven door Thijssen 1985; Baart/Krook/Lagerweij 1986a; Thijssen 1993 en Bartels 1999, deel I, pp. 237-259.

43 Bijvoorbeeld in de beerput achter Huigbrouwerstraat 5, van de armere middenlaag (Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001, p. 140-181). Over de armste huishoudens ontbreken overigens gegevens doordat hier zelden beerputten van zijn gevonden. Zie ook Baart/Krook/Lagerweij 1986a.

44 Soms komt tussen al dit fraais ook wel eens plotseling een enkel stuk servies voor van goedkoop aardewerk of grove faience. We veronderstellen dat dit bestemd was voor inwonend huispersoneel.

45 Uit een beerput van een rijk huis, Langestraat 73, is in 1997 ook een tweetal faience borden met rococo motieven gevonden, met achterop het geschilderde merk van De Pauw uit circa 1705-1740 (ongepubliceerd).

46 Zie onder meer Barker 1991, 11-26. Het witgoed wordt beschreven door Bartels 1999 deel 1, p. 250.

47 Er is weinig bekend van de productie in andere Hollandse steden dan Delft.

Koken, bakken, braden en eten met aardewerk

Nancy de Jong-Lambregts¹

Tijdens opgravingen vinden archeologen grote hoeveelheden aardewerk. Deze keramiek komt voor in een ruime sortering aan baksels, vormen en formaten. Veel is inmiddels bekend over de herkomst en de datering, maar over het oorspronkelijke gebruik van het aardewerk weten we nog weinig. Van een grape is inmiddels bekend dat hij diende als kookpot, maar we weten niet wat er nu eigenlijk in werd gekookt. Dit artikel vormt een verkenning van de toepassing van het vroegere gebruiks aardewerk.²

Inleiding

Historisch gebruiks aardewerk kennen we van archeologisch onderzoek of uit collecties van particulieren en musea. Daarnaast kunnen we op schilderijen en allerehande prenten uit het verleden keramisch vaatwerk zien. Ook in historische bronnen zoals de na het overlijden opgemaakte boedelinventarissen wordt soms keramiek vermeld. De nadruk ligt dan echter op de meest kostbare keramieksoorten zoals porselein. Gebruiks aardewerk wordt zelden in de inventarissen genoemd. Om te achterhalen welke functies aardewerken voorwerpen vroeger hadden, zijn we vooral aangewezen op vergelijking met nog bestaande (meestal in metaal uitgevoerde) voorwerpen. Daarnaast kan soms door typochronologisch onderzoek achterhaald worden waartoe een voorwerp ooit diende. Door de vormontwikkeling van een bepaald soort voorwerp terug te volgen van recentere tijden naar een verder verleden kunnen we in een enkel geval gebruiksfuncties herleiden. Een bron die daarnaast enig houvast kan bieden is het kookboek. Er zijn door de eeuwen heen verschillende kookboeken bewaard gebleven. Af en toe lichten deze een tipje van de sluier op omtrent het gebruik van bepaalde vormen.³ Helaas staat in kookboeken lang niet altijd

beschreven of de bij de bereiding van een gerecht benodigde potten en pannen nu van metaal, aardewerk of steengoed moeten zijn. Alleen wanneer een bepaald materiaal als koper in combinatie met de gebruikte ingrediënten een specifieke smaak afgeeft, verwijzen enkele recepten naar andere materialen. In dit artikel wordt een aantal van de meest voorkomende aardewerkvormen besproken en zal ik proberen hun mogelijke functie in de keukens van weleer te achterhalen.

De eerste kookpotten in Alkmaar

Toen Alkmaar in 1254 stadsrechten kreeg, woonde het overgrote deel van haar inwoners in houten huizen met vlechtwerk wanden. Deze wanden waren met leem bestreken, terwijl de vloeren in de huizen bedekt waren met gestampte leem. In het midden van het woonvertrek bevond zich een onverharde haardplaats waaromheen het gezinsleven zich afspeelde. Niet alleen vormde het open haardvuur de enige en voor onze streken onmisbare bron van warmte, ook de dagelijkse maaltijd werd op deze stookplaats bereid. Voor het koken op een dergelijke onverharde haardplaats bleken kogelronde potten zonder poten het meest geschikt te zijn. Deze zogenaamde kogelpotten werden mogelijk thuis voor eigen

gebruik vervaardigd. Het is overigens ook niet ondenkbaar dat een van de bewoners van het vroegstedelijke Alkmaar zich reeds had toegelegd op een meer omvangrijke productie van aardewerken vaatwerk. Juist in deze periode zien we in onze streken de opkomst van specialisatie. De stedelijke pottenbakkers investeerden in gereedschap en technische voorzieningen en maakten het aardewerk aanvankelijk op dezelfde wijze als dat binnen de huishoudens gebeurde. Een belangrijk verschil is wel dat pottenbakkers hun producten in ovens bakken (afb. 34). Al spoedig draaiden ze al hun potten op een draaischijf. Het op deze wijze gevormde materiaal heeft een grijze of rode scherf. De kleur is afhankelijk van de wijze waarop de oven is gestookt, reducerend of oxiderend. Op het rode aardewerk kon om het waterdicht te maken loodglazuur worden aangebracht. Omdat grijs aardewerk reducerend gebakken wordt, kan het niet geglaazuurd worden. Door een dichtere scherf zijn grijze potten echter minder waterdoorlatend dan ongeglazuurd rood aardewerk. Tot in de eerste helft van de veertiende eeuw bleef de kogelpot het meest gangbare stuk kookgerei. Door het toenemende gebruik van stookplaatsen die met bakstenen of met plavuizen verhard waren, verloor de kogelpot meer en meer terrein aan kookpotten met drie poten of lobvoeten, de zogenaamde grappen. In de eerste helft van de veertiende eeuw kwamen de kogelpot en de grape nog naast elkaar voor (afb.

35). Rond 1350 verdween de kogelpot definitief uit de Alkmaarse huishoudens. De meeste in Alkmaar gevonden grappen zijn waarschijnlijk ook in deze stad vervaardigd. Ze werden vooral gemaakt in rood aardewerk. In de veertiende eeuw kwamen ook nog exemplaren in grijs aardewerk voor (afb. 35). Grappen vertonen meestal veel sporen van slijtage aan de pootjes en de onderzijde is vaak flink beroet. Overigens is meestal ook een zijkant van - vooral eenorige - grappen beroet. Hieruit kunnen we afleiden dat deze voorwerpen niet helemaal in het vuur gestaan hebben. Door het relatief zachte baksel van de grappen moest men goed opletten tijdens het koken. Wanneer een grape te heet werd of droogkookte ontstonden in de bodem gemakkelijk kookbarsten. Vermoedelijk werd in deze kookpotten

34 Twee kogelpotten met 'borstelstreekversiering', rood aardewerk met leksporen van loodglazuur en kogelpotaardewerk, 1325-1350, h. 20 en 16 cm, bodemvondsten Canadaplein te Alkmaar en Kanaaldijk 212 te Koedijk, inv. nrs. 00CAN1041 AA en 98KAND 30

35 Kogelpotten, grappen van grijs en rood aardewerk en een kan van Siegburger steengoed, 1325-1350, bodemvondst Kanaaldijk 212 te Koedijk, inv.nr. 98KAND 30

vooral pap gekookt, meestal op basis van water en gerst of rogge en soms een beetje melk. Daar konden dan nog wat hartige ingrediënten als knoflook, uien en knollen aan worden toegevoegd. Per huishouden gebruikten families verschillende aardewerken kookpotten naast elkaar. Sommige

voor de grote variatie aan vormen bij deze kookpot. Hoewel grappen eigenlijk altijd rond zijn, waren er omstreeks 1500 ook ovale varianten op de markt (afb. 36). De keuze voor deze vorm zal zijn aangegeven door de wijze waarop een gerecht moest worden bereid. Zo kan in een ovale

36 Twee ovale grappen van rood aardewerk met loodglazuur, 1475-1525 en kort vóór 1517, h. beide 17 cm., bodemvondsten Laar 208-212 te Alkmaar en kasteel de Nieuwburg, inv.nrs. 98LAA 102 en 76NBG 254/263

gerechten geven bij hun bereiding namelijk hun smaak af aan de kookpot. Zo zijn de potten waarin vis bereid wordt niet meer geschikt om andere gerechten in te koken. Het kan zijn dat een grape voor bepaalde gerechten een speciale vorm kreeg. Dit zou een verklaring kunnen zijn

vorm bijvoorbeeld gemakkelijker een groot stuk vlees worden bereid. Bepaalde gerechten vereisen een bereiding *au bain marie*. Dat wil zeggen dat de kookpot met het gerecht niet regelrecht aan een warmtebron wordt blootgesteld, maar indirect wordt verwarmd door hem in een ketel met warm water te plaatsen. Voorwaarde is dan wel dat de pot met een deksel afgesloten kan worden. Niet alleen grappen zullen hierbij gebruikt zijn maar ook bijvoorbeeld aardewerken kannen (afb. 37). Zo staat geschreven in een kookboek uit de zeventiende eeuw dat bepaalde vruchten voor het inmaken in een aardewerken kan gedaan moeten worden waarna het geheel *au bain marie* verwarmd wordt.⁴ Voorwerpen die ogenschijnlijk alleen een schenkfunctie hebben werden dus ook op andere manieren ingezet. Een type grape dat mogelijk op deze wijze gebruikt werd is een zogenaamde 'varkenspot' (afb. 38). Het betreft een in onze streken zeldzaam type kookpot dat uit het Duitse Keulen of het daar in de buurt gelegen Frechen werd geïmporteerd. Niet alleen zijn deze voorwerpen goed afsluitbaar en daardoor erg geschikt om er *au bain marie* voedsel in te bereiden, de gevonden exemplaren zijn ook meestal

37 Kan van rood aardewerk met loodglazuur, misbaksel uit het bedrijf van Pieter Cornelisz. Pottenbacker op Verdrunkenoord 26 te Alkmaar, 1625-1675, h. 34,5 cm, inv.nr. 88VER

onberoet. Dat is ook het geval bij het hier afgebeelde Alkmaarse exemplaar. Aardewerken grappen hebben vanaf de veertiende eeuw in geen enkel huishouden ontbroken. Het moeten goedkope voorwerpen zijn geweest die door verschillende in de stad gevestigde pottenbakkers vervaardigd werden. Het is dan ook verwonderlijk dat we in Alkmaarse beerputten vanaf het begin van de zeventiende tot vroeg in de achttiende eeuw eveneens grappen aantreffen die in Jutland vervaardigd zijn (afb. 39). Ook elders in de Republiek worden deze kookpotten gevonden.⁵ Deze zogenaamde 'Jydepotten' zijn met de hand gevormd en reducerend gebakken. Om ze waterdicht te maken is de wand aan de binnenzijde gepolijst. Eigenlijk zijn het wat onbeholpen gebruiksvoorwerpen, die kwalitatief inferieur zijn aan de grappen die in dezelfde tijd in de Republiek gemaakt werden. Waarom deze potten dan toch een zekere mate van populariteit hebben gekend is niet bekend. Mogelijk werden ze gebruikt voor de bereiding van een speciaal gerecht en misschien werd de keuze voor het type zelfs ingegeven door de specifieke smaak die dit aardewerk aan het gerecht verleende. Opvallend is dat de 'Jydepotten' die in Alkmaar werden opgegraven telkens tevoorschijn kwamen bij huizen van welvarende burgers.⁶

Bakken en braden

Vanaf de veertiende eeuw begon men in Alkmaar en omgeving gerechten te bereiden in platte bakpannen van rood aarde-

werk. Deze komen sinds die tijd veelvuldig voor in afvalkuilen en beerputten. Het model verschilt nauwelijks van de pannen waarin we ook vandaag nog vlees en eieren bakken (afb. 40). De opgegraven exemplaren zijn zonder uitzondering uitgevoerd in roodbakend aardewerk en bedekt met een doorzichtige laag loodglazuur. Laat in de zestiende eeuw zien we ook bakpannen in witbakend aardewerk. Deze pannen kunnen zowel geel als groen geglaazuurd zijn. Bakpannen komen voor in verschillende modellen en uitvoeringen. De oudste pannen zijn voorzien van een spaarzaam loodglazuur. Dit zal bij gebruik regelmatig tot het aanbranden van de te bakken gerechten hebben geleid. In de loop van de vijftiende eeuw gingen men er toe over de binnenzijde van de

38 'Varkenspot', kookpot van zogenaamd Hafner aardewerk met loodglazuur, 1550-1600, h. met deksel 26 cm, Keulen of Frechen, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

39 Twee 'Jydepotten', handgevormd en reducerend gebakken aardewerk, 1600-1700, h. 16 cm, Jutland, bodemvondsten uit Amsterdam en Alkmaar Langestraat 119, part. coll. en inv.nr. 92LAN BP1 BH

40 Bakpan van rood aardewerk met loodglazuur, 1500-1550, Ø 27 cm, beerput Voordam 2 te Alkmaar, inv.nr. 92VDA 2 BE

pan naar zich toe kan uitschenken. Slechts een enkele keer is de schenklip aan de tegenoverliggende zijde geplaatst en kan een linkshandige kok ermee uit de voeten (afb. 41). Op dezelfde wijze is ook een enkele grape voor linkshandig gebruik geschikt gemaakt. Bakpannen zullen vooral gebruikt zijn om gerechten in te bakken of te braden. Dat men in bakpannen naast vlees en eieren ook pannenkoeken bakte, is te zien in *De pannenkoekenbakster* die omstreeks 1560 door de Amsterdamse schilder Pieter Aertsen (1507/8-1575) werd afgebeeld (afb. 42). Een enkele bakpan is zo laag dat er alleen heel dunne pannenkoeken of eiergerechten in gebakken kunnen worden (afb. 43). Het beslag voor dergelijke pannenkoeken

zal men geklopt hebben in een van de aardewerken kommen die tijdens opgravingen veel gevonden worden. Wanneer de pannenkoeken klaar waren, legde men ze op een speciaal bord met bolle bodem, waarop men ze op stabiele wijze kon opstapelen en waarvan ze gemakkelijk konden worden opgetild. Dergelijke borden werden meestal uitgevoerd in rood of wit aardewerk voorzien van loodglazuur, maar ook in tinglazuur aardewerk (afb. 44).

In 1993 werd bij een opgraving in de Alkmaarse Langestraat een beerput onderzocht waarin verscheidene bakpannen zijn gevonden die dateren uit de vroege vijftiende eeuw (afb. 45). Uit een andere vijftiende-eeuwse beerput aan de Huigbrouwerstraat kwamen vergelijkbare bakpannen tevoorschijn.⁷ De pannen uit deze beide putten hebben een diameter die varieert tussen de negen en elf centimeter. Daarmee wijken ze qua afmeting aanzienlijk af van de gebruikelijke twintig tot dertig centimeter. Hoewel deze kleine bakpannen al gauw worden aangezien voor kinderspeelgoed, wijzen slijtagesporen en roet aan de onderzijde erop dat ze wel degelijk gebruikt zijn. Waarschijnlijk zijn ze niet in het open vuur maar in hete as gezet. Dit betekent dan wel dat er niet zo'n heel hoge temperatuur bereikt werd, zodat er slechts een beperkt scala aan gerechten in de voorwerpen bereid zal zijn. Zo kon men er bijvoorbeeld een flan of vlade (een zoete omelet) in bereiden door er langzaam eieren in te laten stollen zonder het gevaar van schiften. Toeval of niet, de beerput behoorde bij een huis

41 Bakpan en grape voor linkshandig gebruik, rood aardewerk met loodglazuur, 1350-1400, bakpan Ø 28 cm, grape h. 18 cm, beerputten Koorstraat 20 en Langestraat 18 te Alkmaar, inv.nrs. 93LIN 110 en 00LAN BP3A

42 Pieter Aertsen (1507/8-1575), *De pannenkoekenbakster*, circa 1560, olieverf op paneel, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

43 Bakpan van rood aardewerk met loodglazuur, 1650-1700, Ø 27 cm, beerput Laat 217-219 te Alkmaar, inv.nr. 94LAA6

44 Twee pannenkoekenschotels, links wit aardewerk met loodglazuur, Ø 31 cm, 1560-1580, beerput Luttk Oudorp 56 te Alkmaar, inv.nr. 89LUT AT, rechts majolica, Ø 28 cm, 1650-1675, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

45 Kleine bakpannen van rood aardewerk met loodglazuur, 1400-1450, Ø circa 9 cm, alle uit één beerput bij Langestraat 103 te Alkmaar, inv.nr. 93LANBP6

waarvan bekend is dat hier later bakkerij De Witte Oven gevestigd was. Een ander bijzonder type bakpan is de zogenaamde 'appelpofpan' (afb. 46). Dit is eigenlijk een

46 Appelstoofpan van wit aardewerk met loodglazuur met koperoxide, 1600-1650, l. inclusief steel 23 cm, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

halve bakpan die gevuld wordt met appels om deze vervolgens dichtbij het open vuur te poffen.

Een bijzondere vorm in dit verband is de vetvanger, die in de dertiende eeuw zijn intrede deed (afb. 47). Dit voorwerp werd tijdens het roosteren onder een stuk vlees

gezet om zo afdruipend braadvet op te vangen.⁸ Wanneer het vlees voldoende vet was, kon men het een lekkere smaak verlenen door het tijdens en na het braden weer over het vlees heen te gieten. Zo kon het vlees als het ware 'zichzelf bedruipen'. In verluchte manuscripten is het gebruik van de vetvanger een enkele maal uitgebeeld (afb. 48).⁹

Hoewel het gebruik van vetvangers wijd verbreid was, waren dergelijke voorwerpen vooral te vinden bij de rijkere burgerij. Rond 1500 verdwenen de vetvangers van aardewerk geleidelijk van de markt en werden vervangen door exemplaren van metaal (afb. 49). Het voordeel van de uit een dunne plaat metaal vervaardigde vetvangers was dat ze minder breekbaar, makkelijker te reinigen en lichter waren. Door de aard van het nieuwe materiaal was het ook eenvoudiger om grotere exemplaren te vervaardigen. Hoewel er van zulke grote metalen vetvangers geen voorbeelden bewaard zijn gebleven, kunnen we op schilderijen wel zien hoe ze eruit zagen.¹⁰ Eigenlijk hoeft het ook niet te verwonderen dat vetvangers van aardewerk van de markt verdwenen. Ten eerste was het maken van deze voorwerpen voor pottenbakkers geen eenvoudige zaak. Vooral het bakken leverde problemen op. Daarnaast maakten het gewicht en de breekbaarheid het voorwerp ook voor de gebruiker tamelijk onhandelbaar. Toch bewijst een in Alkmaar gevonden aardewerken vetvanger uit de zeven-

47 Vetvanger van rood aardewerk met loodglazuur, 1400-1425, l. 54 cm, bodemvondst Voordam 15 te Alkmaar, inv.nr. 70VDA E

tiende eeuw dat pottenbakkers zelfs na 1550 nog wel eens een vetvanger vervaardigden (afb. 50). Ook elders worden dergelijke late exemplaren een enkele keer gevonden.

Pap of brood

Een vorm die rond 1400 ten tonele verschijnt is de papkom (afb. 51). Uit de vroege vijftiende eeuw daterende voorbeelden worden zelden gevonden, maar tegen het einde van deze eeuw komen ze regelmatig voor. De oudste exemplaren zijn zonder uitzondering fors van afmeting. Vanaf het begin van de zestiende

eeuw komen daarnaast kleinere modellen voor (afb. 52). De grotere exemplaren zijn in die tijd nog wel in de meerderheid. In de loop van de zestiende eeuw wordt de grote papkom vrijwel geheel uit de markt gedrukt door kleinere uitvoeringen. Dit kan te maken hebben met veranderingen in de etiquette rondom de maaltijd. Wij nemen aan dat het tot vroeg in de zestiende eeuw gebruikelijk was om met verschillende personen uit dezelfde papkom te eten. Gedurende de zestiende eeuw werd het onder bredere lagen van de bevolking gebruikelijk dat iedere disgenoot beschikte over zijn eigen papkom. Bij opgravingen betreffende de periode tus-

48 Een vetvanger in gebruik op een afbeelding in de marge van het getijdenboek van Catharina van Kleef, circa 1440

49 Metalen vetvanger, 1500-1550, l. 45,3 cm, rivierbaggervondst, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, inv.nr. F.9034

sen 1500 en 1800 worden papkommen in grote getale aangetroffen. Van arm tot rijk: iedereen at pap. Het was bijzonder voedzaam, niet duur en kon makkelijk thuis worden klaargemaakt. Pap werd meestal gekookt van gerst, een zachte graansoort die gemakkelijk fijn te maken is. Het kon gestampt of geplet worden en werd vervolgens met water aangelengd en opgewarmd in een metalen papketel of een aardewerken grape. Deze hoefde slechts verhit te worden tot een temperatuur van circa 100 graden Celsius. Uit allerlei bron-

nen kennen we nog verschillende andere soorten pap, zoals amandelpap, melkpap en Duitse pap.¹¹

Brood was veel duurder dan pap. Allereerst omdat men voor de bereiding ervan meestal afhankelijk was van andere personen. Het bakken van brood vereist een temperatuur van circa 300 graden Celsius. Om dit thuis te kunnen doen had men een oven nodig en een schoorsteen gemetseld van stenen, in die tijd een kostbare aangelegenheid. Kocht men brood bij de bakker, dan moest die er zelf natuurlijk een boterham aan overhouden. Tarwebrood was het duurst en daardoor een luxeproduct. De gemiddelde burger at vooral roggebrood, dat een stuk goedkoper was. Bij het eten van brood gebruikte men geen bord. Het gebruik van borden van hout of aardewerk bij de maaltijd raakte pas laat in de zestiende eeuw ingeburgerd. Voor die tijd gebruikte men wel een snede hard oud brood om er vochtige stukken vlees of vis op te leggen en dit bord van brood at men niet op.

Lekschalen, vergieten, boterschotels, tuitpotten en kommen

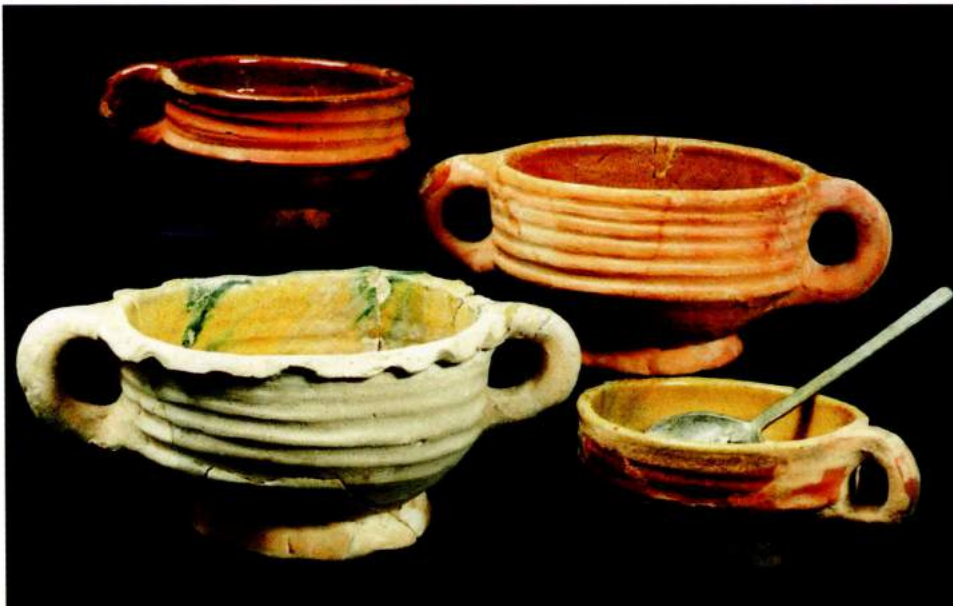
Ook lekschalen en vergieten komen vanaf de vijftiende eeuw voor. Een lekschaal onderscheidt zich van een vergiet door de vorm. De vergiet heeft de vorm van een kom en een lekschaal heeft de vorm van een bord, allebei voorzien van gaten. In

50 Vetvanger van rood aardewerk met loodglazuur, 1600-1650, l. 58 cm, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

51 Papkom van rood aardewerk met loodglazuur, 1375-1425, h. 8 cm, beerput Verdrongen-oord 102 te Alkmaar, inv.nr. 96 VER 7B en messing lepel, uit één plaat geknipt en gehamerd, 1375-1425, l. 16 cm, beerput Langestraat 119 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP3AD

52 Papkommen van rood en wit aardewerk met loodglazuur (koperoxide vlekken), 1500-1550, links-achter Ø 12 cm, bodenvondst Groot Nieuwland 23 te Alkmaar, inv.nr. 00GRO10, linksvoor Ø 15 cm, bodenvondst kasteel de Nieuwburch, inv.nr. 71NBG 57AY, rechts-achter Ø 14,5 cm, bodenvondst kasteel de Nieuwburch, inv.nr. 71NBG 60AR, rechtsvoor, Ø 11,5 cm, beerput Gedempte Nieuwesloot 161-169 te Alkmaar, inv.nr. 95GNI 32AZ, tinnen lepel, beerput Gedempte Nieuwesloot 161-169, inv.nr. 95GNI 64AW

het Groningse/West-Friese dialect noemt men een lekschaal een *gatepetiel*. Deze naam is waarschijnlijk een verbastering van het woord gatenplateel ofwel gatenbord. De oudst bekende lekschalen hebben zonder uitzondering dezelfde vorm als een bord uit dezelfde periode waarbij door de spiegel gaatjes zijn geboord (afb. 53). Het laten uitlekken van vochtige etenswaren was vanzelfsprekend de belangrijkste functie van vergieten en lekschalen.

Vergieten werden ook gebruikt bij het maken van zuivelproducten zoals kwark. In de vijftiende en zestiende eeuw was kwark een geliefd product. In veel recepten werd kwark of wrongel gebruikt. Zo maakte men er taarten mee of gebruikte het als basis voor bepaalde soorten kaas, zoals klonterkaas.¹² Bij het bereiden van kwark wordt aan volle melk een kleine hoeveelheid karnemelk toegevoegd. Hierdoor gaat de melk schiften. Als de volledige geschifte melk in een vergiet wordt

53 Gatepetiel van rood aardewerk met loodglazuur, vóór 1517, Ø 30 cm, bodemvondst kasteel de Middelburg, inv.nr. 42MDG

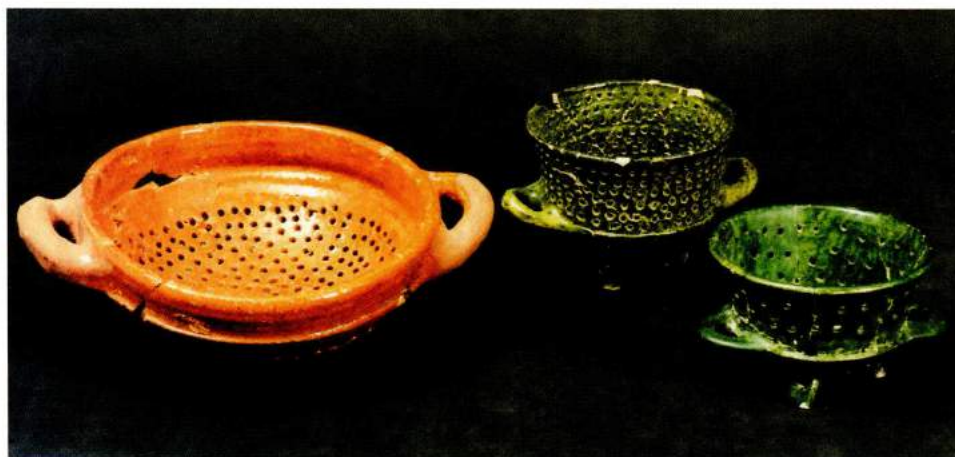
gedaan, kan de wei door de relatief kleine gaatjes van de vergiet druipen en blijft de kwark achter (afb. 54). De groei van het gebruik van zuivelproducten in de late zestiende eeuw loopt parallel met de toename van de melkgift van koeien in de kustprovincies Friesland, Holland en Vlaanderen.¹³ Deze toename is goed af te lezen aan de veranderingen die optreden in de materiële cultuur van dezelfde gebieden. In boedelinventarissen kan men lezen dat boerengezinnen in het begin van de zestiende eeuw meestal slechts één weiketel bezitten, maar in de loop van de eeuw neemt het aantal ketels per gezin toe.¹⁴ Weiketels werden gebruikt om de wei op te vangen bij de verwerking van melk tot boter en kaas. In de tweede helft van de zestiende eeuw nam de kaasproductie sterk toe. Naast het Waaggebouw van Alkmaar, dat tussen 1582 en 1584 was gevestigd in een voormalig gasthuis, wer-

den in 1605 huizen gesloopt ten behoeve van de sterk groeiende kaasmarkt: het begin van het huidige Waagplein. Op deze kaasmarkt verkochten boeren uit de omgeving van de stad hun zuivelproducten. Kaas en boter werden daarnaast ook thuis gemaakt.

Bij archeologische vondsten vinden we vanaf de vroege zestiende eeuw een toenemend aantal tuitpotten. Naast tuitpotten in lokaal vervaardigd roodbakkerd aardewerk komen ook uit Duitsland geïmporteerde steengoed exemplaren voor (afb. 55). Deze potten werden gebruikt voor het afromen van melk. Met de afgeroomde melk kon boter gemaakt worden. Mogelijk werden hiervoor eveneens grote aardewerken kommen gebruikt, al kon in deze voorwerpen tevens melk gemengd worden (afb. 56).

Boter werd zelf gemaakt of op de markt gekocht. Het werd verhandeld in de vorm van boterweggen, een soort driekantige 'broodjes' van boter. We zien zo'n boterwegge bijvoorbeeld liggen op een majolica bord op het eerder genoemde schilderij van Pieter Aertsen (afb. 42). Meestal werd boter voor gebruik omgevormd tot boterbollen. Een eivormige boterbol zien we liggen op een houten teljoor op de tafel bij *De Boerendans* 1568 van Pieter Breugel de Oude (1528 - 1569).¹⁵ Boter werd onder andere gesmeerd op stukken brood. Besmeerde boterhammen kwamen vooral in Vlaanderen voor. Men at nooit boterhammen met boter én kaas. Om een groot stuk boter beter hanteerbaar te maken, werden er met behulp van een boterspaan plakjes afgesneden (afb. 57).

54 Vergieten van rood en wit aardewerk met loodglazuur, tweemaal met koperoxide, resp. 1500-1550, Ø 22,5 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP5A BJ en tweemaal 1625-1675, beide Ø 13 cm, bodemvondsten Alkmaar, part. coll.

55 Tuitpotten van steengoed met zoutglazuur uit Raeren (tweemaal) en van rood aardewerk met loodglazuur met mangaanoxide, 1475-1525, h. 36 cm, 14 cm en 23 cm, bodenvondsten Graft, kastelen de Middelburg en de Nieuwburg (beide verwoest 1517), part. coll. en inv.nrs. 42MBG G en 71NBG 60AM

Bij de maaltijd werden die dan op een boterschotel gelegd. Als boterschotels werden zowel houten, tinnen als aardewerken borden gebruikt (afb. 57). Omdat borden tot het eind van de zestiende eeuw nog niet gebruikt werden om van te eten was het gebruik als boterschotel tot die tijd een van de belangrijkste functies. Hierdoor werd een bord met een diameter van zo'n twintig centimeter waarschijnlijk standaard een boterschotel genoemd. Vervolgens is dit begrip een indicatie geworden voor de afmeting van borden. Zo

worden in boedelinventarissen uit de zeventiende en achttiende eeuw niet alleen boterschotels maar ook dubbele boterschotels genoemd.¹⁶ Deze benaming duidt in dat geval zonder twijfel op de grootte van de schotel. In bronnen die betrekking hebben op de porseleinhandel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie wordt de benaming boterschotel eveneens als maataanduiding gehanteerd.¹⁷ Een bijzonder type boterschotel is de zogenaamde voetschaal (afb. 57). Het betreft een betrekkelijk zeldzaam voor-

56 Twee melkkommen van rood aardewerk met loodglazuur, 1500-1550, Ø 32 en 32,5 cm, beerputten Langestraat 115/117 en Voordam 2 te Alkmaar, inv.nrs. 93LAN BP5A CA en 92VDA2BG

57 Boterschotels:
bord van rood aardewerk met loodglazuur, ringeloorboogjes en sporen van een verdwenen tinnen punt om de boter te fixeren, 1500-1550, Ø 27,5 cm, beerput Voordam 2 te Alkmaar, voetschaal van rood aardewerk met gele slibversiering en loodglazuur met koperoxide vlekken, 1475-1525, Ø 17,5 cm, bodenvondst Koorstraat 20 te Alkmaar, fragment van majolica bord met tinnen punt, 1600-1625, Ø 15 cm, bodenvondst Alkmaar; houten boterspatel, 1500-1550, l. 15 cm, beerput Voordam 11-12 te Alkmaar, inv.nrs. 92VDA2AT, 93LIN193, part. coll., 88VDA

werp binnen zestiende-eeuwse vondst-complexen. Er zijn uit Alkmaar slechts enkele voorbeelden bekend. In boedelinventarissen wordt soms melding gemaakt van tinnen boterschotels op een voet. Zo vinden we in een inventaris van een Deventer kanunnik in de 'coquina een botterschottel myt eyn voet'.¹⁸ De hier afgebeelde voetschaal werd gevonden in een afvalkuil van omstreeks 1500 aan de Alkmaarse Lindegracht.¹⁹ Dit exemplaar, waarop met slib een dier is gepenseeld, komt zowel qua scherf als glazuur zo sterk overeen met misbaksels van een aan de Alkmaarse Voordam gevestigde pottenbakker, dat dit wellicht een product is van hetzelfde bedrijf. Zo heeft de voetschaal van de Lindegracht bijvoorbeeld dezelfde groene koperoxidevlekken in het glazuur als verschillende producten die met zekerheid worden toegeschreven aan deze pottenbakker. Elders in de Nederlanden zijn voetschalen aangetroffen met in het midden aan de bovenzijde een in klei gemodelleerde punt, waarop een klont boter kon worden vastgeprikt.²⁰ Vergelijkbare punten van tin werden soms met hetzelfde doel alsnog aangebracht in gewone borden van aardewerk of majolica.²¹

Opdienen en warm houden

In de loop van de veertiende eeuw verschijnen de eerste borden van roodbakend aardewerk. Deze werd in de eerste plaats gebruikt om gerechten op te serveren, maar ook wel om gerechten op warm te houden. Hiervoor plaatste men een bord op een zogenaamd komfoor (afb. 58). Een enkele keer werden op deze wijze zelfs gerechten bereid. Men legde daartoe een stuk vlees dat al voorgebakken was op de warme schotel en dekte het af met een deksel of een tweede bord om het verder te laten garen. Op deze wijze kon men ook gerechten stoven, men noemde dit koken 'tusschen twee scotelen'.²² Komforen zijn potten of kommen waarin gloeiende kooltjes werden gedaan en waarop een bord of een pan met een gerecht werd gezet om het warm te houden. In de vijftiende eeuw zijn ze nog vrij zeldzaam, maar in de loop van de zestiende eeuw worden ze steeds vaker aangetroffen. De bovenzijde van het komfoor had vaak nokjes of pootjes, die ervoor zorgden dat het niet helemaal afgesloten kon worden waardoor het vuur zou verstikken. Roodbakkende borden hebben

nogal eens een roetaanslag aan de onderzijde. Het ligt niet voor de hand dat bord- en daadwerkelijk in het open vuur gebruikt werden om gerechten te bereiden, dus het gebruik op een komfoor ligt hier meer voor de hand. Op een enkele afbeelding zijn ook vissen te zien die op een bord liggen dat op een komfoor staat: vermoedelijk gaat het hier niet om bereiding maar worden ze warm gehouden tijdens de afwerking van het gerecht.

Verpakken en vervoeren

De verschillende soorten oliën die in de Republiek voor consumptie geproduceerd werden, bijvoorbeeld lijnolie en raapolie, waren doorgaans niet erg smakelijk. In de mediterrane landen werd olijfolie geproduceerd, die veel beter smaakte en daarom ook in onze streken werd geïmporteerd. De olijfolie werd in kruikjes verpakt en vervoerd, die soms sterk doen denken aan amforen uit de Romeinse tijd. Deze kruikjes zijn massaal geïmporteerd en in scheepswrakken worden ze soms in grote getale aangetroffen.²⁴ In 1989 werd bij een opgraving bij de Alkmaarse gracht Luttik Oudorp een beerkuil onderzocht waarin diverse van dit soort kruikjes zijn aangetroffen (afb. 59).²⁵

Een belangrijke stimulans voor het gebruiken van olijfolie was het verbod op het nuttigen van zuivelproducten tijdens de katholieke vastenperiode van de veertig dagen tussen Aswoensdag tot Pasen. Olijfolie was dan het meest smakelijke alternatief voor boter.²⁶

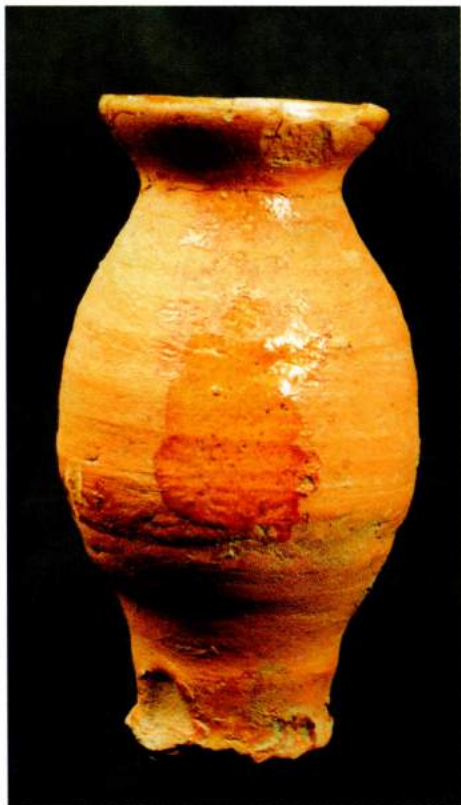
Naast de olijfoliekruikjes werden een enkele keer ook andere voedingsmiddelen in aardewerken verpakkingen verkocht. Uit Zeeland en Vlaanderen kennen we bijvoorbeeld een groep flesvormige potten.²⁷ Ook de zogenaamde 'drinkuits' dienden mogelijk als verpakking voor

58 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur met koperoxide, randschrift 'NIET SONDER GODT 1647', Ø 31,5 cm, beerput Bierkade 18/19 te Alkmaar en komfoor van wit aardewerk met loodglazuur, 1650-1700, Ø 25,5 cm, beerput Luttik Oudorp 100 te Alkmaar, inv.nrs. 90BIE AB en 88LUT CA

59 Olijfoliekruiken van aardewerk uit Portugal of Spanje, 1560-1580, h. 21 en 22 cm, bodemvondsten Luttik Oudorp 56 en Koorstraat te Alkmaar, inv.nr. 89 LUT en part. coll.

60 'Drinkuit' van rood aardewerk met loodglazuur, 1500-1550, h. 14,5 cm, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

teug leeggedronken werden en dan ondersteboven op de tafel geplaatst werden.²⁸ Hoewel dergelijke drinkuits zeker bestaan, hebben de hier besproken voorwerpen waarschijnlijk niet gediend om uit te drinken.²⁹ Wat hier namelijk tegen pleit is het vlechtwerk van riet dat een enkele keer om deze voorwerpen wordt aangetroffen. Zo bezit het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen een exemplaar met vlechtwerk dat in Sluis werd opgegraven.³⁰ Ook in Zwolle is onlangs een dergelijk voorwerp gevonden.³¹ Juist dit soort grof aardewerk met daaromheen vlechtwerk blijkt vaak gebruikt te zijn om voedsel of andere waren in te vervoeren.³²

Er zijn nog meer soorten voorwerpen gemaakt van aardewerk met de bedoeling om er voedingsmiddelen in te vervoeren. Hengselpotten bijvoorbeeld zijn in aardewerk uitgevoerde potten waaraan een hengel geboetseerd is (afb. 61). Ze waren dus geschikt om iets in te dragen. Over de exacte functie van deze pot worden we geïnformeerd door schilderijen waarop soortgelijke voorwerpen in hun - min of

61 Hengselpot op standing van rood aardewerk met loodglazuur, 1600-1700, h. 24 cm, beerput Zijdam 5/6 te Alkmaar, hengselpot op poten van rood aardewerk met loodglazuur, 1500-1550, h. 21,5 cm, beerput Gedempte Nieuwesloot 167/169 te Alkmaar, hengselpot op standing van wit aardewerk met loodglazuur, 1650-1700, h. 22 cm, beerput Oudegracht 30 te Alkmaar, inv.nrs. 02ZDA, 95GNI 90BC, 99BLO123BP2E

voedingsmiddelen (afb. 60). Dit zijn bekervormige objecten die door hun smalle voet niet kunnen staan. Ze zijn gemaakt van grof aardewerk en alleen inwendig geglazuurd, waardoor ze waterdicht zijn. Een populair verklaringsmodel gaat ervan uit dat de bekervormige objecten die door hun smalle voet niet kunnen staan. Ze zijn gemaakt van grof aardewerk en alleen inwendig geglazuurd, waardoor ze waterdicht zijn. Een populair verklaringsmodel gaat ervan uit dat de bekervormige objecten die door hun smalle voet niet kunnen staan.

meer - dagelijkse gebruikscontext zijn weergegeven. Zo schilderde de Antwerpse kunstenaar Joachim Beuckelaer (ca.1530-1573) diverse hengselpotten op zijn afbeeldingen van vismarkten.³³ Hoewel eigenlijk nergens te zien is wat er zich nu precies in deze potten bevindt, lijkt het

voor de hand te liggen dat ze dienden als een soort waterdicht boodschappenmandje. Dat hierbij speciaal aan vissen moet worden gedacht, komt onder meer door de specifieke context van hengselpotten op schilderijen. Ook een schilderij in Museum Boijmans Van Beuningen lijkt deze hypothese te bevestigen (afb. 62).³⁴ De functie van de hengselpotten wordt in de loop van de zeventiende eeuw waarschijnlijk overgenomen door de in boedelinventarissen genoemde messing vis-

andere etenswaren gebruikt konden worden. Doordat het uit de vis lekkende vocht ondanks het aanwezige glazuur gemakkelijk in de scherf trekt, zullen ook andere in de pot vervoerde etenswaren naar vis gaan ruiken. Dat vis overigens ook in gewone gevlochten manden kon worden vervoerd, is te zien op het schilderstuk van de Leidse kunstenaar Jan Steen (1626-1679) met als titel *De stroopliker*. Hierop snoept een jongen appelstroop uit de kom waarin hij het goedje van de

62 Hieronymus Francken I (1540-1610), *Stilleven*, eind zestiende eeuw, olie-verf op paneel, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, inv.nr. 2288

emmertjes. Daarna verdwijnen de hengselpotten uit het vondstenspectrum. De hypothese dat in hengselpotten op de markt gekochte vis werd vervoerd, kan tevens een verklaring bieden voor de vaak zeer hoge en daardoor uiterst kwetsbare hengsels van deze potten. Met lagere hengsels zou men namelijk tijdens het dragen van de potten gemakkelijk in aanraking komen met de uitstekende staarten van de vissen. Overigens is niet uit te sluiten dat men in dergelijke potten ook andere vochtige etenswaren of mogelijk zelfs gloeiende kooltjes vervoerde. Wel is het daarbij waarschijnlijk dat eenmaal voor vis gebruikte potten niet meer voor

markt naar huis vervoert (afb. 63).³⁵ Deze kom van wit aardewerk met geel loodglazuur is van een type dat veelvuldig gevonden wordt in beerputten die dateren van na 1650 (afb. 64). Dergelijke kommen hadden destijds vele gebruiksfuncties. Ze werden niet alleen gebruikt om er vloeistoffen in te bewaren, te vervoeren en op te dienen, maar ook bijvoorbeeld om er beslag in te kloppen.

Nawoord

Jaarlijks worden er bij archeologische opgravingen vele (fragmenten van) voorwerpen gevonden waarmee een beeld van

63 Jan Steen (1626-1679), *De stroop-likker*, ca. 1664-1668, olieverf op doek, coll. Hamburger Kunsthalle, Hamburg

64 Twee kommen van wit aardewerk met loodglazuur met koperoxide, 1650-1675, Ø beide 24,5 cm, beerputten Langestraat 119 en Voordam 13 te Alkmaar, inv.nrs. 93LANBP2 AY en 01VDA AV

het dagelijks leven in het verleden kan worden geschetst.

De functies die aan de vormen van het gevonden aardewerk toegeschreven kunnen worden hebben meestal te maken met de voedselbereiding. Toch kan een voorwerp ook verschillende toepassingen hebben gekend.

Opmerkelijk is dat de in dit artikel besproken gebruiksvoorwerpen het meest worden aangetroffen, terwijl ze juist heel weinig worden vermeld in bijvoorbeeld boedelinventarissen. Blijkbaar waren het voorwerpen die in die tijd zo gewoon werden gevonden dat men het niet de moeite waard achtte ze te vermelden. Ze waren doorgaans zo goedkoop dat ze bij een erfenis nauwelijks waarde hadden. Tot nu toe wordt er bij het onderzoek naar dit soort aardewerk weinig gekeken naar de gebruikssporen die erop te zien zijn. Deze sporen kunnen volgens mij juist veel vertellen over het oorspronkelijke gebruik van het aardewerk. Daarbij kan bestudering van de voorwerpen in combinatie met voedselafval zoals pitten en botten uit dezelfde beerputten in de toekomst meer licht werpen op het voedselpatroon van onze voorouders.

Noten

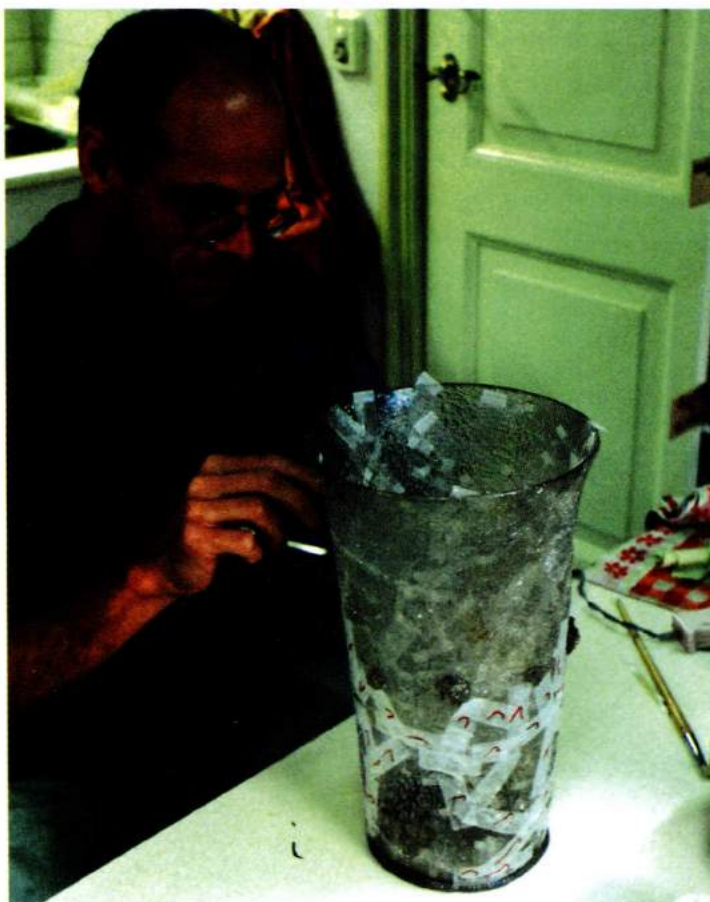
- 1 Met dank aan Prof. dr J.M. van Winter, Dr P. Bitter en Drs S. Ostkamp.
- 2 Zie voor eerdere bijdragen over dit onderwerp: Ruempol/Van Dongen 1992; Van Winter 1993.
- 3 Van Winter 1993.
- 4 Van Winter 1993.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Van Reenen/Jensen 1995; Pot 1991, pp. 42-53.
- 6 Zie bijvoorbeeld: Bitter 1997b, p. 30.
- 7 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001, p. 144 en p. 202.
- 8 Ruempol/Van Dongen 1992, p. 16.
- 9 Ruempol/Van Dongen 1992, p. 18.
- 10 Ter Molen/Ruempol/Van Dongen 1986, p. 30.
- 11 Jansen-Sieben/Van Winter 1998, p. 98 en pp. 141-143.
- 12 Jansen-Sieben/Van Winter 1998, p. 120 en p. 154.
- 13 Bieleman 1992; 2002, pp. 79-82.
- 14 Van Winter 1992, p. 7.
- 15 Marijnissen 1988, p. 327.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Van Aken-Fehmers 1999, pp 35-36.
- 17 Zie bijvoorbeeld: Volker 1954 pp. 27.
- 18 Dubbe 2000, p. 100.
- 19 Vergelijk: Ostkamp 1998a, p. 6.
- 20 Zie bijvoorbeeld: Groeneweg 1991, p. 60, afbeelding nr. 37.
- 21 Zie bijvoorbeeld: Korf 1981, p. 150, afbeelding nr. 394.
- 22 Ruempol/Van Dongen 1992, p. 19.
- 23 Bartels 1999, p. 123.
- 24 Bartels 1999, p. 231.
- 25 Bitter/Ostkamp/Roedema 2002, pp. 74-76.
- 26 Jansen-Sieben/Van Winter 1998, p. 26.
- 27 Hendrikse/Goldschmitz-Wielinga 1998, pp. 121-122.
- 28 Renaud 1975, pp. 50-51.
- 29 Zie bijvoorbeeld: Reineking von Bock 1986, p. 180, afbeelding nr. 139; p. 183, afbeelding 149.
- 30 Vreeken 1994, p. 63.
- 31 Collectie Stadsarcheologische Dienst, Zwolle.
- 32 Zie bijvoorbeeld: Vos 2001, pp. 61-62; Hurst/Neal/Van Beuningen 1986, 102 (Zie tekstdeel over Martincamp flessen).
- 33 Verbraeken 1986, p. 141.
- 34 Vreeken 1994, p. 308.
- 35 Biesboer/Sitt 2003, p. 218-219.

Drinken en klinken

Rob Roedema

In 1994 was in het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam de tentoonstelling *Glas zonder glans* te bezichtigen. Bij deze gelegenheid verscheen het gelijknamige boek van Harold E. Henkes, het eerste overzichtswerk over laat- en postmiddeleeuws glas uit Nederlandse bodem.¹ Het aandeel van Alkmaar in zowel de tentoonstelling als het boek is significant. De Alkmaarse afdeling Monumentenzorg en Archeologie beschikt immers over een relatief grote verzameling archeologisch glas. Dit houdt verband met de nadruk die binnen deze instelling wordt gelegd op de studie van de materiële cultuur. Het huidige onderzoek bouwt voort op het werk van een groep enthousiaste vrijwilligers van de Stichting Behoud Alkmaarse bodemvondsten (S.B.A.B.), die tussen 1987 en 1995 zich voornamelijk richtten op het onderzoek van beerputten in de historische binnenstad van Alkmaar.

65 Restauratie van glaswerk door Archeoplan in Delft

Dit onderzoek wordt sinds 1991 door de gemeente ter hand genomen, overigens nog steeds met de inzet van een aantal van de vrijwilligers van destijds. Door de S.B.A.B. is een methode ontwikkeld voor het snel en secuur opgraven van beerputten.² De inhoud van opgegraven beerputten wordt met grote kunststof emmers zoveel mogelijk integraal geborgen. De beer wordt vervolgens nauwkeurig gezeefd, zodat zelfs de kleinste scherfjes van bijvoorbeeld glas behouden blijven. De scherven worden vervolgens met veel geduld bij elkaar gepuzzeld. Min of meer compleet glaswerk wordt door de firma Archeoplan in Delft gerestaureerd, zodat het weer herkenbaar wordt (afb. 65). Zo hebben we inmiddels een goed overzicht van het glaswerk dat door de inwoners van Alkmaar in de loop der eeuwen is gebruikt.

Glasvondsten van voor circa 1550

De oudste glasvondsten uit de historische binnenstad van Alkmaar dateren van kort voor 1500. Toch zijn er aanwijzingen dat hier vanaf de late dertiende eeuw glas moet zijn gebruikt. De stad vormt in deze tijd het belangrijkste steunpunt van de graven van

het voormalige kasteel Aelbertsberg te Bloemendaal, dat eveneens is bewoond door de Hollandse graven.⁴ De graaf en zijn gevolg bezochten destijds door het jaar heen verschillende kastelen in hun gebied en het ligt voor de hand dat zij in de Alkmaarse kastelen vergelijkbaar glaswerk hebben gebruikt. In dezelfde tijd drinken wellicht ook de rijkste Alkmaarse burgers uit glazen, zoals de bewoners van de stadskastelen die rond het midden van de dertiende eeuw verrijzen aan het Houttil.⁵ Bewijzen hiervoor zijn er niet, want van het afval van deze lieden is tot op heden nog geen spoor gevonden. Het vroegste glaswerk dat tot nog toe uit de beerputten van de Alkmaarse burgerij naar boven kwam dateert van kort voor 1500. Tijdens een onderzoek aan de Lindegracht zijn diverse scherven gevonden van een type drinkglas dat bekend staat als koolstronk, een tonvormige beker met een uitstaande lip en zogenaamde 'doornoppen'.⁶ Meer scherven worden gevonden van de zogenaamde maigeleins, waarvan een enkel exemplaar

66 Kelkglas uit de Maas- of Rijnstreek, kleurloos glas met groene zweem, ca. 1300, h. 14,5 cm, bodenvondst kasteel de Nuwendoornt te Krabbendam, coll. West-Fries Museum Hoorn

Holland in West-Friesland: rond 1300 kan de graaf hier beschikken over maar liefst drie kastelen. Het oudste hiervan is de Torenburg, gelegen binnen de latere grenzen van de stad. De Nieuwburg en de Middelburg liggen in de buurt van Oudorp en maken deel uit van een reeks versterkingen die Floris V omstreeks 1290 heeft aangelegd om zijn gezag in het West-Friese gebied te handhaven. Bij het kasteel de Nuwendoornt, bij Krabbendam en niet ver van Alkmaar, is een van de fraaiste middeleeuwse glazen in ons land gevonden, een kelkglas van omstreeks 1300 dat waarschijnlijk in het Noord-Franse Rijn-Maasgebied is vervaardigd (afb. 66).³ Een vergelijkbaar glas werd in 1971 opgegraven op het terrein van

een gewonden draadvoet heeft (afb. 67).⁷ Fragmenten van dergelijke drinkglazen zijn eveneens aangetroffen bij de Middelburg.⁸ Omdat dit in 1517 werd verwoest, weten we dat de glazen in dat jaar of eerder gedateerd kunnen worden. Bij alle Alkmaarse vondsten uit deze periode gaat het om zogeheten 'woudglas' dat herkenbaar is aan de karakteristieke groene kleur. Dit wordt gemaakt van een mengsel van zilverzand, kalk en het smeltmiddel potas, de as van bomen en planten. Deze glassoort vindt zijn oorsprong in de wouden van de Franse Maasstreek, Duitsland en Bohemen, waar de grondstoffen dan ruimschoots aanwezig zijn. In de zestiende eeuw wordt glas in Alkmaar

67 Maigelein en onderhelft van maigelein op voet van woudglas, 1475-1525, h. 4,5 cm en onbepaald, beerputten Langestraat 64-66 en Voordam 2 te Alkmaar, inv.nrs. 01LANBP2AA en 92VDA2D

68 Glaswerk uit de periode 1475-1550, van links naar rechts: beker met ingewalste glasdraad, berkemeier, voetbeker met netwerkpatroon, knotsbeker, twee stangenglazen, noppenbeker en beker met dierkopnoppen, h. 13,5, 7,5, 13, 16,5 en 19 cm en onbepaald, beerputten te Alkmaar, inv.nrs. 93LANBP5A AAA, 92VDA2CY, 92VDA2DG, 92VDA2CI, 94LAA88AA, 92VDA2DH, 93LANBP5A AAC en 96VER22AAA

nog uitsluitend in de betere huishoudens gebruikt. We vinden daar verschillende nieuwe typen drinkglazen. Een relatief grote groep van zeventien stuks glaswerk is aangetroffen in de beerput van een voornaam woonhuis van baksteen aan de Voordam, waarschijnlijk de woning van een graanhandelaar (afb. 68).⁹ Het gevonden glaswerk dateert uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Behalve een maiglein op voet zijn er knotsbekers, voetbekers, noppenbekers en stangenglazen. Daarnaast komen de eerste berkemeiers voor, het

model waaruit zich later de roemer zal ontwikkelen (afb. 69). De berkemeier is versierd met puntige noppen en heeft een uitgeknepen voetring en een conische of kegelvormige cuppa. Alle gevonden glazen zijn gemaakt van groen woudglas en zullen vooral uit Duitsland afkomstig zijn. De voetbeker (maar mogelijk ook andere glazen) is vermoedelijk afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden of Noord-Frankrijk.¹⁰ Ook in andere vondstcomplexen bij huizen van rijke Alkmaarse burgers uit deze tijd is glas gevonden en het grootste deel hiervan bestaat weer uit bekercups.¹¹ Een voor dit gebied bijzondere vondst is het fragment van een beker op drie pootjes, die is versierd met zogenaamde dierkopnoppen (afb. 68). Een vergelijkbaar stuk is opgegraven in de Duitse stad Heidelberg en het is mogelijk dat dit Alkmaarse exemplaar eveneens uit Zuid-Duitsland komt.¹²

Behalve drinkglazen zijn er uit deze periode in Alkmaar ook fragmenten van flessen opgegraven. Uit de waterput van een huis aan de Doelenstraat komen de bodem en de hals van een grote peervormige fles met een naar binnen gevouwen voet (afb. 96).¹³ Een ander voorbeeld is een zogenaamde kelderfles met een tinnen schroefdoop, die is gevonden in de bovengenoemde beerput van het huis aan de Voordam (afb. 98).¹⁴ Daarnaast is er in de beerput van een huis aan de Langestraat een glazen schenkan aangetroffen uit het midden van de zestiende eeuw.¹⁵ De vorm ervan is waarschijnlijk afgeleid van steengoed kannen die in dezelfde tijd in het Duitse Frechen werden vervaardigd.¹⁶ Overigens werden deze kannen eveneens nagebootst in Nederlandse majolica.¹⁷

Glas uit de periode 1550 tot 1700

Een populair type drinkglas dat zich ontwikkelt uit de berkemeier is de roemer (afb. 70). De roemer bestaat uit een voet, een schacht en een cuppa. Het vroege type met conische cuppa blijft tot in de vroege zeventiende eeuw in productie. Vanaf omstreeks 1600 wordt deze opgevolgd door roemers met een bolle cuppa. Daarnaast worden de doornoppen vervangen door braamnoppen, terwijl de uitgeknepen voetring plaats maakt voor de gewonden glasdraadvoet. De eerste varianten van de glasdraadvoet

zijn laag, maar later in de zeventiende eeuw wordt deze steeds hoger. Roemers zijn in zeventiende-eeuws Alkmaar de meest gevonden drinkglazen. De roemer dankt haar populariteit mogelijk aan haar brede toepasbaarheid (afb. 71). Hoewel dit type drinkglas in de literatuur veelal wordt omschreven als een wijnglas bij uitstek, zullen de grotere exemplaren ook voor het drinken van bier zijn gebruikt.¹⁸ De kleinste formaten kunnen tevens zijn gebruikt voor gedistilleerde dranken. Hoewel het merendeel van de Alkmaarse roemers uit Duitsland moet zijn

70 Roemers van woudglas, 1575-1650, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

71 Roemers van woudglas, 1625-1675, rechts een brandewijnroemer en twee roemers met hoge gewonden glasdraadvoet, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

72 Roemer van woudglas met gegraveerde wapens van Engeland, Frankrijk, Prins Maurits en het graafschap Buren, 1600-1625, h. 21,5 cm, beerput Oudegracht 30 te Alkmaar, inv.nr. 99BLO123BP AAY

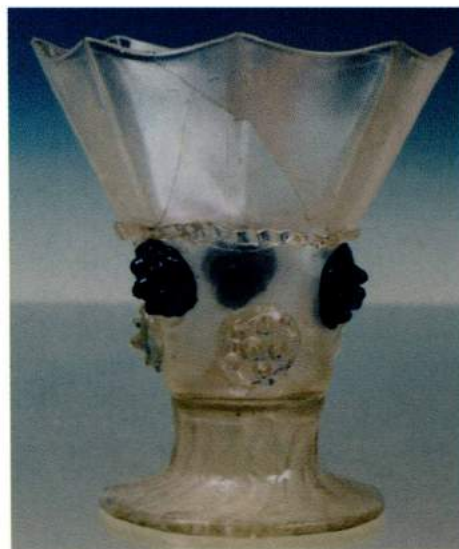
ingevoerd, zijn dergelijke glazen ook vervaardigd in Hollandse glashuizen.¹⁹ Op één van de gevonden roemers uit het begin van de zeventiende eeuw zijn de wapens van de koning van Engeland, de koning van Frankrijk, prins Maurits van Oranje en het graafschap Buren ingegraveerd. Onder de rand van de cuppa lezen we de tekst

'DESEN ROOMER REDELICK GROOT CAN MEN SIJN ASEM IN VER(LIEZEN)'. Daaronder is de regel 'DUS TE BETALEN' gegraveerd (afb. 72). Zo vertelt dit glas ons over een drankspel waarbij een groot glas drank door een speler in één teug moet worden geledigd. Lukt dit niet, dan moet hij een van te voren afgesproken geldbedrag betalen. Deze grote roemer is gevonden in de beerput van een aanzienlijk pand aan de Oudegracht. De heraldische wapens verwijzen naar de politieke machthebbers van die tijd, de opschriften naar het spel waarvoor dit glas kan zijn gebruikt.

De Alkmaarse roemers van vóór 1650 zijn allemaal gemaakt van groen woudglas, maar in deze tijd worden in onze streken ook exemplaren vervaardigd *à la façon de Venise*. Hierbij wordt in navolging van Venetiaanse glazen kleurloos glas gecombineerd met gekleurd glas. Deze roemers zijn veelal afgewerkt met gekleurde braamnoppen en zowel de cuppa als de voet zijn veelhoekig (afb. 73). Dergelijke roemers zijn vrijwel zeker in Nederlandse glashuizen gemaakt.

Tot ver in de zestiende eeuw is vrijwel al het glaswerk dat in de Nederlanden wordt gebruikt afkomstig uit glashutten in Duitsland of de Franse Maasstreek. We spreken dan steeds over groen woudglas dat is versierd met uit ditzelfde glas gevormde noppen of draden. In de zestiende eeuw worden in onze streken technieken geïntroduceerd die hun oorsprong hadden in het Venetiaanse Murano. De eerste glasproductie *à la façon de Venise* komt begin zestiende eeuw op gang in Antwerpen. Vanaf de late zestiende eeuw worden er in de Noordelijke Nederlanden eveneens glasblazerijen gesticht, het eerst in Middelburg en Amsterdam maar in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld ook in Haarlem. Het ligt voor de hand dat in Alkmaar vooral glas uit de nabij gelegen steden is gebruikt.²⁰

Een vroeg voorbeeld van een Alkmaars glas *à la façon de Venise* is een bokaalbeker met voet, afgesloten met een deksel (afb. 74). Hij is geblazen van kleurloos glas met ingesmolten witte glasdraden, waarvan een aantal draden bovendien eerst is getordeerd. Deze Venetiaanse techniek is bekend als *vetro a fili e retorti*.²¹ Een vergelijkbare beker staat afgebeeld op een Amsterdams

73 Roemertje *à la façon de Venise*, blauwe en heldere braamnoppen, achtkantige cuppa en in mal gevormde voet, 1625-1650, h. 9 cm, beerput Luttk Oudorp/Wortelsteegplein te Alkmaar, inv.nr. 92WOR13BP3AAB

schutterstuk uit 1533.²² Bekers die zijn uitgevoerd met *vetro a fili* komen voor tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw (afb.75). De glasdraden in de versiering zijn veelal witgekleurd, al dan niet in combinatie met rood of blauw en worden verticaal of diagonaal toegepast. De vroegste bekers zijn enigszins taps van vorm en hebben een uitgebogen mondrand, terwijl de latere cilindrisch zijn met een rechte rand.

Een variant op deze techniek zijn de optisch geblazen bekers met draadversiering: hierbij worden voor het uitblazen van de glas-massa draden van kleurloos glas aangebracht. De zo geblazen wikkeldraadbekers zijn versierd met al dan niet geribde glasdraden die rond het glas zijn gewikkeld (afb. 76).

Uit deze techniek komt tevens de zogenaamde wafelbeker voort. Deze versiering ontstaat door de hete glasmassa met glasdraad te omwikkelen en vervolgens uit te blazen in een geribde mal, zodat een wafelvormig reliëf ontstaat.²³ De vroegste bekers met dit wafelpatroon stammen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. De wafels zijn dan nogal grof en geprononceerd, maar later worden ze fijner (afb. 81). Als extra versiering worden er wel braam-noppen op aangebracht, die een enkele keer zelfs een gekleurd glazen steentje kunnen bevatten. Terwijl het *vetro a fili* alleen wordt gevonden bij de rijkste huishoudens, komen wafelbekers in de zeventiende-eeuwse vondstcomplexen veelvuldig voor, ook bij de minder welgestelde huizen. Ze

74 Nederlandse bokaal met deksel in *a fili et retorti*-techniek en *à la façon de Venise*, 1550-1600, Ø 8 cm, beerput Voordam 2 te Alkmaar, inv.nr. 92VDA1CJ

75 Bekers in *vetro a fili*-techniek en *à la façon de Venise*, 1575-1675, coll. gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie

76 Wikkeldraadbekers en rechts vier optisch geblazen bekers, 1625-1675, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

77 Bekers met een email beschildering, één met Franstalig opschrift, rechter gedateerd: (16)47, h. 16,5, 12,5 en 11 cm, beerput Oudegracht 220, riool Elisabethgasthuis opgraving Canadaplein en onbepaald te Alkmaar, inv.nrs. 94LAA88BP XE, 98CAN35 en onbepaald

blijven tot kort na 1700 in productie. De glasdraden van wikkeldraadbekers lopen meestal diagonaal over het bekeroppervlak, maar horizontale glasdraden die op gelijke afstand van elkaar zijn aangebracht komen eveneens voor (afb. 76). We noemen deze laatste glazen ook wel pasglazen. Dergelijke horizontale draden zijn ook te vinden op sommige 'stangenglazen' (uit-

zonderlijk hoge en slanke voetbekers). Deze kunnen gebruikt zijn voor een spel, waarbij de drinker wordt uitgedaagd om de drank in één teug precies tot de volgende glasdraad leeg te drinken.²⁴ Lukt dat niet dan moet het glas bij de volgende slok tot de volgende glasdraad geleidigd worden. Bij een enkel bekerglas worden de 'passen' gevormd door braamnoppen in plaats van glasdraden (afb. 80).

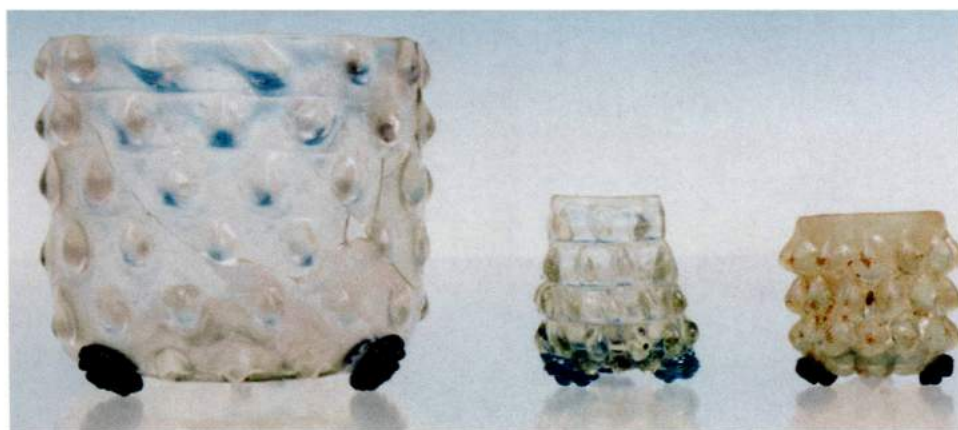
Glas kan worden gekleurd door toevoeging van metaaloxides of beenderas. Groen, blauw en wit zijn in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw de meest gebruikte kleuren, soms rood of paars. Mondrand, voetring of pootjes worden vaak van gekleurd glas vervaardigd. Op bekertjes van zowel kleurloos als gekleurd glas treffen we soms een versiering aan die met email is aangebracht: behalve geometrische patronen zien we opschriften en een enkele keer een allegorische voorstelling (afb. 77). Deze glazen met email zijn meestal afkomstig uit

Duitsland en Bohemen, maar ze zijn ook in Frankrijk gemaakt.

Een ander populair type drinkglas, dat we vinden in Alkmaarse vondstcomplexen vanaf de late zestiende eeuw, is de knobbelsbeker (afb. 78). Deze werd zowel van kleurloos als van groen glas in een mal geblazen. De vroege exemplaren zijn uitgevoerd met ronde of gladde knobbels. Later in de zeventiende eeuw komen knobbels voor in de vorm van een diamant of een traan. Afhankelijk van het soort drank dat uit deze bekertjes werd gedronken, varieerde het formaat. Bier dronk men uit de hoge bekertjes, terwijl voor het drinken van wijn en gedistilleerde dranken kleinere varianten bestonden. Vanaf 1650 gebruikte men vooral knobbelsbekertjes van een kleiner formaat. We kennen zelfs miniatuurversies die bedoeld zijn als poppengoed (afb. 79).

Nog een ander versieringsmotief is het netwerkpatroon, dat op of in het glasoppervlak is aangebracht (afb. 82).²⁵ Deze manier

78 Knobbelsbekertjes, met ronde knobbels, 1575-1625, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

79 Knobbelsbeker met twee miniatuur uitvoeringen, 1650-1675, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

80 Glazen te gebruiken voor een drankspel: achtkantig pasglas en diverse bekers, bij de tweede van links worden de passen aangegeven door braamnoppen, 1600-1675, h. 29,5, 14, 13 cm, bodemvondsten Alkmaar, inv.nrs. 02ODG46AAD, 92WORBP3 AAE, 95HBS2AAC, 99BLO123 AAA

van versieren wordt al vroeg in de zestiende eeuw toegepast (afb. 68) en blijft tot in de achttiende eeuw in gebruik. Netwerkbekers *à la façon de Venise* bezitten vroeg in de zeventiende eeuw vaak een netwerk met diamantvormige facetten. Soms zijn daarbij

nog losse ringetjes als extra versiering aangebracht. Na de ontwikkeling van het Engelse loodglas omstreeks 1675 verschijnen er op grote schaal onder andere kleurloze netwerkbekers van dit materiaal.²⁶ Kometenbekers komen op de markt rond

81 Wafelbekers van woudglas, 1575-1700, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

het begin van de zeventiende eeuw. Vooral na 1650 zijn er veel van geproduceerd en bestaan ze in verschillende formaten. Dit type beker glas wordt geblazen van kleurloos glas, terwijl de kometen in blauw en/of kleurloos glas worden uitgevoerd.²⁷ De meeste bekers bezitten een standring, maar een enkel exemplaar staat op braamnop pootjes (afb. 83). Tegen het einde van de zestiende eeuw verschijnen er voor het eerst voorwerpen van

ijsglas.²⁸ Dit ontstaat door een hete glasbel versneld te laten afkoelen alvorens deze opnieuw te verhitten en verder uit te blazen. Hierdoor verkrijgt het glas aan de buitenzijde een craquelé dat veel weg heeft van gebroken ijs. In Alkmaar zijn bekers van ijsglas regelmatig gevonden (afb. 84). De vroegste hebben een enigszins conische vorm met een uitstaande rand. Vaak worden ze extra verfraaid met *mascarons* (groteske koppen). Zowel de voetring als de

82 Bekers met netwerkversiering, links drie bekers uit 1625-1675 en rechts twee bekers van loodglas uit 1675-1700, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

83 Kometenbekers met gekleurde of heldere kometen, 1650-1700, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

84 Bekers en brandewijnkom van ijsglas en soms met goudfolie, 1625-1675, h. 15,5, 14,5, 13 cm, 10,5 en 36 cm, kommetje Ø 11 cm zonder nokken, bodemvondsten Alkmaar, inv.nrs. 99BLO123AAN, part. coll., 93LANBP1AAH, 93LANBPAAAB, 01VDAAAZ, 93LANBP1

85 Kelkglas à la façon de Venise, holle stam met mascarons, voet ontbreekt, 1600-1650, Ø kelk 8,5 cm, beerput Luttk Oudorp/Wortelsteegplein te Alkmaar, inv.nr. 92WOR13BP3

mondrand en de mascarons zijn veelvuldig versierd met bladgoud. Het fraaiste voorbeeld uit Alkmaarse bodem is de reusachtige beker die samen met vele andere glazen compleet werd aangetroffen in een beerput aan de Langestraat. Met een hoogte van bijna 36 centimeter is het een van de grootste in zijn soort.²⁹ De functie van deze beker is niet duidelijk, mogelijk diende hij alleen voor de sier.

De hierboven beschreven à la façon de Venise vervaardigde bokaal (afb. 74) is het vroegst bekende kelkglas uit Alkmaarse bodem. Vooral in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw zien we een toename in de populariteit van kelkglazen in Venetiaanse stijl. Een veel gebruikt type kelkglas heeft een holle stam met vormgeblazen mascarons en noppen (afb. 85). Dit type kelkglas staat al afgebeeld op schetsen uit 1549.³⁰ Vrij snel na de introductie van dit type glas verschenen er allerlei varianten op de markt. Type-rend voor kelkglazen uit de vroege zeventiende eeuw is de klokvormige kelk. Deze

86 Kelkglazen à la façon de Venise met holle nodus en op verschillende wijze versierde kelken, 1600-1625, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

87 Drie kelkglazen met kelken in de vorm van een beker, links met balusterstam, midden met noppenversiering en rechts met netwerkversiering, 1600-1650, h. 11,5, 11 en 10,5 cm, beerputten Oudegracht 220, Langestraat 73/77 en Oudegracht 26 te Alkmaar, inv.nrs. 94LAA4AAD, 97LAN2BP1AGL, 02ODGAAF

kan op uiteenlopende wijzen worden versierd en ook de vorm van de kelk kan variëren (afb. 86-88). In vondstcomplexen uit de vroege zeventiende eeuw zijn vaak kelkglazen gevonden met een geribde nodus op de stam en met een wijde kelk. Deze zijn geblazen uit kleurloos of lichtgroen glas (afb. 89). De stam met een ronde geribde nodus evolueert in het tweede kwart van de zeventiende eeuw naar een balustervorm. In het derde kwart van de zeventiende eeuw verschijnen ook kelkglazen met een vierzijdig geknepen nodus. Dikwijls zijn deze glazen vervaardigd van een glassoort, waaraan krijt of lood is toegevoegd. Het formaat van de cuppa houdt wederom verband met de drank die eruit gedronken wordt. Zo was een kelkglas met een cuppa van slechts drie centimeter hoogte bedoeld om gedistilleerd uit te drinken (afb. 90). De invloed van Venetië op de Nederlandse glasblazers komt het beste tot uitdrukking in de zogenaamde vleugelglazen, waarvan

88 Kelkglas van loodglas met vierzijdig ingedeukte nodus en netwerkversiering in cuppa, 1650-1700, h. 12 cm, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

89 Kelkglazen met versierde cuppa, ribben of netwerkversiering, de drie linker met balusterstam, 1625-1675, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

de stam is opgebouwd uit draden waarvan vaak enkele gekleurd zijn. Er zijn glazen met een knoopstam, waarbij de getordeerde stam ook nog eens omwikkeld kan zijn met een getordeerde draad en vervolgens afgewerkt met een blauwe draad (afb. 91). Er bestaat een grote verscheidenheid aan stamvormen en ook de cuppa varieert sterk (afb. 92). De meest kostbare versie is een fluitglas (een type kelkglas dat zijn naam ontleent aan de zeer hoge en slanke kelk) dat is versierd met verfijnde graveringen. Het laatste kelkglas *à la façon de Venise* dat hier wordt besproken, is een rijk versierde tazza (drinkschaal) van omstreeks 1600 (afb. 93). De stam draagt leeuwenmaskers en de schaal bezit een netwerkpatroon. Een

tazza dient vooral om wijn van te nippen en dat kan uiteraard alleen op behoedzame wijze.³¹

Een bierkan van dikwandig groen glas, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, is duidelijk een nabootsing van steengoed kannen die in dezelfde tijd werden gemaakt in het Duitse Westerwald (afb. 94).³² Dergelijke kannen zijn ook in faience en in oosters porselein uitgevoerd. Dat deze glazen bierkan oorspronkelijk was voorzien van een tinnen of zilveren klepdeksel, is goed te zien aan de slijtagesporen aan de buitenzijde van de mondrand. Dit verschaft tevens de verklaring voor het ontbreken van het bovenste stukje van het oor: het zat waarschijnlijk vast aan het deksel dat niet is weggegooid, omdat het opnieuw kon worden gebruikt.

Merkwaardig zijn de zeventiende-eeuwse tuitkannetjes. Ze zijn waarschijnlijk bestemd geweest voor gebruik aan tafel als oliekannetje, maar ze kunnen ook als parfumflesje dienst hebben gedaan. De kannetjes kunnen heel elegant en kleurrijk versierd zijn, maar na de invoering van het loodglas komen er vooral eenvoudige tuitkannetjes voor (afb. 95).

Wijn wordt sedert de Middeleeuwen meestal vervoerd en bewaard in eikenhouten vaten en voor gebruik overgegoten in glazen flessen. De vroegste exemplaren dateren uit de vijftiende eeuw en blijven in gebruik tot ongeveer 1650. Exemplaren uit de zeventiende eeuw zijn meestal optisch geblazen en uitgevoerd met ribben (afb. 96). Voor gedistilleerde dranken gebruikt men flessen met een nauwe hals, waarmee men een klein borrelglas beter kan inschenken. Er bestaan ronde, zes- en achtkantige flessen (afb. 97).

90 Kelkglas met kleine cuppa *à la façon de Venise*, 1625-1675, h. 8,5 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LANBP1AAG

91 Vleugelglazen à la façon de Venise met rode en witte glasdraden, 1600-1650, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

92 Vleugelglazen à la façon de Venise met rode en witte glasdraden en enkele gegraveerd, 1600-1650, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

93 Tazza à la façon de Venise met netwerkversiering en holle nodus met mascarons, 1600-1625, h. 12,5 cm, bodemvondst Veerstraat/Hofplein te Alkmaar, inv.nr. 01HOF16

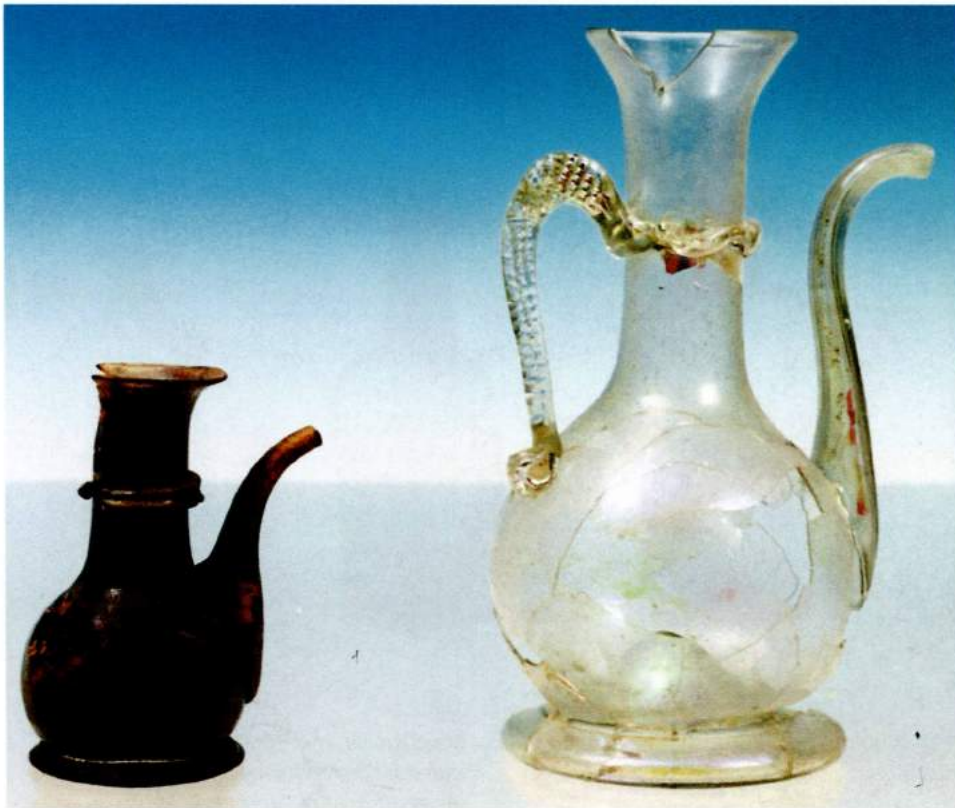
94 Kan van dikwandig groen glas, 1650-1700, h. 15 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LANBP1AEA

Tussen 1500 en 1650 komen de vierzijdige kelderflessen het meeste voor (afb. 98). Door hun vorm kunnen ze goed opgeborgen worden in een zogenaamde 'kelder', een kist met een onderverdeling in vakken. In het boek *Sinnepoppen* van Roemer Vischer uit 1614 staat een afbeelding van zo'n met flessen gevulde kelder (afb. 99). In de uitleg van het embleem wordt duidelijk dat deze flessen dienen voor de opslag en het vervoer van wijn.³³ Ze worden gesloten met een tinnen schroefdop.

Glas uit de periode na 1700

Aan het eind van de zeventiende eeuw wordt de vormgeving van de drinkglazen eenvoudiger. Er wordt meer gelet op doelmatigheid en stevigheid. Dat zien we bijvoorbeeld op een uit loodhoudend glas vervaardigde beker uit de late zeventiende eeuw. Het flinterdunne glas is aan de onderzijde versierd met ribben en staat op drie noppootjes (afb. 100). Op de wand is met een diamantstift een tafereel gegraveerd met een pelikaan die zich in de borst pikt om zijn jongen te voeden, een bekend symbool voor Christus. Verder zien we een

95 Tuitkannetjes, de linker van loodglas, 1625-1700, h. 7 en 13 cm, bodenvondst Alkmaar en beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, part. coll. en inv.nr. 93LANBP1AAR

96 Flessen van groen glas met een naar binnen gevouwen voet, 1600-1650, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

97 Flessen van groen glas, 1600-1700, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

98 Kelderflessen van groen glas met tinnen schroefdooppen, 1600-1650, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

hond en eeh met een pijl doorboord hart met daarboven initialen. Dit glas is mogelijk een huwelijksgeschenk geweest.

Vanaf de late zeventiende eeuw veranderen de afmetingen van bekers. De relatief hoge vormen maken plaats voor kleinere modellen. Het hogere percentage alcohol van nieuwe biersoorten zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. De dunwandige conische beker op voet wordt in vondstcontexten uit de late zeventiende en vroege achttiende eeuw veel aangetroffen (afb. 101). De voet heeft meestal een omgeslagen voetring.³⁴ De introductie van krijt- en loodglas maakt het mogelijk om bekers te voorzien van een stevige vlakke bodem. Er ontstaat een nieuwe generatie voetbekers van krijtglas, bijvoorbeeld met verticale ribben waarin tevens met het rad decors kunnen zijn geslepen (afb. 102). Later in de achttiende eeuw zien we een grote variatie aan bekers, met of zonder voet die dan een geribde, geslepen of onversierde onderzijde hebben (afb. 103). Kort na 1700 verschijnen in grote getale conische of cilindrische bekers op de markt (afb. 104). Veel bekers worden facet geslepen en in de tweede helft van de achttiende eeuw wordt versiering met bladgoud veel toegepast. Goudversiering is regelmatig aangetroffen bij opgegraven glazen.

Ook bij kelkgladen treedt een versobering

op. Gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw worden grote aantallen dunwandige kelkglassen van loodglas verkocht. Ze hebben een omgeslagen voetrand en vaak een holle balustervormige stam (afb. 105). Door het lood in deze glazen komen ze veelal zwart uit de bodem tevoorschijn en bij vroege exemplaren is het glas nogal eens aangetast door glasziekte. Op de Hollandse markt verschijnen nu ook kelkglassen uit andere windstreken, veelal van krijtglas. Een voorbeeld is het kelkglas met de opvallend puntige Silezische stam (afb. 106). Later in de achttiende eeuw vinden we grote hoeveelheden trechtervormige kelkglassen van krijtglas met een massieve voet. Ze zijn zowel versierd als on-

99 Embleem 'Kelder' uit *Sinnepoppen* van Roemer Visscher, Amsterdam 1614

diverse varianten van op de markt verschijnen. Een verwante techniek wordt toegepast bij het zogenaamde slingerglas (afb. 109). Een meegesmolten witte of gekleurde glasdraad in de stam van een kelkglas wordt door torderen tot een fijne slinger gevormd. De slinger kan ook rood of blauw zijn en soms worden er zelfs drie kleuren gecombineerd. Tevens zijn er glazen met nog een luchtbel op de overgang van de stam naar de cuppa. Slinger glazen komen in Engeland al omstreeks 1730 voor en worden later eveneens in de Zuidelijke Nederlanden gemaakt en mogelijk ook in de Noordelijke Nederlanden. Ze blijven tot in de vroege negentiende eeuw in productie.³⁶ Opvallend is dat alle opgegraven slinger glazen een satijnwitte irisatie bezitten. Aan het einde van de achttiende eeuw wor-

100 Beker van loodglas met geribd ondergedeelte en noppootjes en grave-ring van pelikaan die jongen voedt (op deze foto moeilijk zichtbaar), 1675-1700, h. 8,5 cm, beerput Luttk Oudorp 100, inv.nr. L13788TD

101 Twee voetbekers van krijtglas, 1725-1775, h 11,5 en 12,5 cm, bodenvondst Alkmaar en beerput Ritsevoort 16-18, part. coll. en inv.nr. 94RTV Al

versierd. Op ons voorbeeld bestaat de decoratie uit een eenvoudig fries van strooisterretjes onder de mondrand (afb. 107). Tot in de eerste helft van de achttiende eeuw wordt de voetrand van kelkglassen veelal omgeslagen om de voet te versterken, maar bij het dikker worden van de glaswand laat men dit allengs achterwege. In het tweede kwart van de achttiende eeuw komen er kelkglassen van loodglas op de markt met een zogenaamde luchtslinger in de stam (afb. 108).³⁵ Deze ontstaat door een in het glas geblazen luchtbel uit te trekken en te torderen, zodat zich een luchtspiiraal vormt. Ook voor dit glas geldt dat er

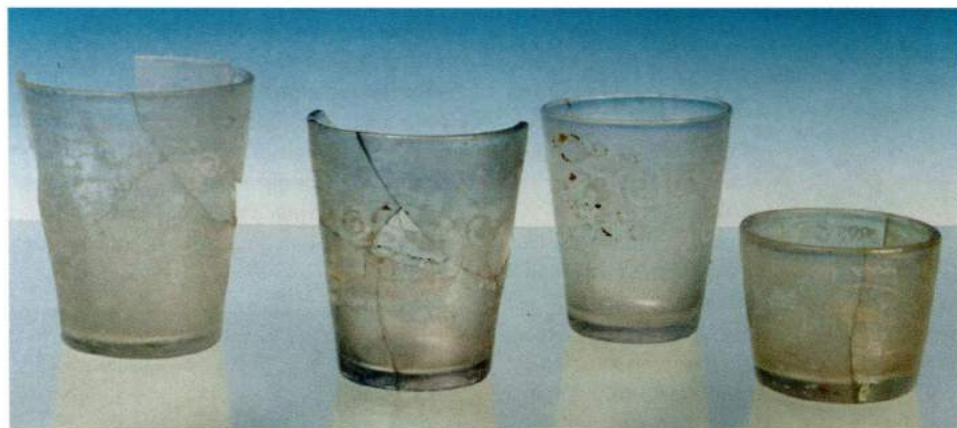
102 Twee voetbekers van krijtglas met rad geslepen, 1725-1775, h. 9 en 8,5 cm, bodemvondsten Bierkade 17 en Verdronkenoord 53-55 te Alkmaar

103 Bekers van krijtglas, 1750-1800, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

104 Conische bekere van krijtglas met rad geslepen, 1750-1800, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

den bij veel kelkglazen de stam en cuppa in facetten geslepen. Deze worden vaak nog met bladgoud versierd, zoals bijvoorbeeld te zien is op een glas dat gevonden is in de Langestraat (afb. 110). In een rekening uit 1792, afkomstig uit de regentenkamer van het Teylers Hofje in Haarlem, staat de aankoop vermeld van een vergelijkbaar kelkglas.³⁷ Aan het eind van de achttiende en

het begin van de negentiende eeuw bestaat de goudversiering veelal uit guirlandes afgewisseld met strikken (afb. 111). Omstreeks 1800 verschijnen de eerste glasserviezen en dat worden er mede door de groeiende industrialisatie steeds meer. Doelmatiger productiemethoden zorgen ervoor dat glas goedkoper wordt en dat bijna iedereen het kan kopen. Toch ver-

dwijnt het handwerk nooit helemaal. Het kelkglas met een scherpe knoop in de stam (afb. 112) zal tot in de twintigste eeuw op de markt blijven.

Vanaf circa 1650 vervangt de zogenaamde bolfles van dikwandig donkergroen glas voor een deel het houten vat als verpakking (afb. 113). In eerste instantie worden de nieuwe wijnflessen vervaardigd in Frankrijk, Duitsland en Engeland, maar al spoedig ook in Nederland. Na 1671 is het in de Nederlanden verboden om flessen in te voeren en wordt de wijn in vaten ingevoerd en pas hier gebotteld.³⁸ Tinnen schroefdoppen sluiten niet echt goed af en als men na circa 1675 in staat is om steviger glas te fabriceren stapt men over op de kurk. Deze wordt eerst met een priem verwijderd, maar rond 1688 wordt de kurkentrekker uitgevonden.³⁹ Hiervoor is het noodzakelijk de mondrand te verstevigen met een glasdraad, zodat de kurk zonder ongelukken met enige kracht in de flessen-

105 Kelkglas met holle balusterstam van loodglas, 1675-1700, h. 11,5 cm, beerput Langestraat 55, inv.nr. 90BRE88

106 Diverse typen kelkgladen van krijtglas, 1700-1750, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

107 Trompetvormige kelkgladen, 1750-1800, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

108 Slingerglazen van krijtglas met een luchtslinger, 1725-1775, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

hals kan worden geslagen. Voor het vullen van flessen gebruikt men trechters die eveneens van glas gemaakt kunnen zijn (afb. 114). Mogelijk bezat het hier afgebeelde exemplaar ooit een oor.⁴⁰ Het kan gedateerd worden in de vroege achttiende eeuw. Het laatste glas dat hier wordt beschreven

is afkomstig uit het gebied rond Luik en Spa: een eigenaardige platte fles met een lange hals, gemaakt van woudglas (afb. 115). Deze fles dient voor mineraalwater. Hij dankt zijn vorm waarschijnlijk aan de wijze waarop hij wordt vervoerd en is mogelijk op tafel geplaatst in een houten standaard.⁴¹

Vervolgonderzoek

Glaswerk wordt in Alkmaar veel gevonden. Dit komt door een combinatie van factoren, zoals de wijze waarop beerputten als afvalbakken zijn gebruikt en de zorgvuldige opgravingsmethoden die in Alkmaar worden gehanteerd. In het voorgaande is een overzicht geschetst van de glasvondsten.

Opvallend is hoe snel glaswerk, dat tot de zeventiende eeuw nog bij uitstek een luxe artikel voor de elite was, zich ontwikkelt tot een algemeen gebruiksgoed. De grote variatie aan vormen is niet alleen te verklaren door verschillen in herkomst en een meer of minder luxe vormgeving, maar ook door de genuttigde dranken.

Meer inzicht kan worden verkregen door een analyse van de distributie van de soorten glaswerk onder verschillende lagen van de bevolking en door vergelijking van het glasgebruik in andere steden en in de dorpen en op het platteland in de regio. Kortom, het blijft de komende jaren een fascinerend onderwerp voor onderzoek.

109 Slingerglazen met een glasdraadslinger van krijtglas, 1725-1775, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

111 Kelkgladen van krijtglas met goudfolie, 1775-1825, erfstukken part. coll.

110 Kelkglas van krijtglas facetgeslepen en met sporen van goudfolie, 1775-1800, h. 11 cm, beerput Langestraat 73 te Alkmaar, inv.nr. 97LAN7BP5AAU

Noten

- 1 Henkes 1994.
- 2 Dit is wel geschetst als de 'methode-Alkmaar' door Bartels 1999, pp. 35-36.
- 3 Baumgartner/Krueger 1988, pp. 237-265.
- 4 Renaud 1986.
- 5 Roedema 2001.
- 6 Vergelijk Henkes 1994, pp. 65-70.
- 7 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001, p. 135.
- 8 Renaud 1943, p. 106.
- 9 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001, pp. 71-72. Vergelijkbaar vondstmateriaal uit die tijd is gevonden in het Delftse Kartuizerklooster (Renaud 1975).
- 10 De beker met ingevouwen voet is van een model dat door Henkes 1994, pp. 99-102, wordt toegeschreven aan de Zuidelijke Nederlanden of Noord-Frankrijk. Uit een riool van het St. Elisabethgasthuis zijn in 1998 bij

het Canadaplein fragmenten gevonden van een soortgelijk glas, met resten van een opschrift in email. Leesbaar is ... boir ...

- 11 Diverse glasvondsten zijn nog ongepubliceerd.
- 12 Lutz/Prohaska-Gross/Schwerdel-Schmidt 1992, pp. 108.
- 13 Vergelijk: Henkes 1994, p. 120, afbeelding nr. 28.4.
- 14 Ostkamp/ Roedema/Van Wilgen 2001, p. 133.
- 15 Bitter 1997b, p. 114, catalogus nr. 341. Van deze kunnen zijn elders in Nederland eveneens voorbeelden gevonden (Henkes 1994, p. 228, catalogus nr. 47.11).
- 16 Hurst/Neal/Van Beuningen 1986, pp. 216-217, afbeelding nrs. 106.332 en 333.
- 17 Hurst/Neal/Van Beuningen 1986, pp. 126-127.
- 18 Henkes/Stam 1993, p. 351; Kottman 1992, p. 215.
- 19 Henkes 1994, pp. 189-192.
- 20 Henkes 2002; Baart 2002; Kottman 1999, pp. 267-

112 Kelkgladen van krijtglas, 1800-1850, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

113 Wijnflessen van groen glas, 1675-1800, coll. gemeente Alkmaar, afd. Monumentenzorg en Archeologie

114 Fragment van een trechter van groen glas, 1700-1750, beerput Turfmarkt te Alkmaar, inv.nr. 89TUR AC

115 Mineraalwaterfles van groen glas, 1700-1750, lengte 29,5 cm, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

268. Tot op heden zijn er geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van glasblazers in zeventiende-eeuws Alkmaar.

21 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001, p. 85. De techniek is uitgelegd in Henkes 1994, pp. 170-178.

22 Milder 1986, p. 16.

23 Henkes 1994, p. 130.

24 Bitter 1995, p. 59. Vergelijk Henkes 1994, pp. 157-161.

25 Bij deze techniek worden opgelegde draden op de wand van de uitgeblazen glasklont met een tang samengeknepen tot een netpatroon, waarna het glas verder wordt gevormd (Henkes 1994, pp. 141-144).

26 Kottman 1999, 261; Ritsema van Eck/Zijlstra-Zweens 1993 deel 1, p. 114.

27 Henkes 1989.

28 Henkes 1994, p. 167.

29 Bitter 1995; Henkes 1995, p. 169.

30 Page 2002, pp. 243-262.

31 Brummel 1949, p. 42.

32 Zie voor iets latere exemplaren: Reineking von Bock 1986, p. 342.

33 Brummel 1949, p. 52.

34 Bitter 1997b, p. 101, catalogus nr. 301.

35 Henkes 1994, p. 269.

36 Schrijver 1980, p. 143 en Duysters 2002, pp. 75-76.

37 Ter Molen 1981, pp. 313-329.

38 Soetens 2001, pp. 25-33 en 277-388; Henkes 1994, pp. 283-288; Henkes/Stam 1993, p. 385.

39 Soetens 2001, pp. 26-32; Vandyke Price 1985, pp. 11-12.

40 Henkes 1994, pp. 325-326.

41 Henkes 1994, pp. 289-290.

Drie eeuwen tabakspijpen uit Alkmaar

Don H. Duco

Op verzoek van de afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar heb ik in de afgelopen zes jaren uit zo'n tachtig vondstcomplexen de kleipijpen gedetermineerd. De resultaten weerspiegelen steeds een stukje van de geschiedenis van het roken in Alkmaar.¹ In dit artikel presenteer ik van deze tachtig vondstcomplexen een synthese. Daarbij gaat het niet om herhaling van wat reeds is geschreven, doch hier staat de onderlinge samenhang van het vondstmateriaal centraal, met het doel daaruit een scherper beeld van de lokaal gebruikte tabakspijpen te destilleren. De bestudering van deze vondstgroepen levert niet direct een vernieuwend inzicht in de ontwikkeling van de kleipijp op, maar bevestigt en verfijnt ons beeld, zeker wat de lokale productie betreft. Dit artikel voegt de bovenbouw toe die de studie van de kleipijp van separate archeologische sites steeds niet kon krijgen. Te vaak richtte de bestudering van vondstmateriaal zich op de determinaties *sec*, zonder daarbij bredere relaties naar voren te laten komen. Hier gaat het dus nadrukkelijk niet om het determineren van objecten, maar om wat de samenhang van deze vondstgroepen ons kan leren.

Dit artikel is chronologisch opgebouwd en beschrijft de geschiedenis van de tabakspijp in Alkmaar. Waar mogelijk worden de pijpen geanalyseerd en in het licht van de productie, de handel en het gebruik geplaatst. Een dergelijk inzicht op stedelijk niveau kon tot op heden nooit worden gemaakt. Uiteraard zijn er in talloze Nederlandse plaatsen pijpvaardigheden geborgen, doch dit evaluerende facet bleef steeds achterwege.²

Alvorens in te gaan op het vondstmateriaal zelf is het van belang iets over de omvang ervan te weten. Uit de tachtig vondstlocaties in Alkmaar zijn in totaal 13.350 pijpfragmenten geborgen, onder te verdelen in 2.718 pijpenkoppen (20 %) en 10.632 stelen (80 %). De totale vondstgroep is verder nog te verdelen naar kwaliteit van het product. Reeds vanaf de aanvang van de nijverheid vertonen de kleipijpen een duidelijke kwaliteitsdifferentiatie. Vanaf 1640 is er van een strikte driedeling sprake, die van eenvoudig naar luxe worden uitgesplitst in zogenaamde grove, fijne en porcelijne kwalitei-

teiten.³ Het gaat dan om 1103 grove pijpen (40 %), 359 fijne kwaliteiten (13 %) en 91 porcelijne kwaliteiten (3 %). Daarnaast zijn er nog 1138 exemplaren die tussen de fijne en porcelijne kwaliteit balanceren (42 %) en die we niet nader kunnen duiden. Uiteraard houdt dit mede verband met het feit dat door makers soms een kwaliteitscategorie wordt nagestreefd, maar dat de geactualiseerde techniek binnen het bedrijf onvoldoende was om dat vereiste kwaliteitsniveau te halen.

De zeventiende eeuw

De eerste generatie

Afgaande op de vondsten uit de Alkmaarse binnenstad start het roken van tabak daar zo rond het jaar 1600. Vanaf dat moment blijft de kleipijp ruim drie eeuwen in gebruik en ondergaat een grote ontwikkeling. Reeds vanaf het begin van de zeventiende eeuw maakt de pijproker kennis met kwaliteitsverschillen van kleipijpen. Primair komt dit kwaliteitsonderscheid tot stand

door verschil in technische vaardigheid onder de diverse makers. Spoedig is er sprake van standaardisering en worden gewone zogenaamde grove pijpen naast beter afgewerkte fijne producten geleverd. De keuze is aan de roker van welke kwaliteit hij gebruik wenst te maken.

Tijdens de eerste generatie van het pijproken, de periode tot 1620, is de pijp nog een artikel waar met zuinigheid mee wordt omgesprongen. De productie is nog niet gestroomlijnd en vooral kleinschalig. De vroegste pijpen zijn hoofdzakelijk verkrijgbaar bij de tabagie, de tabakskroeg waar ook de verkoop van tabak plaatsvindt. Bij archeologische werkzaamheden komen deze oudste producten beperkt te voorschijn en daarin is de situatie in Alkmaar niet anders dan in andere West-Nederlandse plaatsen. Het aantal kleipijpen uit de eerste generatie dat is teruggevonden bedraagt 35 stuks, die afkomstig zijn van dertien vondstlocaties. Opvallend is wel dat, wanneer er sprake is van tabaksgebruik er dan doorgaans ook sprake is van meerdere pijp-vondsten uit dezelfde periode.

Bovendien is het materiaal vrij intensief gebruikt. De vondstlocaties liggen overwegend buiten de betere straten en grachten, hetgeen de gewoonte van het roken in de lagere milieus doet veronderstellen. Kenmerk van de eerste generatie pijpen is de zogenaamde snijfilt, een ketelopening die met een mes glad is afgesneden (afb. 116). Dit is de eenvoudigste wijze van afwerken. Met het ontwikkelen van de techniek gaat de pijpenmaker de ketelopening afronden en brengt direct eronder als versiering een zogenaamde radering aan. Na talloze onstabiele vormvarianten, die eerder op Engelse dan op Nederlandse inspiratie lijken te wijzen, krijgt het Alkmaarse ketelmodel een sterk dubbelconisch model. Dit model komt vooral voor in de plaatsen Hoorn en Enkhuizen en wijst er wellicht op dat de gewoonte van het roken uit deze West-Friese havenplaatsen naar Alkmaar is overgekomen. Slechts een enkel product (<5%) draagt op de hiel een makersmerk, waarbij de letters DF en IP in meervoud voorkomen (afb. 117). Daarnaast is het merk WS + blaadjes teruggevonden, dat ook elders in West-Nederland vrij algemeen wordt aangetroffen.

Van één exemplaar kon de steellengte worden gereconstrueerd en deze bedraagt zeventien centimeter. De pijpen uit de eerste generatie zijn typisch lokale producten. Noch van de gemerkte noch van de ongemerkte stukken zijn exemplaren uit dezelfde persvorm uit andere vindplaatsen bekend, het gemelde merk WS uitgezonderd. Zij bevestigen het vermoeden dat deze vroegste pijpen niet, zoals later, in een messing vorm zijn geperst, maar dat daarvoor een keramische, stenen of andere drukvorm is gebruikt, die minder duurzaam was waardoor de oplage klein is gebleven. Tussen het model van de ketel en de lengte van de pijpensteel bestaat vanaf 1620 een hechte relatie en iedere ambachtsman zorgt ervoor dat de ketellijn en het ketelformaat in overeenstemming zijn met de lengte van de steel. Zo krijgt de pijp een uitgebalanceerde vormgeving met een juiste verhouding tussen ketelformaat en steellengte. Voor archeologen is het fenomeen steellengte geen eenvoudige beoordelingsfactor, aangezien de lengte uiteindelijk zelden kan worden gereconstrueerd. Uitgaande van het gevoel voor normalisatie kunnen we

116 Snijfilt, ongemerkt, Noord-Holland, 1600-1610, h. 3,3 cm, beerput Elisabeth-gasthuis Canadaplein te Alkmaar, inv.nr. 00CAN

117 Ketel geglaasd, hielmerk DF + stippen, Noord-Holland, 1610-1625, h. 3 cm, beerput Markstraat te Alkmaar, inv.nr. 90MAR4-5 BP

over de lengtes van de pijpen soms toch oordelen. De gestroomlijnde wijze van werken binnen de pijpenmakerijen bracht zoveel systematiek, dat wij - overigens niet anders dan na jarenlange ervaring - deze uniformering als basis voor een beoordeling kunnen gebruiken. Naast de gladde pijp bestaan er gedecoreerde producten, waarbij de versiering in de vorm is gegraveerd en na persing in reliëf op de pijp verschijnt. Tot een van de vroegste genres behoort een pijpenkop met aan de ketelbasis de kop van een vis of eerder een zeemonster, waarbij onder de ketelopening de bek met enkele verwaarloosbare tanden is te zien (afb. 118). Van deze decoratie bestaan verschillende ver-

118 Kop van zeemonster, ongemerkt, Noord-Holland, 1605-1620, h. 3,4 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 11.592

sies, die in grootte en detaillering variëren.⁴ De vindplaats is steeds Noord-Holland en vermoedelijk zijn zij ook in die provincie gemaakt. Er is voornamelijk geen reden om aan te nemen dat deze producten in Alkmaar zouden zijn vervaardigd.

Lokale productie

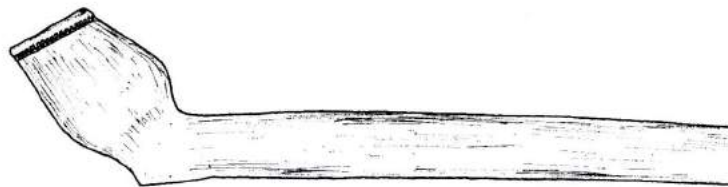
Vanaf 1630 is het roken in de westelijke provincies van de Republiek algemeen ingeburgerd. Getuige de pijp vondsten is dat in Alkmaar niet anders. In die periode is het ambacht van het pijpenmaken nog regionaal georiënteerd. Binnen de muren van Alkmaar ontstaan kleine pijpenmakerijen die de lokale consument gaan bedienen en mogelijk ook het platteland in de omgeving van pijpen hebben voorzien.

De eerste bedrijven moeten al voor 1630 zijn gestart. Het voorkomen van de tabakspijp wordt op de gangbare stijl van de kleipijp van dat moment geënt. Inmiddels staat de graad van afwerking van de pijp niet langer in relatie tot het technische kunnen binnen dat bedrijf, maar heeft betrekking op de vraag van de afnemer. Interessant is dat lokale bedrijven zich altijd kenmerken door stedelijke varianten in het algemene concept. Dat geldt ook voor Alkmaar.

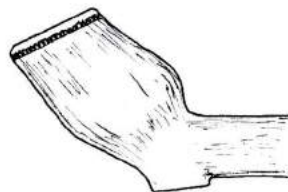
De vroegste lokale pijpen zien er in eerste opzicht net zo uit als de kleipijpen uit andere steden. Aangezien de persvormen echter bij een lokale geelgieter tot stand komen, vertonen deze lokale kleipijpen spoedig eigen karakteristieken. Zo kenmerken de Alkmaarse producten uit de jaren dertig van de zeventiende eeuw zich door een sterk dubbelconische ketel (basismodel 1) met een iets verlengde cilindrische bovenhelft (afb. 119, 120 en 121).⁵ De vorm ervan is aanvankelijk ronder dan in andere plaatsen gebruikelijk is, terwijl de hiel van de pijp steeds geproforceerd is. Naast dit eerste Alkmaarse model, dat voor zover wij nu weten door Jan Tamis en Dirck Dircksz. is geleverd, bestaat er van de pijpenmaker Robert Morrijs een pijp met een sterk dubbelconische ketel (afb. 124), die meer lijkt op het ketelmodel uit Hoorn. Dit laatste is niet verwonderlijk, aangezien Morrijs contacten in deze plaatsen onderhield en wellicht daar zijn gereedschap betrok.

Ook in de afwerking vertonen de pijpen uit Alkmaar een eigen kenmerk, herkenbaar vanaf 1630. De producten zijn zorgvuldig uitgevoerd, voorzien van een hielmerk en rondlopende radering om de ketelopening. De pijpen zijn aan de ketel en de steel met agaast gestreept. Toch sluit de afwerking niet aan bij het gangbare werk uit andere centra als Gouda en Gorinchem, aangezien de zogenaamde zwaartepuntdecoratie op de steel ontbreekt. Deze decoratie wordt met behulp van stempels op de steel aangebracht en is naast decoratief tevens functioneel, want zij markeert het zwaartepunt. De reden waarom deze versiering in Alkmaar achterwege blijft laat zich niet achterhalen. Blijkbaar had de lokale roker geen oog voor deze functionele opsmuk, of is deze vereenvoudiging op een econo-

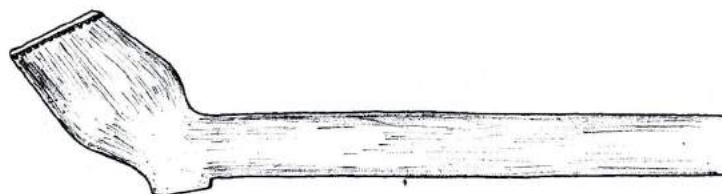
119 Hielmerk IT
gekroond + sterren,
Alkmaar, Jan Tamis,
1635-1645, h. 3,4 cm,
coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.828a

120 Hielmerk IT,
Alkmaar, Jan Tamis,
1635-1645, h. 3,6 cm,
Coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.828b

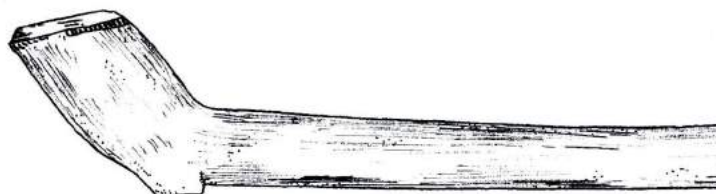
121 Hielmerk D
gekroond, Alkmaar,
Dirck Dircksz., 1635-
1645, h. 3,5 cm,
coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.968g

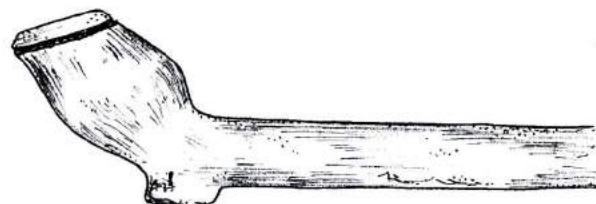
122 Hielmerk DD
gekroond, Alkmaar,
Dirck Dircksz., 1645-
1655, h. 3,1 cm,
coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.968a

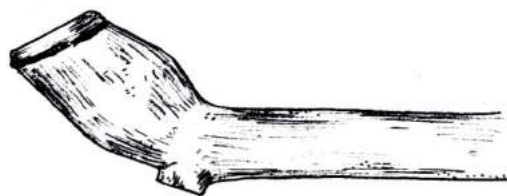

123 Hielmerk DD
gekroond, Alkmaar,
Dirck Dircksz., 1650-
1665, h. 3,4 cm,
coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.968e

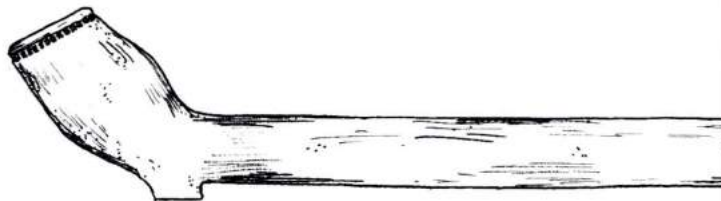

124 Hielmerk RM +
sterren, Alkmaar,
Robert Morrijs, 1630-
1665, h. 3,6 cm,
coll. Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 15.035

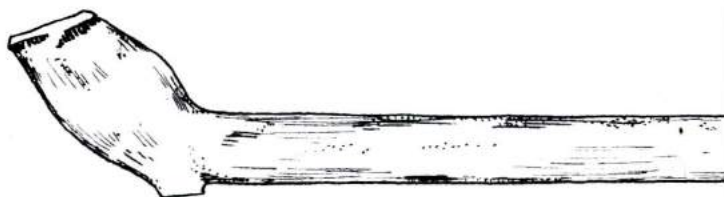

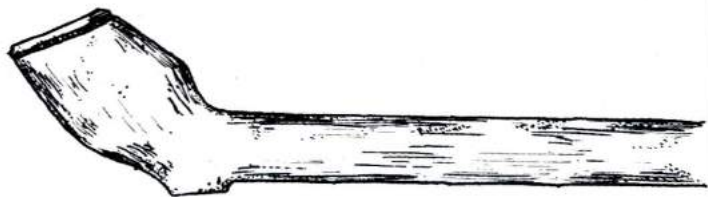
125 Hielmerk CG met stippen, Alkmaar, 1635-1650, h. 3,3 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 1080a

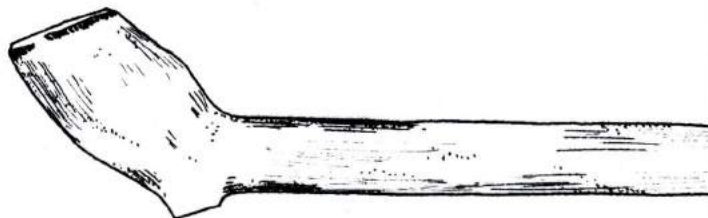
126 Hielmerk roos gekroond + IH, Alkmaar, 1640-1650, h. 3,3 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 1239b

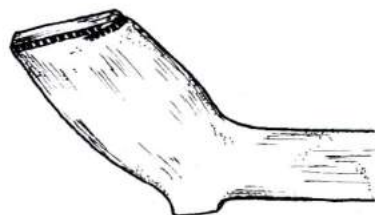
127 Hielmerk CM gekroond, Alkmaar, 1640-1660, h. 3,4 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 3736a

128 Hielmerk FW gekroond, Alkmaar, 1640-1655, h. 3,6 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 2640b

129 Hielmerk HW gekroond, Alkmaar, 1645-1665, h. 3,5 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 3294

130 Hielmerk KP met stip, Alkmaar, Karel de Pree, 1650-1675, h. 3,6 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 5056a

mische factor terug te voeren. Het basismodel 1, de dubbelconische ketel, blijft tot aan het eind van de zeventiende eeuw in gebruik. Rond 1640 ontstaat er een grotere variëteit aan ketelmodellen. Er komt een nieuwe ketellijn, met een kleinere kop dan gemiddeld (afb. 122) en een minder geprononceerde buikigheid; deze stijl wordt de meest kenmerkende voor Alkmaar. Een tiental jaren later komt naast dit model een meer slurfvormige ketel in zwang (afb. 123), waarvan de vorm plomper is, het maaksel grover en de looptijd korter. Gelijktijdig blijven de subtielere licht dubbelconische modellen in gebruik.

De merken

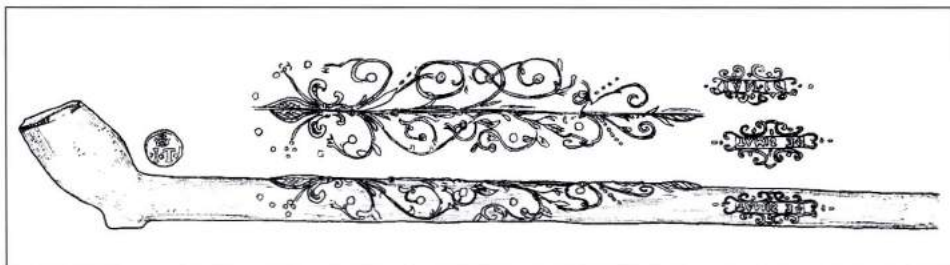
In Alkmaar zijn in totaal 413 gemerkte pijpen van basismodel 1 geborgen, uitgesplitst in 104 verschillende merken. Deze merken zijn weer te verdelen in 32 verschillende letter- of initiaalmerken en 72 verschillende beeld- of figuurmerken. Het fenomeen cijfermerk, dat in de achttiende eeuw zeer populair wordt, bestaat in die eerste periode nog nauwelijks. Tot de vroegste hielstempels uit Alkmaar behoren de merken IT gekroond, DD gekroond en RM, gezet door respectievelijk Jan Tamis, Dirck Dircksz. en Robert Morrijs. Kennelijk bezochten de eerste twee pijpenmakers voor het hielstempel dezelfde graveur, want de vormgeving vertoont grote overeenkomst, inclusief de bij de letters aangebrachte sterren. Bij de hielmerken domineren pijpen met het merk DD gekroond. Hiervan zijn maar liefst 198 exemplaren (48 %) aangetroffen, verspreid over vijftien locaties. Vergelijkingen van graveervarianten van de merkstempels en persvormvarianten van de DD-maker tonen aan dat er nauwelijks sprake is van een ontwikkeling in ketellijn of uitvoering van het merkstempel. Alleen in het begin wijkt de ketelstijl af (afb. 121) en stemt overeen met de pijpen van Jan Tamis. Uit die tijd dateren ook producten met als merk een enkele D gekroond, hetgeen voor een zeventiende-eeuws merk zeer ongewoon is. Hoe vaak de persvormen zijn aangepast en vernieuwd kunnen we uit de vondsten helaas niet afleiden. Het lijkt erop dat Dirck Dircksz. steeds een nieuwe vorm van zijn gangbare pijpmodel liet afgieten

en de vormmaker het model nauwelijks zichtbaar aanpaste. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat hij met verschillende persvormen naast elkaar werkte.

Minutieuze verschillen in de merkstempels geven voor het dateren soms een nadere indicatie. Zo hebben de oudste stempels een onopvallende parelomblijsting die bij de latere ontbreekt. De merkstempels worden in de loop der jaren steeds iets kleiner en ook de letters verfijnen zich en uiteraard sluit dit aan bij het afnemen van de hielgrootte. De leesbaarheid van het merk blijft echter optimaal. Uit het algemene voorkomen van deze pijpen blijkt wel dat de DD-maker de enige pijpenmaker in Alkmaar is geweest met een langere arbeidsperiode. Gezien de omvang van zijn productie moet hij met enkele knechten hebben gewerkt. Deze pijp is dus over een langere tijdspanne de meest algemene tabakspijp van Alkmaar geweest. Naar de omvang van zijn productie kunnen we slechts gissen.

Het hielmerk van Jan Tamis bestaat in twee varianten, met en zonder kroon (afb. 119 en 120). Dit merk is met achttien exemplaren (4 %) vertegenwoordigd. Gezien de modellen moet de maker zo'n tien jaar actief zijn geweest. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw lijkt Tamis de belangrijkste pijpenmaker. Van de derde lokale pijpenmaker, Robert Morrijs, is het merk RM bekend. Ook hiervan bestaan verschillende uitvoeringen en in totaal zijn zeven exemplaren gevonden. De pijpen van Morrijs vertonen een grotere vormvariatie en veronderstellen een lange carrière maar een geringe productie. Het merk KP gekroond (afb. 130) van Carel de Pree is met 47 exemplaren (11 %) tweede. De productieperiode van deze maker ligt beduidend later en loopt van 1665 tot 1680. Deze pijpen vormen het bewijs dat de stijl van de lokale pijp na dertig jaar nog slechts weinig veranderd is. Ten slotte zijn er nog de merken roos, roos gekroond met IH (afb. 126) en lelie gezet. Deze figuurmerken worden in Alkmaar naast de initiaalmerken geplaatst en wijzen op merkvariatie die niet tot merkbekendheid heeft geleid. Het roosmerk is in Alkmaar weliswaar gebruikt, doch het lijkt erop dat dit merkteken niet werkelijk gewild is geweest en hier pas wordt toe-

132 Bloemenrank,
'IAN TAMIS 1634',
hielmerk IT gekroond
+ 3 sterren, Alkmaar,
Jan Tamis, 1634-
1638, h. 3,7 cm,
beerput oudegracht
220 te Alkmaar,
inv.nr. 94 LAA 1

gepast wanneer het in andere steden zijn populariteit reeds heeft verloren. Andere Alkmaarse producten vertonen de merken CG met stippen (afb. 125), CM gekroond (afb. 127), HW gekroond (afb. 129) en FW gekroond (afb. 128). Helaas zijn deze merken nog niet aan makers toe te schrijven. Dankzij zoveel verschillende vondstgroepen is het mogelijk een chronologie in de pijpen aan te brengen die een nadere periodisering toelaat. Het blijkt dat het merk DD gekroond de langste looptijd heeft. In de vroege periode komt dit teken naast het merk IT gekroond voor. Daarna zien we het merk DD gekroond samen met het merk CM gekroond. De late versie van het merk DD gekroond worden naast pijpen met de merken FW gekroond en KP + stip gerookt. Deze laatste soorten zijn overigens niet gelijkwaardig van kwaliteit. De pijpen met het merk DD gekroond hebben een langere steel en een meer luxe uitstraling. Overigens is een opmerkelijk detail van de DD-pijpen dat zij soms van een knopmondstuk zijn voorzien, iets dat voor zeventiende-eeuwse kleipijpen zeer uitzonderlijk is. De steel-lengte bedraagt 38,5 centimeter en moet daarmee de lengte van de lange Goudse pijp benaderen. De producten met de merken HW en FW zijn korter van steel en grover van uitvoering. Hiervan meet de steel 28 à 29 centimeter. We mogen conclu-

deren dat de pijpen met het makersmerk DD gekroond over een langere tijdspanne de courante pijp waren, terwijl de andere producten steeds na een korter aantal jaren weer van de markt verdwenen. Naast de lokale pijpen verschijnen in de zeventiende eeuw langzamerhand geïmporteerde producten op de markt, hoewel er nog niet van een reguliere aanvoer sprake is. Wanneer we pijpen uit andere centra vinden, gaat dit steeds om incidentele exemplaren, waarbij de betere kwaliteit overheerst. Daarbij domineren de producten van de Amsterdamse pijpenmakers. Dat is niet verwonderlijk want de nijverheidsproducten uit Amsterdam kenden een brede verspreiding. Bovendien schijnt er meer handel te zijn gedreven met Amsterdam dan met de plaatsen Hoorn en Enkhuizen. Van de West-Friese pijpen uit Hoorn en Enkhuizen vinden we in Alkmaar weinig terug. De beste voorbeelden zijn enkele miniatuuruitvoeringen van de grove pijp. Deze pijpen zijn in de jaren dertig van de zeventiende eeuw vooral in Hoorn gemaakt en niet in Alkmaar. Derhalve komen zij daar als geïmporteerde assortimentsaanvulling voor. Met hun extreme ketelformaat wekken zij de indruk uit de tijd van de eerste generatie rokers te stammen.

Versierde pijpen

In de jaren na 1630 laten de pijpenmakers

133 Jonas en de
walvis, hielmerk FW
gekroond, Amster-
dam, 1640-1655,
h. 3,5 cm, l. steel
14 cm (afgebroken),
beerput Oudegracht
26 te Alkmaar,
inv.nr. 02ODG46

in Alkmaar zich voor hun decoraties inspireren door de producten die dan in Amsterdam gangbaar zijn. Een interessante pijp met een versiering van bloemenranken is door Jan Tamis gemaakt (afb. 132). De rank op de bovenzijde van de steel kennen we uit verschillende productiecentra en een van deze zal als voorbeeld hebben gediend.⁶ Opmerkelijk bij de pijp van Tamis is wel dat de decoratie

bestaan. Het is mogelijk dat één Amsterdamse pijpenmaker deze Jonaspipen op verzoek aan een aantal kleine werkplaatsen leverde en deze zelfs van een speciaal merk voorzag. Dat zou de verklaring kunnen zijn voor het voorkomen van zo'n groot aantal Jonaspipen met steeds weer verschillende merken, die met name veel in de Amsterdamse regio worden aangetroffen. In dat geval heeft de Alkmaarse

131

a. Grove pijp, kort, Alkmaar, 1660-1680, h. 3,5 cm, l. steel 11,6 cm, beerput Elisabethgasthuis Canadaplein te Alkmaar, inv.nr. 98CAN139
b. Grove pijp, lang, Alkmaar, 1655-1675, h. 4 cm, l. steel. 23 cm, Alkmaar, beerput Langestraat 113 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP2

op de steel wordt afgesloten met een rechthoekige cartouche waarin de maker zowel zijn naam als het jaartal 1634 liet afslaan. De omlijsting van het naamschild stemt overeen met de meest luxe pijpen met een barokke decoratie uit een ander centrum.⁷ Zo combineerde de Alkmaarse vormmaker dus twee pijpdecoraties tot één nieuwe versie. Zijn wijze van uitwerken was echter duidelijk minder vakbekwaam dan van zijn Amsterdamse voorganger. Zo is de rank niet symmetrisch opgebouwd en vooral de tekstletters zijn tamelijk brokkelig van aard. Hoezeer de lokale makers ook elkaar navolgden blijkt wel uit het feit dat ook de pijpenmaker Robert Morrijs een soortgelijke pijp met naam heeft gemaakt.⁸

Bijzonder is de vondst van een Jonaspijp (afb. 133), waarbij de ketel het hoofd van de profeet Jonas weergeeft en op de steel een walvis is aangebracht. Ook dit product vertoont alle kenmerken van de Amsterdamse nijverheid al is het hielmerk onmiskenbaar Alkmaars. Jonaspipen van dit type zijn in Amsterdam tussen 1635 en 1655 algemeen in productie en er hebben verschillende persvormen van

FW-maker zijn hielstempel uitgeleend en de oplage in Amsterdam laten maken, hetgeen zeker een opmerkelijke actie is geweest. In ieder geval moet er van een beperkte productie sprake zijn, anders was deze pijp ook op andere vondstlocaties te voorschijn gekomen. Gezien de kleinschaligheid van de nijverheid in Alkmaar is het niet erg waarschijnlijk dat de Amsterdamse pijpenmaker zijn bijzondere persvorm heeft uitgeleend aan een onbeduidende maker in Alkmaar, terwijl de aanschaf van een dergelijke vorm niet past in het assortiment van deze eenvoudige maker.

Naast deze fraaie Jonaspijp zijn er in Alkmaar nog fragmenten van vier andere exemplaren gevonden. Eén draagt de uitbeelding in volplastisch reliëf en bij de walvis op de steel is een waterspuit toegevoegd. Van dit product is de vervaardigingsplaats niet bekend. Met deze Jonaspipen verdwijnt in Alkmaar de belangstelling voor de gedecoreerde pijp. Zoals opgemerkt worden op lokaal niveau zelfs de algemeen toegepaste zwaartepuntmarkeringen niet aangebracht. Alleen de importwaar vertoont

deze stempels. Een product uit Hoorn of Enkhuizen, gemerkt IP gekroond is in twee opzichten interessant. Ten eerste omdat pijpen uit die plaatsen in Alkmaar weinig voorkomen, maar ten tweede omdat de steeldecoratie niet is gestempeld doch met een matrijs in één beweging op de steel werd gedrukt; deze maker schijnt de enige te zijn die deze techniek heeft toegepast.

Het eind van de Alkmaarse productie

Omstreeks 1650 constateren we in het aanbod van kleipijpen binnen de muren van Alkmaar een omslag. Vanaf dat moment blijft de aanvoer van vreemde pijpen voortgaan, maar er vindt een duidelijke verschuiving plaats. Waren in de jaren dertig en veertig de Amsterdamse producten vooral populair, vanaf 1650 gaan de Goudse pijpen overheersen. Bovendien verlegt de voorkeur van de roker zich naar de fijnere kwaliteit. Incidenteel komen we een product uit een ander centrum tegen en aangezien het bij een enkel exemplaar blijft, gaat het hier vermoedelijk vooral om materiaal dat als persoonlijk rookgerei de stad binnen kwam. Schippers, kooplieden en reizigers kunnen in dat tijdperk een pijp 'tussen de lippen' uit een andere plaats hebben meegebracht maar er is zeker geen sprake van reguliere aanvoer.

Vanaf 1650 ontstaat er in Gouda in de zich verder specialiserende pijpenmakerijen een steeds sterkere kwaliteitsdifferentiatie. De Goudse werkplaatsen richten zich overwegend op de betere kwaliteiten en bepaalde merktekens worden synoniem met een constante kwaliteit. Tot de voornaamste Goudse producten die dan in Alkmaar worden verkocht behoren pijpen met de merken bril, B gekroond, WS gekroond en ISB. Daarnaast zijn er de zogenaamde fijne kwaliteiten met als merken prins, posthoorn, II gekroond, CDP en TIP, terwijl er zelfs merktekens zijn die vooral op de grove soort worden gebruikt.⁹ Hiervan is het merk melkmeisje het beste voorbeeld.

De Goudse pijpenventers overspoelen de westelijke provincies van de Republiek met kwaliteitspijpen en het is niet verwonderlijk dat in veel centra de lokale nijverheid door deze geduchte concurrentie langzamerhand verdwijnt. Het weg-

kwijnen van de nijverheid tussen 1650 en 1700 is een algemeen verschijnsel; ook de pijpenmakers in Alkmaar ontkomen daaraan niet, zij worden al omstreeks 1680 uitgeschakeld.

De lokale productie van Alkmaar is na 1660 zijn hoogtepunt dus duidelijk gepasseerd, al continueren de bedrijven van Dirck Dircksz. en Karel de Pree nog tot ongeveer 1680. Het is niet onmogelijk dat deze laatste twee werkplaatsen uiteindelijk worden samengevoegd. Na 1670 hebben er verder nog enkele zeer kleine bedrijfjes bestaan waar de productie van grove, weinig aanzienlijke pijpen heeft plaatsgevonden. In de steellengte van dergelijke grove pijpen zien we drie varianten. De kortste meet slechts 11,6 centimeter (afb. 131a), de middelste ligt rond de 20,5 centimeter en de langste soort meet 23 centimeter (afb. 131b). De laatste kleipijpen zijn aan het eind van de jaren zeventig in Alkmaar gemaakt. Dan is er geenszins sprake meer van een afgewogen vorm en de ooit zo geproforceerde Alkmaarse hiel is tot een onbeduidende markering onderaan de ketel geworden. Vanaf 1680 is de roker geheel op aanvoer van elders aangewezen. Na 1680, wanneer de pijprokers in Alkmaar zich nog slechts van importwaar bedienen, zien we de gevestigde producten uit Gouda naast elkaar. Deze onderscheiden zich dan in drie kwaliteiten, de grove als meest eenvoudige, de fijne kwaliteit en de fraaiste pijp die wordt aangeduid met porceleijne. Van deze pijp is de zogenaamde zestien-duimer, een product met een lengte van 41 centimeter, dan het meest gangbaar. Incidenteel wordt dan nog een grove pijp uit de regionale werkplaatsen gerookt zoals uit Haarlem.

Reliëfpijpen

Uit de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn ook enkele reliëfpijpen teruggevonden. Twee exemplaren met een dubbelconische ketel (basismodel 1) zijn heimelijk opgedragen aan het Oranjehuis. Het eerste exemplaar is het meest algemeen en toont aan weerszijden het prinselijke wapen (afb. 134). De graverij is weinig gedetailleerd en de onderhavige afdruk is nogal onscherp door productie in een verzepte persvorm. Van deze pijpen is bekend dat de doelgroep het Oran-

134 Wapen prins Willem III, Gouda, 1672-1680, h. 4 cm, beerput Langestraat 113 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP2

135 Wapen 'DEN HERSTEL DEN EER', West-Nederland, 1672-1680, h. 4,1 cm, l. steel 23 cm (afgebroken), coll. Pijpenkabinet Amsterdam inv.nr. Pk 14.336

136 Bacchus op het vat, Maagd in de Hollandse tuin, West-Nederland, 1680-1700, h. 4 cm, beerput Oudegracht/Ruitersteeg te Alkmaar, inv.nr. 94LAA BP2

jegezinde volk was en zeker niet een bepaalde elite.¹⁰ Om die reden hoefde aan de uitvoering geen hoge eisen te worden gesteld en stond de productie in een afgesleten vorm de verkoop niet in de weg. Interessanter is de tweede Oranjepijp (afb. 135). Op de ketel zien we aan weerszijden in reliëf twee staande gevleugelde naakte figuren die een gekroond schild

ophouden waarop het wapen van de provincie Holland. Langs de ketelopening staat in reliëf 'DEN HERSTEL DEN EER'. Ook de steel is in reliëf versierd en toont slingerende bladranken met rozen en tulpen, afgesloten door ringen van concentrische lijnen, parels en lelies. Mogelijk is dit product tussen 1670 en 1680 in Alkmaar gemaakt, hoewel hier geen bewij-

137 Parelpijp, Gouda, 1670-1685, h. 4 cm, beerput Marktstraat te Alkmaar, inv.nr. 90MAR3

zen voor zijn. De ketelvorm is ongewoon en zelfs de trant van graveren is niet uit andere steden bekend.

Een tweede, eenvoudiger voorstelling is van later datum en toont Bacchus op het vat aan de ene zijde en de Hollandse Maagd aan de andere kant van de pijpenkop (afb. 136). De graving is weinig gedetailleerd. Zo is de jurk van de Maagd als een soort theemuts weergegeven en deze verdoezelt alle lastig te graveren lichaamsvormen. Van dit product zijn op twee verschillende locaties identieke exemplaren geborgen. Zij vormen het bewijs dat deze pijpen blijkbaar in een zeker aantal zijn aangevoerd. Helaas is de productieplaats niet bekend, doch gezien de povere kwaliteit van het graveerwerk is hier niet van een Gouds product sprake.

Incidenteel komen we nog andere reliëfpijpen tegen. Zo is een parelpijp geborgen (afb. 137), die zeker uit Gouda stamt. Een andere kop toont een vage voorstelling waarin bierdragers en een man bij een kookpot te herkennen zijn.¹¹ Het mag duidelijk zijn dat dit grove materiaal in het geheel geen verfijning uitstraalt en ook steeds in de lagere milieus wordt gevonden.

Glazuur

Naast de kenmerkende reliëfdecoraties op de kleipijp bestaat er in Alkmaar een duidelijke belangstelling voor geglazuurde pijpen. Het volledig glazuren van tabakspijpen is niet gangbaar. De fijne structuur van de pijpaaarde maakt dat het oppervlak niet bepaald geschikt is voor het hechten van glazuur. Toch bestaat er met name in

138 Geglazuurde pijpen:

- a. steel Jonaspijp, Hoorn/ Enkhuizen, 1632-1635, l. 6 cm, riool Elisabethgasthuis te Alkmaar, inv.nr. 98CAN76,
- b. glazuur morsvlek ketel, ongemerkt, Alkmaar, 1640-1660, h. 3,3 cm, Beerput Schapensteeg/Houttil te Alkmaar, inv.nr. 97HTL BP2,
- c. groen geglazuurd, ongemerkt, Alkmaar, 1645-1665, h. 3,7 cm, beerput van afgebroken huis op Waagplein te Alkmaar, inv.nr. 03WAA BP1,
- d. groen geglazuurd, ongemerkt, Alkmaar, 1650-1670, h. 3,7 cm, coll. Pijpenkabinet Amsterdam inv.nr. Pk 14.823

139 Baksteen voor
geglazuurde pijpen
van rood aardewerk
met loodglazuur met
koperoxide, 1670-
1680, 21,5 x 17 cm,
dikte 3,2 cm, ge-
vonden in een kelder
vol pottenbakkers-
afval bij Laat 125
(pottenbakkerij
bekend op Laat 121)
te Alkmaar,
inv.nr. 97LAA 1E

140 Aaneengebakken
pijpenkoppen,
Alkmaar, 1670-1680,
grootste h. 5,5 cm,
Alkmaar, 90 BREE,
Vijvertje hoek Ridder-
straat, coll. Pijpen-
kabinet Amsterdam
inv.nr. Pk 14.824a

West-Friesland een expliciete voorkeur voor geglazuurde pijpen. Zo zijn er uit Hoorn en Enkhuizen producten bekend, die met een groene, soms gele of bruine-tinte loodglazuur zijn bedekt.¹² Ook in Alkmaar is hiervoor belangstelling geweest. Dat bewijzen teruggevonden fragmenten van geglazuurde pijpen uit de periode 1630 tot 1670 (afb. 138). Een deel van dit materiaal is in Alkmaar gemaakt, hetgeen wordt bewezen door vondsten van baksteunen die zijn gebruikt om de pijpen te glazuren (afb. 139). Nadat de gebakken pijp met een glazuuroplossing was besprenkeld, prikte men deze met het mondstuk in een tegelvormig stuk roodbakkende klei dat vervolgens in de pottenbakkersoven wordt geplaatst om te worden gebakken. In het onderhavige geval staan de pijpen in rijen van maximaal zeven stuks, zodat met één zo'n tegel 37 pijpen kunnen worden geglazuurd. Uit andere centra worden dergelijke baksteunen doorgaans gebruikt voor maximaal een half dozijn pijpen.¹³ Na het stoken werden de pijpen bij de steeleinden van de tot tegel gebakken ovensteun afgebroken en bijgevijsd. Zo kreeg men een aantrekkelijk glanzend product met een duidelijk luxe uitstraling. Als kleur is groen getint loodglazuur het meest toegepast,

doch bij de afgebeelde tegel is de kleur eerder bruinetint terwijl ook een geelgetint loodglazuur voorkomt.

Uiteraard is de baksteen maar één keer te gebruiken en wordt daarna weggeworpen. Dit zal in de directe nabijheid van de productieplaats zijn geweest. In een straal van zo'n vijftig meter zijn behalve deze baksteenen ook enkele klonten aan elkaar gebakken pijpenkoppen en kleiringen aangetroffen (afb. 140). Dit materiaal is in een gebruikerscontext gevonden en suggereert dat het van de afvalhoop van een pottenbakker - die blijkbaar ook pijpen bakte - is meegenomen. Helaas kon niet worden vastgesteld waar het bakproces heeft plaatsgevonden. Eveneens blijft het onduidelijk of het glazuur van de pijpen op verzoek van de pijpenmaker gebeurde, of dat de pottenbakker dit initieerde. De laatste mogelijkheid lijkt het meest aannemelijk. In dat geval zal ook de verkoop door de lokale pottenbakker hebben plaatsgevonden. De groen geglazuurde producten omspannen een tijd van zestig jaar en zijn van verschillende pijpenmakers afkomstig. Het aantal geglazuurde pijpen uit Alkmaar mag dan verhoudingsgewijs groot zijn, in percentage gaat het toch om minder dan één procent van alle gevonden zeventiende-eeuwse pijpen.

Gebruikssporen

Het is niet eenvoudig de gebruikssporen van de zeventiende-eeuwse kleipijpen te duiden. Het roken van tabak laat in de kleipijp duidelijke brandsporen achter. Helaas verdwijnen deze sporen in de grond, waarbij de samenstelling van de grond en de mate van verontreiniging zorgt voor een wisselende aantasting. Om die reden is het moeilijk de gebruikssporen van de verschillende complexen objectief te vergelijken. Aan de patronen die ons opvallen zijn vooralsnog geen conclusies te verbinden.

Wel blijkt bijvoorbeeld dat de pijpen die zijn gerookt in het Oudevrouwenhuis niet alleen opvallen door een lage kwaliteit maar ook door een intensief gebruik, terwijl daaronder ook hergebruikt materiaal voorkomt. Weliswaar stamt juist dit materiaal uit het tijdvak tussen 1670 en 1680 waarin de lokale producten tot het laagste niveau waren teruggezaakt, maar op deze locatie is nauwelijks enig opmerkelijk

materiaal geborgen. Interessant is daar wel de vondst van een groengeglazuurde steel van een Jonaspip, in de jaren dertig van de zeventiende eeuw in Hoorn of Enkhuizen vervaardigd. Op het moment van wegwerpen was dit al bijna een anti-queit en misschien is hier eerder van vervuiling sprake dan van een reliek van bijvoorbeeld een overleden echtgenoot of dierbare geliefde. Een andere vorm van armoe uit dit complex is een kleipijp waarvan de ketel aan de bovenzijde is afgevijsd en die daarna opnieuw is gerookt. Dergelijke eenlingen behoorden toe aan de extreme roker met een gedreven zuinigheidsgevoel of een voorliefde voor het roken van een met nicotine doortrokken pijp, die uiteraard een geheel eigen smaak geeft.

Tegenover de vondsten bij het Oudevrouwenhuis staan de vondsten bij bijvoorbeeld de stadsdoelen. Deze producten zijn kwalitatief niet alleen veel beter, maar kenmerken zich tevens door een minder intensief gebruik. Uiteraard hangt dat niet alleen samen met de sociale status van de roker op die locatie, maar ook met het feit dat deze pijpen gebruikt zijn door personen die hier tijdelijk vertoefden. Bij het Oudevrouwenhuis gaat het om kleipijpen die thuis zijn gerookt, waarbij zuinigheid en voorzichtigheid de levensduur van de pijp hebben verlengd. Ook bij de duurdere straten en aan de grachten getuigen de pijpen van grotere luxe, terwijl de mate van gebruik zeker niet intensiever is. Samengevat kunnen we zeggen dat gedurende de zeventiende eeuw in Alkmaar de gebruikte kleipijpen in grote lijnen overeenstemmen met die van andere plaatsen in West-Nederland. Er is sprake van een hoog percentage lokale producten. Deze pijpen kenmerken zich door een specifiek model en een afwerking die door het ontbreken van de zwaartepuntmarkering niet geheel overeenstemt met de gangbare kleipijp. Wanneer er van aanvoer van kleipijpen sprake is, gaat het om de betere kwaliteiten en deze zijn aanvankelijk van Amsterdamse makelij.

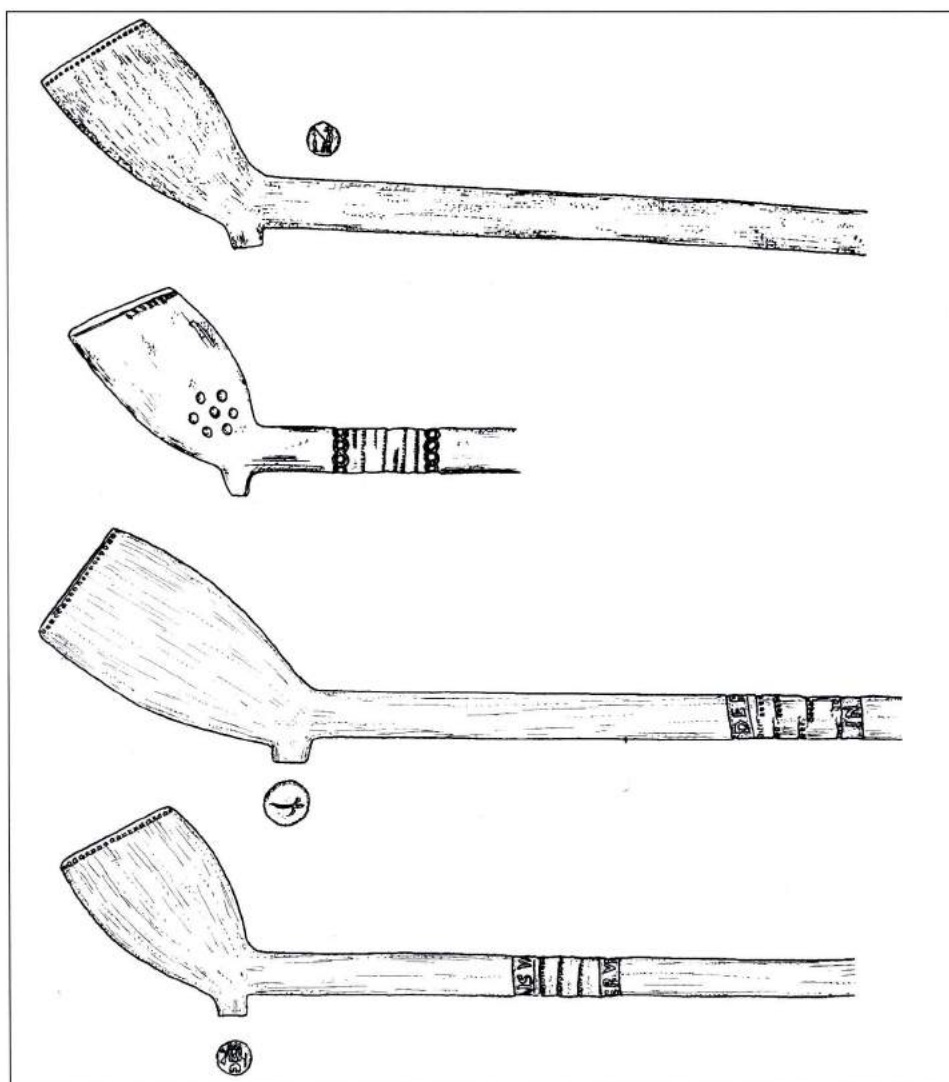
Producten uit de nabij gelegen steden Hoorn en Enkhuizen komen nauwelijks voor. Dit illustreert het overheersende karakter van de lokale nijverheid in die periode. Incidentele vondsten van pijpen uit bijvoorbeeld Haarlem en Leiden wij-

141 Basismodel 2,
hielmerk visser,
Gouda, Anthonie van
der Vin, 1715-1730,
h. 4,1 cm, Alkmaar,
inv.nr. 90 BRE

142 Basismodel 2,
grove kwaliteit met
gestileerde roos,
Zuid-Holland, 1710-
1730, h. 3,6 cm,
Alkmaar

143 Basismodel 3,
hielmerk sabel,
Gouda, Hermanus de
Roos, 1750-1770,
h. 4,8 cm, Alkmaar,
inv.nr. 90 BRE

144 Buitenmodel,
hielmerk molen,
steelintaglio 'FRANS
VAN DE VELDE',
Gouda, Jan Arijse
Danens (werkzaam
1720-1778, weduwe
-1781), in opdracht
van Frans van de
Velde, Amsterdam,
h. 3,6 cm, Alkmaar

zen eerder op exemplaren afkomstig van reizigers dan dat er van handelscontacten sprake is. De van elders aangevoerde waar blijft tot 1650 beperkt tot ongeveer drie procent.

Vanaf 1650 vermindert de import van de Amsterdamse pijpen en hiervoor komt aanvoer uit Gouda in de plaats. Daar kent de productie vanaf 1630 een steeds grotere verspreiding en neemt al snel in omvang toe. In Alkmaar dringt de Goudse pijp vanaf 1650 door. Het lijkt er op dat deze producten overigens in Amsterdam werden ingekocht. Wat aan Goudse waar gevonden is betreft vooral de betere kwaliteiten. Dit is verklaarbaar omdat bij deze kwaliteiten de transportkosten verhoudingsgewijs minder op de

verkoopprijs drukken. Door de aanvoer van het Goudse materiaal neemt de kwaliteit van de Alkmaarse pijp snel af. Deze kenmerkt zich dan ook door onduidelijke en ongedefinieerde soorten met een armoedig voorkomen. Zoals reeds gezegd zal de pijpennijverheid in Alkmaar omstreeks 1680 definitief verdwijnen. In het vierde kwart van de zeventiende eeuw verschuift de belangstelling van de roker geleidelijk naar meer luxe materiaal, dat overwegend uit Gouda wordt aangevoerd.

De achttiende eeuw

De Goudse standaard

In de achttiende eeuw bepaalt de Goudse pijpennijverheid het aanbod van kleipijpen

in heel Nederland. Dat blijkt ook uit de vondsten uit Alkmaar, al zien we toch enkele lokaal specifieke kenmerken die we niet uit andere steden kennen. Deze zijn deels terug te voeren op de handelsrelaties die het Alkmaarse marktaanbod bepalen, deels op de kennelijke voorkeur van de rokers ofwel de lokaal heersende smaak. Hier volgt eerst een inleiding in de algemene soorten om daarna op specifiekere aspecten terug te komen.

Gedurende de achttiende eeuw bestaat het Goudse aanbod uit drie soorten pijpen. De meest nederige zijn de eenvoudige zogenaamde grove pijpen met een steellengte variërend van 23 tot 24 centimeter ofwel 9 duim (afb. 142). Aangezien aan dit grove product weinig eer te behalen valt, wordt hier in Gouda op neergekeken en is de productie hiervan in de pijpenstad nooit volledig uitgegroeid. Van deze soort wordt in Alkmaar een beperkt aantal merken teruggevonden, die niet zijn gestempeld maar in reliëf op de ketelzijde of hielzijde voorkomen. Het meest algemeen is het merk moriaanshoofd, waarvan de uitvoering van het merk sterk kan verschillen en die een bestendige vraag over zo'n tien à twintig jaar bewijzen. Andere reliëfmerken zijn Job op de meshoop, bel, stoel, AS monogram en HVW monogram.¹⁴ De gebruiksperiode van de grove pijp loopt tot ongeveer 1740, daarna verdwijnt zij in Alkmaar nagenoeg van de markt. Als late versie van het zijmerk zien we boer met spade. Het merendeel van de grove pijpen is niet van een merkteken voorzien of toont op de ketelbasis een stippelvormige roos.

Als tweede soort onderscheiden we de lange pijp die in uiteenlopende lengtes en met verschillende ketelformaten wordt gemaakt (afb. 141 en 143). De zogenaamde maatpijp is de meest gangbare lange pijp. Rond het jaar 1690 wordt de lengte van deze pijp van 17 op 19 duim ofwel 49 centimeter gebracht. Kort na het jaar 1730 veranderen de Goudse pijpenmakers deze lengte in 21 duim ofwel 55 centimeter. Als variatie op een vastgestelde meest populaire steellengte dienen zogenaamde ondermaatse en bovenmaatse producten. Ook hierin onderscheidt de Goudse pijpenmaker spoedig een vaste maatverdeling. Bij bodemvondsten is het moeilijk de zogenaamde maatpijpen van de onder-

maatse en de bovenmaatse producten te onderscheiden. Dit is zeker het geval wanneer de pijpen een voor hun steellengte afwijkend ketelformaat hebben en dus in hun verhouding tussen ketel en steel de norm doorbreken. De lange soorten pijpen bestaan in twee kwaliteitscategorieën: de fijne en porceleijsne kwaliteiten. Behalve een hielstempel wordt ook een zwaartepuntdecoratie toegepast. In totaal zijn in Alkmaar 755 van deze zwaartepuntdecoraties teruggevonden die indicatief zijn voor het aantal pijpen van die twee kwaliteiten.

A-typische soorten

Naast de grove pijp met korte steel en de maatpijpen met zijn variatie bestaat er een derde groep pijpen. Vooral deze groep is moeilijk te classificeren en wordt met de term buitenmodel aangeduid. Hieronder rekenen we de kleipijpen die een afwijkend ketelmodel hebben en die naast het reguliere goed worden geroookt. Zij verschijnen vanaf 1680 op de markt en veel van dit materiaal behoort tot de betere of beste kwaliteitscategorie. Het buitenmodel heeft aanvankelijk een delicaat dopvormig model (afb. 144) en vanwege de korte steel treffen we het zwaartepuntstempel direct achter de ketel aan. Spoedig raakt ook deze categorie gestandaardiseerd en vertoont vaste kenmerken. Deze korte luxe pijp wordt wel etuipijp genoemd en voor deze pijpen zijn bijzondere, gesneden foedralen in omloop.¹⁵ Vanaf 1740 is het bekendste buitenmodel de halvemaa's pijp die de halve grootte en ook de halve lengte van de maatpijp bezit. Daarnaast zijn er producten met een afwijkend ketelmodel, aangeduid met namen als scheepjespijp, casjotte, Hannoverse, enzovoort.¹⁶ Deze buitenmodellen hebben een ongewone steellengte van ondermaats tot kort. Zij komen incidenteel bij vondsten aan het licht zoals drie schelppijpen voorzien van het merk 25 gekroond en kennelijk van dezelfde levering afkomstig, teruggevonden in één beerput.

Buitenmodellen zijn assortimentaanvullend en veel van dit werk komt in gespecialiseerde bedrijven in Gouda tot stand. Producten voorzien van de merken scheepje, VH gekroond en PWK zijn in Alkmaar het meest geliefd geweest, maar

zijn ook in andere steden van de Republiek niet zeldzaam.¹⁷ De bekendste makers zijn Willem van Noppen (werkzaam 1746-1790), Matthijs van der Helm (werkzaam 1736-1774, weduwe -1776) en Pieter van der Karre (werkzaam 1708-1753, weduwe -1756).¹⁸ In Alkmaar veroverde deze soort rond 1730 een gevestigde plaats in het assortimentsaanbod en de bloeiperiode van het buitenmodel loopt daar tot aan het eind van de achttiende eeuw door. In feite is er dus sprake van een toename van luxe want de buitenmodelpijpen zijn fraaier afgewerkt en beduidend duurder. Over het algemeen wordt er één buitenmodel op tien traditionele lange pijpen

Gevonden merken

In de achttiende eeuw continueert de sterke relatie tussen het merk en een specifieke kwaliteit. Zo zijn de merken molen en leeuw in de Hollandse tuin typische porceleijne merken uit het tijdvak tot 1750. Voorbeeld van een minder bedrijf is het merk zespuntige ster: over de jaren was er een gestage aanvoer van pijpen met dit merk, maar gezien de magere kwaliteit van het product kon dit merk nooit gerenommeerd worden. Na het midden van de achttiende eeuw treedt er een verschuiving op. In het derde kwart van die eeuw staan de merken both, zwijn, wapen van Batavia, W gekroond,

145 Soldatenkop, getordeerde steel, hielmerk stoel, ketelmerk RI gekroond, Gouda, Reinier Jeroense Reijnhart (werkzaam 1702-1721/1745), 1705-1725, h. 3,7cm, l. steel 15 cm, beerput Luttk Oudorp 100 te Alkmaar, inv.nr. 88LUT

gevonden en daarmee is hun voorkomen in Alkmaar iets couranter dan in andere steden het geval is. Een curiositeit is de vondst van een miniatuurpijp uit het bedrijf van Andries van Houten (werkzaam 1745-1811) uit Gouda.¹⁹ Met zijn ovale ketel en korte rechte steel is deze pijp in feite de halve maat van een halfmaatspijp en een mooi voorbeeld van het metrieke denken van de Goudse pijpenmaker.

Per vondstlocatie verschilt de frequentie aan buitenmodellen. Uiteraard houdt dat verband met de smaak van de roker en zijn levensstijl. Een lange pijp vraagt nu eenmaal een bedaarde, rustige manier van roken, terwijl een korte pijp handzamer is en de roker meer bewegingsvrijheid geeft. Een langere pijp geeft meer status en een betere smaak: de kortere pijp mist deze kwaliteiten. Het is dus duidelijk dat de Goudse pijpen zich in de achttiende eeuw naar model en steellengte onderscheiden en zich vervolgens in kwaliteiten laten differentiëren.

AP gekroond, WS gekroond, BVB als porceleijne merken bekend.²⁰

Bij grotere bedrijven als bijvoorbeeld de firma Frans Verzijl, waren soms twee merken naast elkaar in gebruik. Verzijl voerde het merk leeuw in de Hollandse tuin, maar stempelde als tweede merk L gekroond.²¹ Dit merk is vooral gebruikt voor de mindere kwaliteit pijpen met als doel dat er zo nooit enige verwarring tussen de twee kwaliteiten kon ontstaan. Het is merkwaardig dat het merk voor de beste kwaliteiten in Alkmaar ruimschoots is teruggevonden, terwijl het merk L gekroond in Alkmaar volledig ontbreekt. Vermoedelijk ligt de oorzaak hiervoor eerder bij de grossier of toeleverancier dan bij de fabrikant. Hetzelfde geldt overigens voor de merken molen en klaverblad, eveneens in eenzelfde bedrijf gezet. In Alkmaar domineert het merk molen, terwijl het merk klaverblad daar nog niet is aangetroffen.

Verwarrend is de vondst van pijpen voorzien van het merk sabel (afb. 143). Dit merk staat op naam van de Goudse fabrikant Cornelis de Roos (werkzaam 1727-

1752/1757, weduwe -1762), doch op de steel dragen deze pijpen het opschrift 'HERMANUS DE ROOS'. Bij naspeuring in de archieven blijkt dat wanneer vader Cornelis is overleden de weduwe op haar merk pijpen op de werkplaats van haar zoon Hermanus de Roos (werkzaam 1751-1762, weduwe -1774) laat produceren. Als reclame plaatste de zoon zijn eigen naam op de steel. In een dergelijk geval wekt de gildenadministratie dus een andere verwachting, maar op deze reglementair onjuiste situatie kon het gildenbestuur moeilijk controle uitoefenen. In de tweede helft van de achttiende eeuw domineren niet langer de twee grootste fabrieken maar zien we juist een ruim aanbod aan pijpen van verschillende merken. Een aantal merken wordt op meerdere locaties gevonden en wanneer het materiaal van verschillende leveringen over een langere tijd betreft, mogen we veronderstellen dat er van gevestigde handelskanalen sprake is. De reden waarom in die periode meer merken naast elkaar worden gevonden ligt in de structuur van de Goudse nijverheid. Tot 1761 was het mogelijk orders op een pijpenmerk uit te besteden.²² Aangezien hierover regelmatig klachten binnen kwamen, vaardigde het gilde een verbod hierop uit. Vanaf dat moment verdwijnen de immense leveringen op hetzelfde merk om plaats te maken voor kleinschalige distributie van uiteenlopende merken. Deze reglementswijziging resulteert in een zich geleidelijk wijzigend aanbod aan Goudse merkpippen, waarvan merkdifferentiatie het voornaamste kenmerk is. De continuïteit van levering bij ogenschijnlijk gelijke pijpenkoppen laat zich vaststellen doordat de pijpen naast een makersmerk ook een vormmerk dragen. Aan de hand van deze minieme merktekens kunnen we het aantal persvormen in een bedrijf onderscheiden. Daarnaast geeft het vormonderhoud, waardoor bijvoorbeeld de intensiteit van het bijmerk verandert, de mogelijkheid de levering over een tijdspanne vast te stellen. Soms ook duiden gewijzigde merkstempels op levering over een zekere periode. Zo vertoont het bandstempel van Gerrit Mooleman (werkzaam 1741-1765, weduwe -1768) verschillende tekstopdriften die zeker niet gelijktijdig in gebruik zijn

146 Willem III en Mary Stuart, staande leeuw, reliëfmerk IVL, Gouda, Jacob Dirckszn. van Leeuwen (werkzaam 1676-1695/1700), 1690-1700, h. 3,9 cm, beerput Koorstraat 59 te Alkmaar, inv.nr. 02KRS2

geweest, te weten 'G.MOOLEMAN', 'G. MOLEMAN' en 'G.M.MAN'. Een ander voorbeeld is 'LIEVE PYL' en 'L.V.PYL'. Onderscheid betekent overigens niet altijd dat we een chronologie kunnen herkennen.

Gedecoreerde pijpen

Gedurende de achttiende eeuw bestaat in Alkmaar weinig belangstelling voor gedecoreerde pijpen. Dat leiden we af uit de beperkte oogst in dat opzicht. Er zijn nau-

147 Rokende en drinkende aap, 'KEESMAET', Gouda, 1710-1725, h. 4 cm, beerput Koorstraat 59 te Alkmaar, inv.nr. 02KRS2

welijks Oranjepijpen gevonden, geen voorstellingen van de Vrede van Aken en zelfs pijpen met een eenvoudige schelpdecoratie aan de ketelbasis zijn bijzonder schaars. Bij dit gedecoreerd goed treft men eerder een grove boerenpijp met schelpmotief, of een uitgewerkt zijmerk dan van verfijnde versies.

Een bijzonder achttiende-eeuwse reliëfpijp vormt daarop een uitzondering. De ketel toont een soldatenkop (afb. 145). Deze figurale pijp kondigt een nieuwe belangstelling voor reliëfwerk aan, die in het begin van de achttiende eeuw inzet. De ketelvorm van deze gezichtpijp volgt

148 Reliëfmerk met initialen PDG, Utrecht, Pieter de Graaff, 1780-1800, beerput Laat/Bloemstraat te Alkmaar, inv.nr. 98BLO104BP6

het dan gangbare trechtermodel (basistype 2).²³ Door de graveur is een eenvoudige maar treffende versiering in bijna figurale trant aangebracht en op de zijkant van de ketel staan de initialen van de maker te lezen. Op de hiel draagt dit product het ingedrukte makersmerk stoel. De steel is van een ingesneden getordeerde decoratie voorzien. Het is nog altijd niet duidelijk of dergelijke uitbundige pijpen per gros zijn verkocht, of dat zij als een presentje bij een gros fijne pijpen cadeau werden gedaan. De laatste optie lijkt de

meest aannemelijke, mede gezien de arbeidsintensieve opsmuk met snijwerk op de steel. De zeldzaamheid van een dergelijke reliëfpijp zorgde juist voor een optimale appreciatie.

Andere trechtersvormige pijpenkoppen (basismodel 2) tonen de meer gangbare vormvolgende reliëfdecoratie. Een eerste exemplaar is voorzien van de profielportretten van stadhouder-koning Willem III en zijn gemalin Mary Stuart, met onder de voorstelling met makersmerk IVL (afb. 146). De keerzijde van de pijpenkop toont de staande Hollandse leeuw. Dit product werd in Gouda tussen 1690 en 1700 gemaakt. Een tweede voorbeeld toont op de eveneens trechtersvormige ketel aan weerszijden een zittende aap, de ene drinkend, de ander rokend (afb. 147). Deze voorstelling is tussen 1710 en 1725 dikwijls geleverd en ridiculiseert de pedante drinkende en rokende mens.

Ook reliëfpijpen met een ovale ketel (basismodel 3) zijn in Alkmaar zeldzaam en bevestigen de lauwe belangstelling voor versierde waar.²⁴ Een uitzondering vormen drie pijpenkoppen van basismodel 3 met decoratie in reliëf. De eerste toont aan de steelzijde op de ketelnaad in staande ovalen de elkaar aankijkende portretten van prins Willem IV en zijn gemalin prinses Anna van Hannover (afb. 149).²⁵ Om de ovalen lezen we 'VIVAT DE PRINS EN PRINCES V. ORANIE'. De voorstelling is omgeven door c-volutes en toont tevens de wapens van de voorgestelden. De persvorm van deze pijp werd in 1747 gegraveerd en zal niet langer dan enkele jaren dienst hebben gedaan. Het hielmerk leeuw in de Hollandse tuin van Frans Verzijl duidt erop dat deze pijp kan zijn meegekomen als geschenkipijp bij een ben kwaliteitspijpen. Dat juist dit product is gevonden temidden van rijker materiaal in een beerput aan de Langestraat bevestigt het vermoeden dat deze pijpen in hun fraaiste vorm in de betere kringen werden gerookt. Overigens is dat in die periode ook de sociale laag van de Oranje-aanhanger.

De decoratie van de tweede pijp is aan hetzelfde onderwerp toegedicht maar hier is als hoofdmotief op de voorste ketelnaad een karikaturale portretkop afgebeeld, waarvan de betekenis nog steeds niet is achterhaald (afb. 150). De

schoonschrift letters 'VP' zouden op Vivat Prins kunnen duiden. Op de zijkant van de ketel zijn staande ovalen aangebracht met links het kniestuk van prins Willem IV en rechts prinses Anna van Hannover. Op de keerzijde van de ketel is onder een kroon de leeuw in de Hollandse tuin te zien. Een tekstlint vermeldt 'VIVAT ORANIE'. Het hielmerk zwijn sluit opnieuw aan bij in Alkmaar veel voorkomende merken en opnieuw hebben we met een toegift bij een gros pijpen van doen.

Een derde ovale ketel draagt aan de steelzijde de mysterieuze initialen VW in bladerkrans (afb. 151). Dit product is in Alkmaar op drie locaties aangetroffen maar is nog van geen enkele andere vindplaats bekend. Helaas is de betekenis van de initialen onduidelijk. De voor de hand liggende interpretatie Vivat Willem behoort tot de mogelijkheden en sluit aan bij de politieke kleur van de Goudse maker Andries Brem (werkzaam 1739-1819) die als Orangist bekend staat.²⁶

Wat niet in Alkmaar wordt gevonden

Zoals de gedecoreerde pijp in Alkmaar blijkbaar niet tot de favorieten behoorde, zo bemerken we ook dat andere soorten ontbreken. De typische boerenpijp, de grove pijp met het zijmerk en dan nog liefst uit de plaatsen rondom Gouda is in Alkmaar vrijwel onbekend gebleven. Hoewel de boerenpijp een echte platte-landspijp is, wordt zij in de stadscentra van middelgrote plaatsen toch regelmatig gevonden, vooral in de buurten waar ambachtslieden werkten. In Alkmaar zijn slechts enkele exemplaren geborgen. Een kop met vismotief en initialen AVE is afkomstig van Anthonie van Erp (werkzaam circa 1778-1825) in Gorinchem en dateert tussen 1775 en 1800.²⁷ Van Erp voerde de leiding over een consistent bedrijf en zijn producten zijn op talloze plaatsen teruggevonden. Een tweede pijp met hetzelfde visembleem is geïndividualiseerd met de initialen PDG van Pieter de Graaff uit Utrecht (afb. 148). Het voorkomen van deze pijp is onverwacht aangezien De Graaff vooral als lokale maker bekend staat en overwegend in eigen regio heeft verkocht. Het zal hier dus waarschijnlijk gaan om een pijp die door een roker naar Alkmaar is vervoerd.

149 'VIVAT ORANIE', hielmerk leeuw in de Hollandse tuin, Gouda, Frans Verzijl (werkzaam 1724-1785), 1747-1750, h. 4,9 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP1

Samengevat geven de vondsten uit de achttiende eeuw aan wat er in Alkmaar in de pakhuizen lag. Wat betreft de beste, zogenaamde porceleijne kwaliteit werd in Alkmaar het product met het beste merk en het grootste renomme geprefereerd. Wanneer het om de wat goedkopere, fijne

150 Klugtkop, hielmerk zwijn, Gouda, Gerrit Moleman (werkzaam 1741-1765, weduwe -1768), 1753-1760, h. 4,9 cm, Alkmaar, inv.nr. 98LAN BP2

151 VW in bladerkrans, hielmerk K, Gouda, Andries Brem (werkzaam 1759-1819), 1760-1800, h. 4,9 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN BP1

kwaliteit ging dan werden producten van een goed merk aangeschaft, terwijl incidenteel afname van pijpen van een alternatief merk plaatsvond. Zocht de roker eenvoudiger waar, dan kon hij zijn keuze maken uit de producten zonder enige decoratie of voorzien van stippelrozen. Na 1740 wordt de korte grove pijp vervangen voor een buitenmodelpijp van fijnere kwaliteit.

In de eerste helft van de achttiende eeuw worden de grove en de fijne pijpen nog in een verhouding van één op drie gebruikt. Het contrast tussen de goedkoopste en de duurste waar is bijzonder groot.

Opnieuw wordt een groot deel van de productie niet rechtstreeks uit Gouda betrokken maar komt uit de Amsterdamse groothandel. Dit wordt onder meer bevestigd met het voorkomen van de namen van Jan en Frans van der Velde op de pijpenstelen, die als Amsterdamse kooplieden onder meer aan de VOC leverden, maar ook ruime verkoop op bovenregionaal niveau hadden.²⁸ Tot slot zou het zinvol zijn meer over de spreiding van merken en variatie aan soorten te weten in relatie tot de gebruiksintensiteit van de pijp. Hiervan is het beeld nog te mager. Het merendeel van de pijpen is tot zo'n honderd keer gerookt. De korte exemplaren lijken intensiever te zijn gebruikt en misschien ligt de oorzaak hiervoor in het feit dat zij minder kwetsbaar zijn. Het gebruik op sommige locaties vraagt een speciale wijze van opbergen. Zo zijn de pijpen van de kaatsbaan duidelijk gebruikt door rijke stamgasten: de gebruiksintensiteit veronderstelt een pijpenrek voor vaste bezoekers.

De negentiende eeuw

Traditionele waar

In de eerste helft van de negentiende eeuw overheerst in het modebeeld nog de traditionele Goudse maatpijp. De ketelinhoud ervan is voortdurend vergroot en daardoor heeft de maatpijp zijn grootste fijnheid verloren en is de pijpenkop enigszins waterhoofdiger geworden. Toch is de lange Goudse pijp nog altijd een delicaat artikel en getuigenis van een knap stukje vakmanschap. Aangezien er duidelijk sprake is van minder welvaart in de

Goudse nijverheid, vertonen talloze producten tekenen van verval. Zo zijn sommige persvormen door gebruik gesleten waardoor de diameter van ketel en steel enigszins ovaal zijn geworden. Ook de afwerking, met name de stempeling van het zwaartepunt wordt nogal eens zorgeloos uitgevoerd. Bij het determineren van dergelijke producten is het zaak op de details te letten.

Vondsten van maatpijpen zijn in Alkmaar ruimschoots voorhanden. De kenmerken van deze producten wijken niet af van die van andere steden. Als merk treffen we in deze periode vaak het cijfermerk aan. We komen de cijfers 12 gekroond, 37 gekroond, 52 gekroond, 76 gekroond, 87 gekroond en 89 gekroond tegen. Van de initiaalmerken zijn de TM gekroond, GN gekroond, WP gekroond en PIB vrij algemeen.²⁹ Als fabrikant zien we De Gids, Endenburg, Johannes de Sitter, Pieter Pietersz. Zandijk en Van Rijst.

Naast de zogenaamde geglaasde versie van de maatpijp continueert de traditionele pijp met de reliëfdecoratie. In de achttiende eeuw bleek deze soort in Alkmaar niet aan te slaan. Uit de negentiende eeuw zijn opnieuw slechts enkele voorbeelden aangetroffen die niet wijzen op een toegenomen populariteit. De twee bekendste voorstellingen die in Alkmaar zijn geborgen, tonen het wapen van Gouda gehouden door staande leeuwen (afb. 152) en het embleem van de koophandel en de zeevaart, de laatste door Mercurius en Neptunes gepersonifieerd (afb. 153). Dergelijke pijpen werden door de Goudse pijpenmakers bij wijze van toegift bij een gros pijpen gevoegd. Het is dus onvermijdelijk dat we deze producten terugvinden en zij wijzen eerder op een gevestigde handelsgewoonte dan op een lokale smaak.

Grote vernieuwingen

In de loop van de negentiende eeuw treden in het aanbod van de tabakspijp grotere veranderingen op dan in de achttiende eeuw. Naast pijpen van alternatieve materialen, die de vormgeving van de kleipijp gaan beïnvloeden, ontstaat er onder de rokers ook een nieuwe smaakbeleving. De achttiende-eeuwse droge baaitabakken worden vanaf 1840 aangevuld met tabaksoorten die met aroma-

stoffen op smaak worden gebracht. Deze tabakken branden langzamer en zijn geschikt om in een kortgesteelde pijp te worden gerookt. In combinatie met het versnellende levensritme verovert de korte kleipijp rap een substantieel marktaandeel.

Vanaf 1850 ontstaat dus een toename aan korte gesteelde pijpmodellen. Deze dragen modelnamen als isabé (afb. 155), mosterdlepel, hoorn of doetel.³⁰ Bij dergelijke producten overvleugelt de moderne vormgeving de toepassing van het gestempelde makersmerk en deze handeling wordt uit economische overweging spoedig achterwege gelaten. Wat aan bijzondere modellen in Alkmaar wordt gevonden is heel Hollands van uitstraling, vertoont een ingetogen vormgeving en behoorde toe aan de burgerlijke roker. Talloze van deze kortere pijpmodellen worden van een reliëfdecoratie voorzien. Soms voert dit reliëfwerk terug op oude motieven, zoals bij de meloenplaatpunt het geval is (afb. 154). Daarnaast ontstaan allerlei nieuwe voorstellingen als bijvoorbeeld een veldboeket. De meest interessante exemplaren spelen in op de alledaagse actualiteit. Hun aandeel onder het vondstmateriaal varieert sterk. Uiteraard houdt dat verband met de belangstelling van de roker op die plaats.

In de tweede helft van de negentiende eeuw valt meermalen een korte hausse aan gelegenheidspijpen waar te nemen. Verschillende elkaar beconcurrerende pijpenmakers brengen min of meer gelijktijdig reliëfpijpen met actuele voorstellingen. Van enkele van deze gelegenheidspijpen zijn in Alkmaar voorbeelden teruggevonden. Zo is er een pijpenkop gewijd aan het vijftigjarig bestaan van de onafhankelijkheid van Nederland onder het Huis van Oranje.³¹ Anders dan bij de traditionele modellen, is de uitvoering van het graveerwerk beduidend stijver, hetgeen te wijten is aan het overvloedig gebruik van slagstempels. De indringende decoratie wordt in die tijd voor de korte pijp het meest toepasselijk gevonden maar is van ieder artistiek element verstoken.

Een mooi voorbeeld van een merkvraste levering van verschillende soorten pijpen is de vondst van twee pijpen gemerkt GML door Jan de Gids (werkzaam 1845-

1894) uit Gouda en gevonden in dezelfde put. De ene pijp is een traditionele maatpijp, terwijl de tweede een zogenaamde meloenplaatpunt is, gekenmerkt door de modernere kortere steel. Het lijkt waarschijnlijk dat deze pijpen via dezelfde toeleverancier op die plaats terecht zijn gekomen en mogelijk zijn deze twee uitersten zelfs gerookt door dezelfde persoon.

Een sigarenhouder getuigt niet alleen van een veranderende gewoonte van roken, maar is tevens illustratief voor een meer joyeus uiterlijk van de kleipijp (afb. 156). Bij deze pijp is het borstbeeld van koning Willem III weergegeven, uitgedost met een gerande jagershoed. Op de steel van de pijp lezen we 'WIII KONING DER NEDERLANDEN G.H.V.L.' (Groot Hertog van Luxemburg). De aanleiding voor de productie van deze sigarenpijp is het zilveren regeringsjubileum van koning Willem III in 1874. Hoewel de inspiratie bij de Franse bedrijven is opgedaan, betreft het een Gouds product al valt niet uit te sluiten dat de persvorm

152 Wapen van Gouda met op lint 'PER ASPERA AD ASTRA', hielmerk 37 gekroond, Gouda, Johannes de Sitter (werkzaam 1803-1838, weduwe - 1846), 1800-1840, h. 4,7 cm, beerput Doelenstraat 3 (Oude Doelen van schutterij) te Alkmaar, inv.nr. 95DST BP

153 Mercurius-Neptunes, hielmerk 52 gekroond, Gouda, Pieter Pietersz. Zandijk (werkzaam 1824-1864), h. 4,8 cm, beerput Doelenstraat 3 (Oude Doelen van schutterij) te Alkmaar, inv.nr. 95DST BP

155 Isabé met ribben, Gouda, h. 4,6 cm, beerput Doelenstraat 3 (Oude Doelen van schutterij) te Alkmaar, inv.nr. 95DST BP

154 Meloenplatpunt, hielmerk GML, Gouda, Jan de Gidts (werkzaam 1845-1894), h. 4,7 cm, grachtvulling Lombardsteeg/Doelenveld te Alkmaar, inv.nr. 95LOM gracht

voor deze sigarenhouder in opdracht in het buitenland is vervaardigd. De persvorm bestaat namelijk uit drie onderdelen en de Goudse vormmakers hadden met dit werk veel moeite. De vondst van twee exemplaren op verschillende locaties kan weer op aanvoer bij aantal duiden.

Exceptionele vondst

Een werkelijk uitzonderlijke vondst is een figurale tabakspijp met het borstbeeld van keizer Napoleon III (afb. 157).

156 Sigarenhouder portret Willem III, Gouda, 1874-1878, h. 3,8 cm, Alkmaar, 88 VRO, coll. Pijpenkabinet Amsterdam inv.nr. Pk 16.436

Dit product is door de firma A. Crétal & E. Gallard in Rennes (departement Ille et Vilaine, Frankrijk) gemaakt en stemt volledig overeen met de daar gangbare stijl om personen in pijpen te verbeelden. Dat dergelijke figuraties een veel groter gewicht hebben mag duidelijk zijn. Om die reden leverde men deze pijpen dan ook niet met een steel van klei, maar zijn zij voorzien van een afgeknotte steel met manchets waarin een separaat roer van hout of buffelhoorn kon worden geklemd. De vormgeving is kenmerkend voor de Franse figurale pijpen. Het gelauwerde hoofd van de keizer rijst op uit een breed borstbeeld met kraag en jabot, waarlangs de keten met het grootkruis. Op de onderzijde van het borstbeeld staat zoals dat gebruikelijk is een trofee met centraal een trom omzoomd door wapentuig als degens, zwaarden, een bijl en een vlag waarop het symbool van de keizer. Op de steel lezen we in reliëf 'EMPEREUR NAPOLEON'.

Pijpen met een figurale uitbeelding zijn inmiddels ook van enkele andere vindplaatsen in Nederland bekend en werden door de gespecialiseerde detaillist in bescheiden hoeveelheden ingekocht. Als archeologische vondst zijn zij echter zeldzaam, mede omdat de figurale pijp voor de Nederlandse roker te joyeus was. Dergelijke pijpen werden weliswaar in ruime series geperst, hun afzet vond echter wereldwijd plaats en zo is hun verspreiding groot en frequentie van voorkomen dus beperkt. Opvallend aan deze pijp is het forse formaat, waarvan zelfs de grote fabrieken maar enkele uitvoeringen leverden. Het moet zeker een bijzondere persoon zijn geweest die deze pijp in zijn bezit had. De vondst is te meer opmerkelijk daar de pijp ongeschonden is en dus na overigens zeer intensief te zijn gerookt, in een sloot is weggeworpen. Door de zuren in de grond is het schilderemail, dat doorgaans in meerkleuren is uitgevoerd, zwart geworden.

Overige pijpen

Tot een geheel eigen categorie behoren pijpfragmenten afkomstig uit de fabriek van Bordollo in de Duitse plaats Grünstadt.³² In dit stadje ontwikkelde men in de jaren 1840 een nieuw procédé, waarbij de pijpen niet langer in een metalen vorm

157 Borstbeeld
Napoleon III, makers-
merk CG, accenten
met email, Rennes,
firma A. Crétal & E.
Gallard (werkzaam
c.1850-c. 1860),
h. 8,8 cm, Alkmaar,
Wildemanshofje. coll.
Pijpenkabinet
Amsterdam
inv.nr. Pk 14.820

werden geperst maar met vloeibare klei in een gipsen vorm werden gegoten. Nadat de pijpen waren gebakken voorzagen ze van een transparante glazuur. Dankzij de poreuze scherf roken deze producten droog en het aantrekkelijk glanzende oppervlak maakt dat ze snel populair zijn geworden. Tijdens het gebruik trad onder de glazuurlaag een verkleuring op die varieerde van licht bruin naar allerhande schakeringen van donkerbruin. In Nederland zijn de pijpen uit Grünstadt algemeen verkrijgbaar geweest. Zij vormen het comfortabele alternatief voor de porseleinen pijp en een waardige variant op de traditionele kleipijp. Van deze producten zijn in de Alkmaarse binnenstad twee fragmenten teruggevonden; door hun breekbare aard zijn complete pijpenkoppen tamelijk zeldzaam.

Tot besluit moet worden opgemerkt dat tabakspijpen van alternatieve materialen als porselein, meerschium, hout of metaal in de binnenstad van Alkmaar nauwelijks zijn gevonden. Naast de gangbare kleipijp zijn dit de uitzonderlijke tabakspijpen geweest, die sterk in de minderheid waren, doch zeker door een enkele roker zullen zijn gebruikt. Vooral het goedkope Duitse porseleinen product is in het late Biedermeier milieu te verwachten en hiervan zijn slechts op één vondstlocatie drie frag-

menten geborgen.³³ Het geringe volume aan negentiende-eeuwse vondsten is er vermoedelijk de oorzaak van dat van dit materiaal niet meer is teruggevonden.

Nawoord

Nu we de pijpvaardigheden van de tachtig Alkmaarse vondstlocaties hebben bekeken en in hun samenhang hebben besproken, kunnen we het belang van deze exercitie overzien. Aangezien het gaat om een stedelijke omgeving net buiten het economisch zwaartepunt van Holland, hoeven we geen schokkende uitkomsten te verwachten. Alkmaar was immers via courante handelsroutes verbonden met de overige Hollandse steden. Maar juist omdat opgravende instanties maar sporadisch de moeite nemen om de kleipijpen systematisch in hun onderzoek mee te nemen en ook kwantitatief te beschouwen, geven de Alkmaarse pijpvaardigheden een concreet beeld van de consumptie van tabak uit een kleipijp over driehonderd jaar. Ten eerste bevestigen de vondsten het algemene beeld dat de afgelopen decennia is opgebouwd van de Nederlandse pijpenproductie, -handel en -consumptie. Mijn handboek *De Nederlandse kleipijp* biedt dit overzicht en het is waardevol dat aan de hand van systematisch stadskern-

onderzoek de trends geverifieerd kunnen worden.³⁴

Een tweede belang is het in kaart brengen van de lokale pijpenproductie. Doorgaans biedt de periode vanaf de zeventiende eeuw meer historische (archivalische) bronnen dan archeologische. Voor een kleinschalige nijverheid die de pijpenmakerij in Alkmaar is geweest, biedt het archief echter buitengewoon weinig concrete gegevens. We kennen weliswaar enkele makers bij naam, maar productieperiode en -omvang blijken niet uit de geschriften. Door het nu bestudeerde vondstvolume tekent zich een beeld af van die lokale productie, ten eerste in voorkomen (model, merken, afwerking) en ten tweede in spreiding in ruimte en tijd. Nu de specifiek Alkmaarse pijpen zijn beschreven, vormt dit de basis voor verder onderzoek ter plaatse en mogelijk ook buiten de stad.

De archeologie loopt in dit opzicht dus vóór op het archiefonderzoek. Dat geldt in nog belangrijker mate wanneer we de structuur van de pijpenhandel proberen te ontrafelen. Daarover is in de historische bronnen nauwelijks iets te vinden. Uit de vondsten blijkt echter welke soorten, kwaliteiten en merken in de opeenvolgende tijdvakken werden aangevoerd. Dat markt-aanbod wordt vanzelfsprekend door de handelaren steeds aangepast aan de lokale smaak. Ook hiervoor biedt de archeologie een uniek inzicht dat nog uit geen enkele andere bron naar voren is gekomen.

In Alkmaar blijken de rokers een voorkeur te hebben voor de wat luxere pijp: in de zeventiende eeuw komen de geglaazuurde pijpen meer dan gemiddeld voor, in de achttiende eeuw manifesteert zich een voorkeur voor lange maatpijpen van de beste soort, aanvankelijk aangevuld met korte grove waar maar spoedig vervangen voor meer luxe buitenmodellen. Versierde pijpen hebben bij uitstek niet de belangstelling van de Alkmaarse rokers. Dit blijkt wel uit het gebrek aan dit specifieke materiaal en dit is een constatering die tot nu toe van geen enkele andere stad valt te maken.

Vergelijken we vondsten uit Alkmaar met complexen uit andere steden dan komen ook enkele karakteristieken naar voren. Alkmaar is in zekere zin een uithoek van de voormalige provincie Holland. Toch is

zoals opgemerkt het beschikbare rookgerei vergelijkbaar met dat in andere steden in West-Nederland. Zelfs buiten Holland is de trend dat in de zeventiende eeuw de lokale productie domineert, terwijl de Goudse importwaar in latere tijd gaat overheersen. Daardoor komt de Alkmaarse pijpenproductie rond 1680 tot een eind. In een stad als Leeuwarden, waar door de grotere afstand tot Gouda de aanvoer duurder en dus beperkter is, continueert de lokale productie nog tot ver in de achttiende eeuw.³⁵ Leeuwarder pijpen blijven zelfs een belangrijk deel van de markt bepalen en zijn in archeologische complexen redelijk frequent.

Wanneer we werkelijk onverwachte patronen willen zien moeten we onze aandacht verleggen naar pijpvaardsteden van het platteland en dan bij voorkeur naar verafgelegen gebieden. Die locaties kenmerken zich primair door een groot zuinigheidsprincipe. Door schaarse aanvoer is hergebruik hier veel algemener. Een geringere materiële welvaart brengt ook hier een geheel andere smaak te wege, waarbij de handzaamheid van de pijp voorop staat. De tabakspijp is in het landelijk gebied geen modeaccessoire maar een gebruiksartikel waaraan nauwelijks esthetische eisen worden gesteld, hetgeen ook niet kan vanwege de gemelde schaarsheid. Echt extreme voorbeelden daarvan zijn de pijpen uit de vestigstad Bourtange³⁶ en vooral de vondsten van de traankokerij Smeerenburg op Spitsbergen.³⁷ Een vergelijk met kleipijpen uit de binnenstad van Alkmaar, die aanwezig zijn in de Nationale Referentie Collectie (NRC) in Amsterdam (collectie Pijpenkabinet), levert weinig parallellen op. Deze NRC is opgebouwd uit vondsten met een veelheid aan locaties en is erop gericht een overzicht van de verschijningsvorm van de tabakspijp te geven. Deze collectie is dus niet ingedeeld naar vondstlocatie en zeker numeriek niet representatief. Daarvoor zou eerder een databank van alle gevonden pijpen uit ons land moeten dienen.

Anderzijds is het wel opmerkelijk dat de Alkmaarse bodem duidelijk meer heeft opgeleverd dan hetgeen de afdeling Archeologie van de Gemeente heeft geborgen. In de loop van de jaren hebben ook particulieren pijpvondsten gedaan,

waarvan juist de opmerkelijke stukken via de handel verspreid zijn geraakt en deels in de NRC terecht zijn gekomen als voorbeeld van Nederlandse bodemvondsten (zie afb. 118, 135, 138, 140, 157).

Naast de verworvenheden in kennis die het archeologisch materiaal biedt, is het ook goed om te wijzen op enkele beperkingen. Zo is de achtergrond van het stortmateriaal heel divers en niet altijd te duiden. Tussen een kortlopende beerput-inhoud van een enkel huishouden en een stortlaag van een straat of stadswijk bestaat in opbouw nu eenmaal een buitengewoon groot verschil. De standvastige particulier uit het gevestigde milieu bedient zich van pijpen vanuit een benne-tje in de voorraadkast. In diens beerput treffen we een kleine variëteit aan pijpen aan met een grote merkvastheid. Het materiaal uit de beerputten van de Lange-straat in Alkmaar is daarvan een goed voorbeeld. Bij stortlagen, afvalkuilen en op andere soorten vondstlocaties is de samenstelling van het pijpmateriaal gevarieerder. Dat zegt niets over een al dan niet merkvraste keuze van de tabakspijp als wel over het feit dat het aangetroffen materiaal van verscheidene huishouders afkomstig is. Een gevarieerde groep vondsten zien we eveneens bij een aanleg-plaats.

Bij de bestudering van de samenhang van pijpen kunnen we door a-typische vondsten volledig in verwarring raken. Het fenomeen krijgertje bijvoorbeeld, wijkt doorgaans af van de reguliere smaak. Het kan gaan om een pijp uit de kraam van de rondreizende handelaar of om de keuze uit de mand van de marskramer of rond-ventende koopman, die ten geschenke is gegeven. Zo'n product past niet in het beeld dat wij van een roker proberen op te bouwen, wanneer wij diens gesneuveldde pijpen bestuderen. Zij representeert de discrepantie die bestaat tussen persoonlijke smaak van de roker en de keuze van iemand die iets cadeau wilde doen. Bij rokers slaan gevers de plank vaak mis. Uit deze voorbeelden blijkt maar weer dat de keuze en voorkeur van de individuele roker in een dergelijk onderzoek onvermijdelijk nog grotendeels achter-wege moeten blijven.

Al met al heeft de afdeling Archeologie van Alkmaar het pijponderzoek in

Nederland een dienst bewezen door in het stadskernonderzoek de kleipijp niet te veronachtzamen. Ook het voor nadere determinatie ter beschikking stellen van het vondstmateriaal aan een gespeciali-seerde instelling die dit in een breder kader kan plaatsen, is een nuttige stap geweest. Hoewel de kleipijp slechts de helft van de 750 jaar glas en ceramiek in Alkmaar bestrijkt, levert dit gebruiks-voorwerp een interessant beeld op van een aspect van de historie dat anno 2004 bijna is uitgeroeid.

Noten

- 1 Inmiddels zijn de beschrijvingen uit de volgende vondstcomplexen gepubliceerd: opgraving 1992-1993 diverse beerputten Langestraat 113 en 115/117 (Dijkstra/Duco/Roedema 1997); opgraving 1992 diverse beerputten Wortelsteegplein (Ostkamp 1998, pp. 127-142), opgraving 1995 beerput Verdrunkenoord 139 en Huigbrouwerstraat 3 (Duco 2001).
- 2 Duco 2004b, hfst. 8 en 9 behandelen de mogelijk-heden en onmogelijkheden hiervan.
- 3 Duco 1987, pp. 22-25.
- 4 Duco 1997.
- 5 Duco 1987, pp. 26-28, afb. III.
- 6 Duco 1987, afb. 422-427. In dezelfde put is een Amsterdamse versie van zo'n bloemenrank gevonden, voorzien van het makersmerk *TM*.
- 7 Duco 1987, p. 89, afb. 464.
- 8 Faas 1991, p. 285: aan weerszijden van de steel vinden we het opschrift 'ROBBERT' en 'MORROC'.
- 9 Duco 1982, afb.nrs. 231, 296, 448, 490, t.o. 72, 212, 377, 560, 569.
- 10 Duco 1992a, p. 16, afb. 5; Duco 1992b, p. 12, nr. 6.
- 11 Duco 1987, afb. 517.
- 12 Duco 1981; Duco 1987, p. 91.
- 13 Duco 1977.
- 14 Duco 1982, afb.nrs. 97ab, 109, 178, 181b, 431, 606.
- 15 Collectie Pijpenkabinet, Amsterdam, Pk 10.199, 'Nummers van de pijpen - vormen', model 788, etuipijp.
- 16 Duco 1993, afb. 104.
- 17 Duco 1982, afb. 252b, 371, 537.
- 18 Productieperiodes uitgerekend op basis van: Duco 1976 en verder.
- 19 Duco 1987, p. 46, afb. 105.
- 20 Duco 1982, afb.nrs. 32, 53, 133, 312, 411, 448 en 478.
- 21 Duco 1988, pp. 67-86.
- 22 Duco 1982, p. 27; Duco 2003.
- 23 Duco 1987, p. 27, fig. III, afb. 638.
- 24 Duco 1987, p. 27, afb. III.
- 25 Duco 1992a, p. 31, afb. 22; Duco 1992b, p. 39, nr. 93.
- 26 Duco 1976.
- 27 Duco 1978.
- 28 Duco 1987, p. 83.
- 29 Duco 1982, afb.nrs. 635, 660, 675, 699, 710, 712, 405a, 407, 423, 495.
- 30 Duco 2000, pp. 17-19.
- 31 Duco 1992a, p. 62, afb. 59.
- 32 Duco 2004a, hfst. 19.
- 33 Duco 1998, pp. 33-44.
- 34 Duco 1987.
- 35 Duco 1981; Carmiggelt 1988, hoofdstuk. 3.
- 36 Duco 1993, pp. 125-166.
- 37 Hacquebord 1981.

Chronologisch overzicht van de pijpenmakers in Alkmaar

- 1 JAN TAMIS
Werkzaam <1635-1645>. Hielmerk IT gekroond.
Kleipijp met reliëfsteel met naam en jaartal rechts
'IAN 16' en links 'TAMIS 38'.
- 2 ROBERT MORRIJS
(ook Morrijs, Moray, Morroc)
Werkzaam <1632-1656>. Hielmerk RM + ster en
stip. Pijp met een reliëfsteel met de tekst
'ROBBERT' en 'MORROC'.
In september 1632 maakt Robert Morrijs, pijpenmaker
op de Korte Nieuwesloot, samen met zijn vrouw
Maritje Jans zijn testament. Hij ligt ziek te bed en
benoemt zijn vrouw tot wettig erfgenaam. Uit
april 1654 stamt een testament, waarin Robbert
Moraij, Schotsman, bedragen van twintig gulden
aan verschillende personen vermaakt. Hij tekent
met het RM monogram. In mei 1655 wijzigt
Robbert Moraij, Schotsman, zijn wilsbeschikking.
Zijn geld gaat naar Jannitgen Ghijsbertse, zijn
halfzuster in Amsterdam, en Jannitgen Nouwels,
zijn dienstmaagd. Hij tekent met het RM
monogram.
- 3 C.G.
Werkzaam circa 1635-1655. Hielmerk CG + twee
stippen.
- 4 I.H.
Werkzaam circa 1640-1650. Hielmerk roos
gekroond + IH.
- 5 C.M.
Werkzaam circa 1640-1660. Hielmerk CM
gekroond.
- 6 H.W.
Werkzaam circa 1645-1660. Hielmerk HW
gekroond.
- 7 DIRCK DIRCKSZ.
Werkzaam circa <1647-1674>. Hielmerk D
gekroond, later DD gekroond, als variant hielmerk
roos gekroond.
In januari 1647 koopt Dirck Dircksz.,
tobackpijpmacecker, een tuin.
- 8 F.W.
Werkzaam circa 1640-1655. Hielmerk FW
gekroond en roos + vier lelies in ruit.
- 9 CAREL CARELSZ. DE PREE
(ook Carel Carelsz. van Alckmaer, Karel de Pre)
Werkzaam <1664-1681. Hielmerk KP met stip.
In 1664 samen met zijn vrouw Swaentie Barentsdr.
gepoorterd. In 1669 vermeld in de
kleileveringscontracten met Gouda via ene Jan
Hendriks. In 1670 koopt De Pree een huis aan de
Houttilstraat. In 1675 maakt hij samen met zijn
vrouw een testament. In 1680 is hij met Lijsbeth
Jacobs gehuwd en woont nog steeds in de
Houttilstraat. Een jaar later maken zij hun laatste
testament, daarna sterft hij. De weduwe hertrouwt
in 1681 de hoefsmid Harmen Paulusz.
- 10 HEIJNDRIJCK JANSZ.
In 1681 als pijpenmakersknecht vermeld, woont op
de Laet 'over 't Swaert'.

Bont en blauw

Akemi Kaneda

Omstreeks 1600 speelde Alkmaar een belangrijke rol in de distributie van goederen vanuit Amsterdam, waar de grootste kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie was gevestigd.¹ Door bestudering van Alkmaarse bodemvondsten uit ophogingslagen, afvalkuilen en beerputvullingen is het mogelijk om inzicht te krijgen in het gebruik van Oost-Aziatisch porselein in deze stad gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

In 1991 werd door de gemeente Alkmaar voor het eerst een stadsarcheoloog aangesteld. Tot die tijd werden waarnemingen en opgravingen in het Alkmaarse bodemarchief overgelaten aan amateur-archeologen. De Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten (1987-1995) heeft veel bedreigde terreinen onderzocht en richtte zich vooral op beerputvullingen van de vijftiende tot de achttiende eeuw. Tot nu toe hebben Alkmaarse archeologen meer dan 500 stukken Aziatisch porselein gevonden, zowel afkomstig uit China als uit Japan.

Zestiende- en zeventiende-eeuws Chinees porselein

Het is zeker dat porselein voor het eerst werd vervaardigd in China, maar wanneer dat precies gebeurde is nog niet duidelijk. Volgens een recent krantenartikel is het oudste porselein onlangs gevonden in een graf in Nanchang, de hoofdstad van de provincie Jiangxi en het zou gedateerd zijn in de Oostelijke Han periode (25-220).² In de Nederlanden werd Chinees porselein pas veel later bekend, waarschijnlijk in het laatste kwart van de zestiende eeuw (afb. 158).³ In de Alkmaarse binnenstad is vroeg Chinees exportporselein regelmatig aangetroffen.⁴ Zo zijn er zeker vijftig stukken kraakporselein gevonden uit de periode 1575-1650. Kraakporselein is een verfijnd soort Chinees exportporselein, dat onder het glazuur met blauwe decors is beschilderd en in grote hoeveelheden is vervaardigd in de stad Jingdezhen in de provincie Jiangxi. Het decoratieve kraakporselein vond gretig aftrek in Europa. In Alkmaar zijn zestien middelgrote borden,

dertien kleine koppen, negen middelgrote kommen, drie kleine schoteltjes, een kleine kom, een fragment van een kendi (drinkfles) en tazza (drinkschaal) gevonden, die destijds als tafelgerei of drinkgerei kunnen hebben gediend (afb. 159). De meeste van deze voorwerpen kunnen worden aangemerkt als kraakporselein. Gedurende de jaren veertig van de zeventiende eeuw werd in China tijdens een burgeroorlog de Ming dynastie (1368-1644) verjaagd en raakte de aanvoer van porselein voor lange tijd gestagneerd. De Manchu's uit het noorden veroverden uiteindelijk de politieke macht en stichtten de Qing dynastie (1644-1911). De eerste Qing keizers verboden Chinezen het land te verlaten en handel te drijven met het buitenland. Pas in 1684 werd dit verbod opgeheven door keizer Kangxi (1662-1722), die er bovendien alles aan deed om de porseleinproductie te stimuleren. Hierna exporteerde China grotere hoeveelheden porselein dan ooit. Het is moeilijk om in Nederland met archeologische vondsten aan te tonen in

158 Twee kommen, porselein, China, beschildering in onderglazuur blauw en email, 1580-1605, bodemvondsten Alkmaar Oude Gracht, part. coll.

hoeverre deze historische en politieke gebeurtenissen van invloed waren. Er bestaat nog geen methode om het porselein uit de periode tussen 1644 en 1684 adequaat te herkennen. Een kleine groep voorwerpen uit Alkmaarse bodem is karakteristiek voor wat in de literatuur als overgangsgoed wordt omschreven (afb. 160). Bovendien is nog niet duidelijk hoe het porselein dat werd gemaakt in het begin van de regeringsperiode van Kangxi er precies uitzag. Porselein dat is gevonden in het wrak van de Vung Tau, een schip dat is gezonken omstreeks 1690, doet vermoeden dat de porseleinproductie in Jingdezhen tijdens de burgeroorlogen enigszins kon worden voortgezet of toch vrij spoedig weer op gang kon komen.⁵

Net als in andere Nederlandse steden is in Alkmaar veel Chinees porselein uit de lange regeringsperiode van Kangxi aangetroffen en het is moeilijk om binnen de groep uit dit tijdvak fasen te onderscheiden. Bovendien kon het gebeuren dat decoraties en vormen nog na de regering van Kangxi werden toegepast. Het Kangxi-porselein komt verderop aan bod, samen met porselein uit de perioden van Yongzheng (1723-1735) en Qianlong (1736-1795).

Zeventiende-eeuws Japans porselein

De officiële export van Japans porselein naar Holland door de VOC begon op 12 juli 1657.⁶ De aanleiding hiervoor moet vermoedelijk gezocht worden bij de poli-

159 Kraakporselein, China, beschildering in onderglazuur blauw, 1600-1650, bodemvondsten Alkmaar, diverse locaties en inventarisnummers

tieke instabiliteit in China en het Chinese verbod op de handel met het buitenland vanaf 1656. De VOC zal het Japanse porselein aanvankelijk als een tijdelijke vervanging van Chinees porselein hebben beschouwd.

In Japan gemaakt porselein uit de late zeventiende eeuw wordt vooral opgegraven in het westen van Nederland en de

160 Stemcup en kop, porselein, China, beschildering in onderglazuur blauw, overgangsporselein, 1640-1660, bodemvondsten Alkmaar, part. coll.

hoeveelheid verschilt per gebied. Het komt zelden voor in het zuiden en oosten van Nederland, maar het wordt wel regelmatig gevonden in Hollandse steden als Amsterdam en Delft.⁷ In Alkmaar zijn zes voorwerpen gevonden uit de periode tussen 1660 en 1690.

Het vroegste stuk Japans porselein dat in Alkmaar werd gevonden kwam in 2001 tevoorschijn uit een beerput op de Voordam (afb. 161). Het betreft een kraaikop met een onderglazuur blauw decoratie in de stijl van Chinees kraakporselein en met een merk (Hsuan Te Nien Chih) op bodem. Op basis van kenmerken als de kwaliteit van het baksel (scherf), de kleur van het blauw en het merk onder de bodem kan de kop gedateerd worden tussen 1660 en 1670. Een ander voorbeeld van navolging van Chinees porselein door Japanse pottenbakkers zien we bij het fragment van een klapmuts (afb. 162). Dit stuk werd in 1997 gevonden tijdens opgravingen op de Gedempte Nieuwelsloot. Een vergelijkbare vondst is in 2003 tijdens opgravingen in Woerden gedaan.⁸ Beide fragmenten worden gedateerd tussen 1670 en 1690. Uit deze tijd is in Alkmaar ook porselein gevonden met een beschildering in andere kleuren dan het onderglazuur blauw. Tijdens opgravingen aan het Luttk Oudorp vonden archeologen een kop en twee schoteltjes die in de zogenaamde Kakiemonstijl zijn beschilderd met pruimenbomen in bovenglazuur groen en rood en misschien oorspronkelijk ook in blauw (afb. 163). De beerput waar-

161 Kraaikop, porselein, Japan, beschildering in onderglazuur blauw, 1660-1670, Ø 9,5 cm, beerput Voordam 13, inv.nr. 01VDA BP2CM

162 Klapmuts, porselein, Japan, beschildering in onderglazuur blauw, 1670-1690, Ø 15 cm, beerput Gedempte Nieuwesloot 52 te Alkmaar, inv.nr. 97GNI BP

uit deze stukken tevoorschijn kwamen, bevat een van de rijkste in Alkmaar opgegraven vondstgroepen.⁹ Diverse vondsten uit de put wijzen op het hoge welstandsniveau van de vroegere gebruikers ervan. De Kakiemonstijl is omstreeks 1647 ontwikkeld door de Japanner Sakaida Kakiemon. Een opmerkelijke vondst is de schotel die werd opgegraven in de Langestraat (afb. 164): een Japanse schotel gedecoreerd met gestileerde bloemen en planten en onder de bodem voorzien van een Fu/Fuku merk. Een vergelijkbare schotel bevindt zich in de beroemde collectie oos-

163 Schotel van Japans porselein in Kakiemonstijl, 1670-1690, Ø 10,5 cm, beerput Luttk Oudorp 20 te Alkmaar, inv.nr. 94 LUT DM

ters porselein van Burghley House in Groot-Brittannië.¹⁰ Porselein van een dergelijke hoge kwaliteit werd in Japan vervaardigd voor de elite in eigen land en was zeker te duur voor de Japanse middenklasse. Uit deze vondst in Alkmaar blijkt dat de Japanners in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook voor de binnenlandse markt vervaardigde porseleinproducten verkochten aan buitenlanders.¹¹

Achttiende-eeuws Chinees porselein

Niet alleen in Amsterdam maar ook in andere steden wijzen bodemvondsten erop dat de import van Chinees porselein vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw enorm moet zijn toegenomen. In Alkmaar zijn 288 stukken Chinees porselein gevonden uit de periode 1650-1800 en hiervan worden er 276 gedateerd tussen 1675 en 1775. De meeste voorwerpen zijn waarschijnlijk gemaakt tijdens de regeringsperiode van Kangxi, al mag men aannemen dat technieken en stijlen uit die tijd ook nog in de periode van Qianlong zijn toegepast. Het is moeilijk om Chinees porselein precies binnen een keizerlijke periode te dateren. Dat is wel mogelijk bij de pottenbakkers die hoogwaardige producten maakten voor de Chinese keizers, maar het is niet duidelijk hoe de andere pottenbakkers reageerden op de regeringswisseling van een keizer. Hierdoor kan het gebeuren dat de datering van een bepaald object twee of drie keizerlijke regeringsperiodes overschrijdt. Het gevonden porselein uit de achttiende eeuw bestaat grotendeels uit kleine kopjes en schoteltjes. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de voorwerpen die werden opgegraven uit een beerput op het Amsterdamse Waterlooplein.¹² Hierin zijn 115 stukken Chinees porselein gevonden, waaronder 72 kleine koppen en 34 schoteltjes. Zij worden gedateerd omstreeks 1700. Ook in Alkmaar vinden we grote hoeveelheden porselein bij de bodemvondsten uit de achttiende eeuw: uit verschillende gedetermineerde groepen zijn tot nog toe 147 kleine kopjes en 99 schoteltjes geteld (afb. 165). Het is wel merkwaardig dat er veel meer kopjes dan schoteltjes worden aangetroffen. Daarnaast zijn er fragmenten van vijftien middel-

164 Schotel van Japans porselein met beschildering in onderglazuur blauw, 1670-1690, Ø 14,5 cm, beerput Langestraat 115/117 te Alkmaar, inv.nr. 93LAN1BP1BZ

165 Schotel van Chinees porselein met beschildering in onderglazuur blauw, 1690-1720, Ø 12 cm, beerput Luttk Oudorp 100 te Alkmaar, inv.nr. 88 LUT CK

grote borden, tien miniaturen (dierfiguurtjes), zes middelgrote kommen of koppen, drie deksels, een pot, een theepot, een tazza (drinkschaal) en een kleine vaas. Het hoeft niet te verbazen dat er veel meer serviesgoed is aangetroffen dan voorwerpen met een decoratief doel, zoals beeldjes en vazen. Het besproken vondstmateriaal is vooral afkomstig uit beerputten. Uit deze putten komt vrijwel uitsluitend bij dagelijks gebruik gesneuveld gebruiksgoed te voorschijn. De overgrote meerderheid van het Chinese porselein uit deze tijd is beschilderd in onderglazuur blauw (185 voorwerpen), veel meer dan het Japanse porselein van die periode. Bonter gekleurde soorten porselein zoals kapucijnerwaar en Chinese Imari komen veel minder frequent voor dan onderglazuur blauw porselein, namelijk respectievelijk 35 exemplaren en 51 exemplaren (afb. 166). De vondsten in Amsterdam vertonen ditzelfde beeld. Blauw beschilderd Chinees porselein was vermoedelijk goedkoper dan Japans porselein. Gekleurd porselein zoals het Chinese Imari was uiteraard duurder, aangezien de kleuren rood en goud op het glazuur na de ovenbrand moesten worden aangebracht. Dit kostte tijd en vergde bijzondere technische vaardigheden.

Achttiende-eeuws Japans porselein

Omstreeks 1700 veranderde zowel de kwaliteit als de kwantiteit van het Japanse exportporselein. Tussen het opgegraven porselein uit Amsterdam en Alkmaar vinden we nieuwe producten van Japanse pottenbakkers. Het is aannemelijk dat er concurrentie ontstond tussen de Japanse en de Chinese porseleinfabrieken na de hervatting van de Chinese handel met buitenlanders in 1684. Het nieuwe Japanse porselein werd bijzonder kleurrijk gedecoreerd in de zogenaamde Kinrande stijl (afb. 167). Het porselein in deze stijl dat uit opgravingen naar boven komt bestaat uit kleine kopjes en schoteltjes met een bescheiden decoratie van gestileerde bloemen en planten. Tijdens mijn afstudeeronderzoek zijn zeventien voorwerpen gevonden van Japans porselein uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Hiervan zijn er vijftien uitgevoerd in de Kinrande stijl en twee in onderglazuur blauw. Bij de

166 Schotel van Chinees porselein met beschildering in onderglazuur blauw en bovenglazuur email, 1700-1725, Ø 11 cm, beerput Luttk Oudorp 20 te Alkmaar, inv.nr. 94 LUT EC

vondsten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de verhoudingen nog gelijk.¹³

Conclusie

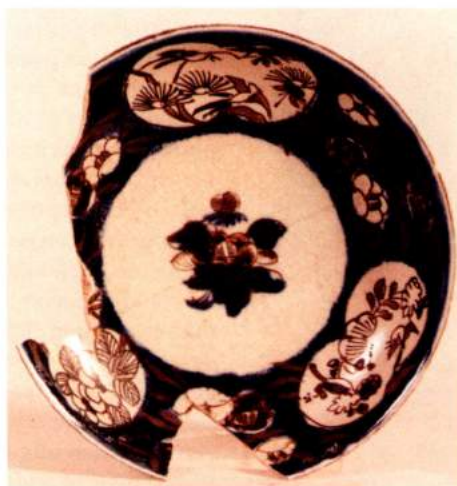
In welvarende huizen vinden we in Alkmaar in de achttiende eeuw aan Japans porselein vooral kopjes en schoteltjes in de Kinrande stijl. Dit beeld wordt bevestigd bij opgravingen in andere steden in Nederland. Tot het midden van de achttiende eeuw werd het veel gebruikt naast

grote hoeveelheden Chinees porselein. Uit de opgravingen tot nog toe blijkt dat de Alkmaarse bevolking zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw een voorkeur had voor het gebruik van Chinees porselein met een versiering in onderglazuur blauw.

Noten

- 1 Bitter/Ostkamp/Roedema 2002, p. 22.
- 2 Artikel over Chinees porselein uit een graf van de Oostelijke Han in Nanchang in: People's Daily van 17.09.2003, gedownload op 16.01.2004 van http://fpj.peopledaily.com.cn/2003/09/17/jp20030917_32455.html.
- 3 Ostkamp 2003, pp. 14-29.
- 4 Ostkamp 2003, p. 17.
- 5 Cat. Amsterdam 1992.
- 6 Viallé 2000, p. 176.
- 7 Carmiggelt 1989, pp. 79-115, Bult 1992 en Baart 2000, pp. 216-220.
- 8 Opgravingen uitgevoerd door het Archeologisch Diensten Centrum, het huidige ADC ArcheoProjecten, in opdracht van de gemeente Woerden.
- 9 Bitter/Ostkamp/Roedema 2002, p. 55-60.
- 10 Nishida 1986, p. 139, nr. 43.
- 11 Mondelinge mededeling van Koji Ohashi verbonden aan het Kyushu Ceramic Museum te Arita.
- 12 Met dank aan bureau Monumenten en Archeologie te Amsterdam (opgravingscode WLO-8).
- 13 Kaneda 2003.

167 Kop en schotel van Japans porselein met beschildering in onderglazuur blauw en bovenglazuur email, 1700-1740, Ø schotel 11,5 cm, beerput Turfmarkt te Alkmaar, inv.nr. 89TUR P en O

Gewapend slib

Sjek Venhuis

In 1604 gaat in Alkmaar de vlag ten top en ook het Sint-Lucasgilde laat zich niet onbetuigd. In de pottenbakkerijen maken decorateurs van slibaardewerk feestelijke voorstellingen op hun aardewerk om het 350-jarig bestaan van hun stad te vieren.

Eén van die ambachtslieden is het jaar daarvoor zijn leermeester opgevolgd en heeft nu een vuurstolp gemaakt met een goed geslaagde slibdecoratie van een vaas met anjers en rozen (afb. 168). Een inwoner van Graft was er bijzonder van gecharmeerd, besloot tot aankoop en had er nog jarenlang plezier van.

Een klein deel van al het roodbakkende aardewerk dat pottenbakkers vanaf het laatste kwart van de zestiende en gedurende de zeventiende eeuw in de Republiek bakten werd versierd met witte slib. In 1995 werd in de catalogus *Hoorn des Overvloeds* voor het eerst een overzicht gemaakt van dit zogenaamde slibaardewerk aan de hand van bodemvondsten uit het westen van Nederland.¹ Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen Noord- en Zuid-Hollands slibaardewerk.² Dankzij nieuw onderzoek is het thans mogelijk deze differentiatie te verfijnen en kan de stad Alkmaar met meer zekerheid worden aangewezen als een van de plaatsen waar slibaardewerk is geproduceerd.

De vondsten van slibaardewerken pottenbakkersafval in Noord- en Zuid-Holland

De afdeling Rijnstreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland berichtte in 1993 een opgraving aan de Leidse Lammermarkt, in de zeventiende eeuw de Lange Gracht geheten.³ Een gedeelte van de vondsten bestond uit pottenbakkersafval, waaronder scherven van slibaardewerk. Uit archieven is gebleken dat op die plek pottenbakkers actief zijn geweest tussen 1616 en 1671, de eerste heette Cornelis Jacobsz. Verburch. Geda-

teerde stukken zijn hier niet aangetroffen, maar de versiering van sommige vertoont een grote gelijkenis met die van exemplaren uit Noord-Holland uit de periode 1612-1616. Onlangs is in Nieuwveen, gelegen op ongeveer twintig kilometer ten noordoosten van Leiden, een randfragment aangetroffen van een papkom met het jaartal 1617. Het betreft een type dat qua vorm en decoratie zoveel overeen-

168 Vuurstolp van decorateur B1, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1604, h. 48 cm, Alkmaar, bodemvondst Graft, coll. S. Potma
Typerend voor B1 zijn de drie of vier staartveren van de duifjes, (vergelijk: 176) en bij zijn gedateerde stukken is het cijfer 1 altijd even groot of groter dan het cijfer 6.

komsten vertoont met het bovengenoemde slibaardewerk uit Leiden dat we voorzichtig mogen aannemen dat in de pottenbakkerij van Cornelis Jacobsz. Verburch vanaf het begin een deel van het aardewerk werd voorzien van een slibdecor. In 1998 vond onder auspiciën van de Provinciale Archeologische Dienst een opgraving plaats aan de rand van historisch Monnickendam. De aangetroffen objecten, zoals ovenfragmenten en misbaksels, geven duidelijk aan dat hier een pottenbakkerij gevestigd was, die bijzonder lang heeft bestaan. In archiefstukken wordt de bakkerij voor het eerst vermeld in 1572, maar het voorkomen van slibaardewerk met boogjesdecor en sgraffito-aardewerk kan duiden op een productie van wel vijftig jaar eerder. In 1723 werd het pand overge-

169 Papkom van decorateur C, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1611, Ø 14 cm, Alkmaar. Misbaksel gevonden in beerput Wortelsteeg te Alkmaar.

nomen door een nieuwe eigenaar, die er een loodwitmakerij van maakte: de tientallen gebroken loodoxide- en loodwitpotten vormen hier de stille getuigen van.⁴ Van steden als Amsterdam, Haarlem, Hoorn en Enkhuizen is wel zeker dat er in de late zestiende en in de zeventiende eeuw pottenbakkerijen bestonden, maar of daar ook slibaardewerk werd gemaakt is niet bekend. Waarschijnlijk is dit wel, want aardewerk met slibdecor was in die tijd in Noord-Holland buitengewoon populair.

Alkmaars slibaardewerk

Ook in Alkmaar heeft in dezelfde tijd een groot aantal pottenbakkerijen bestaan. Hoewel tussen overvloedig pottenbakkersafval op drie verschillende locaties tot nu toe slechts enkele misbaksels met slibversiering zijn aangetroffen, mogen we toch aannemen dat Alkmaar ook op dit gebied een bijdrage heeft geleverd. Hiervoor zijn verschillende argumenten. Om te beginnen is er de vondst van een enorme hoeveelheid slibaardewerk op het Schermereiland. Dit vertoont kenmerken die bij vergelijkbare producten uit andere gebieden niet voorkomen. Van het Schermereiland weten we uit historische bronnen dat het in economisch opzicht voornamelijk op Alkmaar was georiënteerd. Omdat bovendien het wapen van deze stad veelvuldig op het hier gevonden slibaardewerk staat afgebeeld mogen we aannemen dat het slibaardewerk van het Schermereiland afkomstig was uit Alkmaar.

Daarbij komt dat van de drie Alkmaarse misbaksels van slibaardewerk er één een grote overeenkomst vertoont met het slibaardewerk van het Schermerland (afb. 169). Het werd gevonden aan de Wortelsteeg tussen pottenbakkersafval van een andere hoedanigheid en kan worden gedetermineerd als een product van de zogenoemde decorateur C (werkzaam tussen 1609 en 1612) gedateerd 1611. Zijn deelname aan de productie van Alkmaars slibaardewerk is hiermee in ieder geval aangetoond. Het tweede misbaksel kwam tevoorschijn bij een opgraving aan het Verdrunkenoord en is versierd met een granaatappel geflankeerd door anjers (afb. 170, rechts). De vorm is bijzonder voor slibversierd aardewerk en lijkt te zijn overgenomen van gangbare majolicaproducten: een plat bordje op een standring. Van dit type zijn nog vier andere voorbeelden bekend, waarvan er drie zijn gevonden op het Schermereiland. Een vierde bordje van onbekende herkomst heeft als versiering het jaartal 165, tussen drie horizontale lijnen.

Het derde misbaksel is een grof gedraaide kom met een groen geglazuurde binnenzijde en een brede versierde rand (afb. 171). Het werd gevonden aan de Laat, een voormalige gracht, en kan niet alleen vanwege de vorm en versiering maar ook

170 Rechts misbaksel uit het bedrijf van Pieter Cornelisz. Pottenbacker aan het Verdronkenoord 26 te Alkmaar, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, ca. 1650, Ø 19,5 cm, bodemvondst Alkmaar, inv.nr. 88VERBP1. Vorm en decoratie zijn afgeleid van een majolica bord, zoals het bord links, part. coll.

door de omringende vondsten worden gedetermineerd als een product uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. De buitenzijde van de kom was in de oven vastgebakken aan zes andere voorwerpen, waarvan er één voorzien moet zijn geweest van mangaanglazuur.

In verhouding met slibaardewerk van elders werd het Alkmaarse vaker voor-

zien van een jaartal. Op grond van verschillende kenmerken, waaronder de typerende slib-krastechniek en de aangetroffen jaartallen, kunnen we zeggen dat in Alkmaar slibaardewerk is geproduceerd vanaf ongeveer 1585 tot omstreeks 1670. Binnen deze tijdspanne zijn minimaal vijftien verschillende pottenbakkers ofwel decorateurs aan te wijzen op grond van hun 'handschrift', de zogenaamde D-

171 Kom (misbaksel) van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1650-1675, Ø 26,5 cm, Alkmaar, inv.nr. 97LAA13, afkomstig uit een pottenbakkerij die na 1650 aan de Laet 123 gevestigd was.

172 Bord van decorateur A1, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, gedateerd 1595, Ø 36 cm, Alkmaar, bodemvondst Graft, coll. J.G. Venhuis. Kenmerkend is het cijfer 5.

173 Bord van decorateur A1, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Ø 37 cm, Alkmaar, bodemvondst Graft, coll. J.G. Venhuis. De stilering van het wapen is vrijwel identiek aan die van 172.

kenmerken.⁵ Omdat alle decorateurs voor een belangrijk deel dezelfde voorstellingen afbeeldden, zijn de onderlinge stijlverschillen duidelijk zichtbaar. Ieder heeft zijn eigen manier om een menselijk oog, een kledingstuk, een vogelpoot of een hanenstaart te tekenen. Een beginnening kopieert meestal eerst de eigenaardigheden van zijn leermeester en ontwikkelt later zijn eigen stijl, waar hij dan niet meer van afwijkt. Ook de secundaire versie-

ringselementen als randstrepen, ingekraste s-motiefjes in de brede slibcirkel om de centrale afbeelding of de combinatie van smalle en brede slibbanen worden door de verschillende decorateurs op herkenbaar eigen wijze uitgevoerd.

In *Hoorn des Overvloeds* wordt in het hoofdstuk over decorateurs in de tweede tabel een overzicht gegeven van deze groep. De werkzame periode van een aantal genoemde ambachtslieden kan inmiddels worden bijgesteld (zie tabel I). Van één decorateur weten we inmiddels dat hij tussen ongeveer 1628 en 1640 bijna letterlijk werk van vroegere collega's nabootste. Dat kan in drie gevallen worden vastgesteld. Ter identificatie heeft hij de hoofdletter I gekregen.

Het zou mooi zijn geweest als we van alle vijftien decorateurs ook voorbeelden hadden van een afbeelding van het stadswapen van Alkmaar. Hoewel er inmiddels honderden objecten geborgen zijn is dat helaas nog niet het geval. Opvallend is dat van de eerste uit de rij (decorateur A1) scherven van wel zeven voorwerpen met het wapen van Alkmaar zonder kroon bekend zijn. Wellicht heeft hij zich hierin gespecialiseerd.

Slibversieringen van het Alkmaarse stadswapen zijn tot nu toe voornamelijk aangetroffen op schotels en vuurstolpen en in een enkel geval op een zoutschaaltje. Slechts van één decorateur kennen we een heraldisch correcte voorstelling, dat wil zeggen met staande leeuwen en een lauwerkrans. In alle overige gevallen wordt het schild al dan niet gedekt door een kroon. Sommige volgen de gangbare mode door het schild te flankeren door gelobde bladeren. Alle bekende voorwerpen van slibaardewerk met het wapen van Alkmaar worden hier in chronologische volgorde afgebeeld. Daarnaast wordt van de zes geselecteerde decorateurs ook nog ander werk afgebeeld om een indruk te geven van hun verschillende stijlen. Van de eerste Alkmaarse decorateur (A1) is onzeker wanneer hij is begonnen. Er bestaat één randscherf van zijn hand met het jaartal 1585 en een aantal stukken dragen het jaartal 1589. Het laatste stuk dat van hem bekend is draagt het jaartal 1602.⁶ Zoals gezegd staat op zeven voorbeelden het wapen van Alkmaar, maar zonder kroon, lauwerkrans of leeuwen (afb. 172

	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660
A1								
A2								
B1								
B2								
C								
D								
E								
F								
G1								
G2								
G3								
G4								
H								
I								
K								

Overzicht van de perioden waarin de Alkmaarse decorateurs A tot en met K werkzaam waren. A2 is een decorateur van wie op basis van stijkenmerken duidelijk is dat hij gelijktijdig met A1 werkte, maar van wie slechts één gedateerd stuk uit 1607 bekend is.

en 173). Daarnaast maakte hij afbeeldingen van mannen en vrouwen (afb. 174 en 175). In 1603 wordt deze decorateur opgevolgd door twee ambachtslieden die dezelfde stijl van versieren hanteren. B1 toont in 1604 zijn meesterschap met de aan het begin beschreven vuurstolp met rozen en anjers. Verder zijn er van hem twee fragmenten bekend van vuurstolpen met het wapen van Alkmaar. Het ene is gevonden op het Schermereiland (afb.

174 Decorateur A1, twee voorbeelden van een afbeelding van een man en een vrouw met geel en groen, gevonden op het Schermereiland, coll. J.G.Venhuis. Omstreeks 1595 maakt de hoge, smalle kraag bij de kleding plaats voor een brede platte en een vrouw is herkenbaar aan het haarnetje.

vuurstolp uit Graft (afb. 179) en een schotel uit Zwaagdijk (afb. 180) prijken zijn interpretaties van het wapen van Alkmaar. Op de laatste afbeelding staat ook een schotel met een vrouwenfiguur afgebeeld uit 1616, die op dezelfde plaats is gevonden. Deze vrouw is eveneens getekend op een bord van zijn hand uit 1618 (afb. 181)

Van de decorateurs C (afb. 182) en D kennen we geen voorwerpen met het wapen-

175 Fragment van kom van decorateur A1, rood aardewerk met ingekrast decor, ca. 1585-1615, bodemvondst Alkmaar, inv. nr. 99BLO22N.

176), het andere in Amsterdam. Van B1 kennen we nog enkele voorbeelden (afb. 177 en 178), maar we vinden geen werk meer van hem na 1609. Hij wordt opgevolgd door de reeds vermelde C, decorateur van het misbaksel van slibaardewerk uit 1611, dat gevonden is in de Wortelsteeg. Deze blijft werkzaam tot 1612. B2 begint met versieren in 1603 en werk in zijn stijl vinden we terug tot 1630. Op een

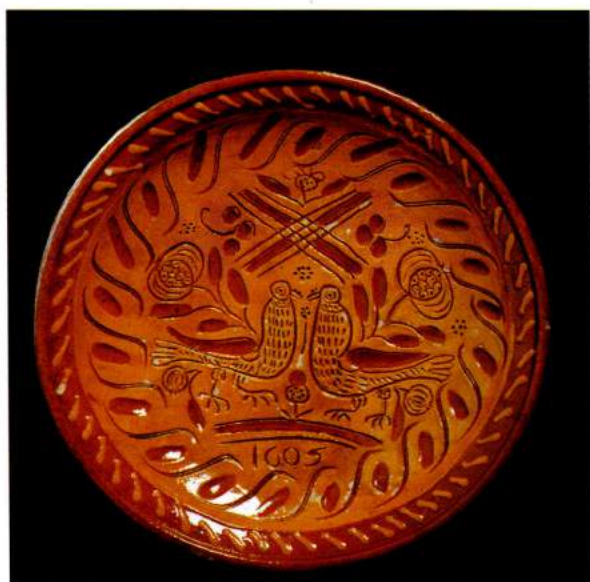
176 Vuurstolp van decorateur B1, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1606, Alkmaar, bodemvondst Noordeinde bij Alkmaar, coll. J.G.Venhuis

schild van de stad Alkmaar en ook niet van decorateurs E (1613) en F (omstreeks 1614). Als er omstreeks 1614 naast B2 plotseling nog vier andere decorateurs aan het werk zijn, kunnen we aannemen dat het Noord-Hollands slibaardewerk in deze

tijd veel gevraagd is. Van twee van deze decorateurs zijn eveneens voorbeelden bekend met het wapen van Alkmaar. Van G2, die zeker tot 1638 in Alkmaar werkzaam was, kennen we er drie, waaronder een fragment van een fraaie vuurstolp

177 Bord en papkom van decorateur B1, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Alkmaar, bodemvondsten uit Alkmaar, oude collectie Stedelijk Museum en inv.nr. 99 BLO112AS

178 Bord van decorateur B1, rood aardewerk met sgraffito-decor, slibversiering en loodglazuur, 1605, Alkmaar, bodemvondst Noordeinde, coll. J.G. Venhuis

179 Vuurstolp van decorateur B2, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1610, h. 48 cm, Alkmaar, bodemvondst Graft, coll. C.A. de Jongh

met lauwerkrans en klimmende leeuwen (afb. 183 en 184). G4 werkte in ieder geval tot 1621 en van hem hebben we onder meer een voorbeeld met een wapen teruggevonden (afb. 185 en 186). Decorateur H is de laatste van wie tot nu toe werk met

het wapen van Alkmaar is terug te vinden. Hij begint waarschijnlijk in 1632 en maakt in 1637 de hier afgebeelde schotel (afb. 187). Na 1648 is er geen werk meer van hem gevonden (afb. 188).

180 Twee borden van decorateur B2, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1616, Ø 37 cm, Alkmaar, gevonden op hetzelfde erf te Zwaagdijk, coll. S. Jong

181 Bord van decorateur B2, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1618, Ø 30,5 cm. Alkmaar, vindplaats onbekend, coll. J.G. Venhuis. De weergave van de ogen is typerend voor B2, de vrouwenfiguur is op dezelfde wijze getekend als op afbeelding 180.

182 Bord van decorateur C, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1610, Ø 41,5 cm. Alkmaar, gevonden te Zwaagdijk, coll. J.G. Venhuis. Kenmerkend voor C zijn de eivormige schouderstukken bij de door hem afgebeelde personen.

Ten slotte

Het slibaardewerk waarvan wij vermoeden dat het in Alkmaar werd gemaakt is in grote hoeveelheden opgegraven in het

noorden, midden en zuiden van de provincie Noord-Holland, tot aan het huidige Noordzeekanaal. Uit Amsterdam zijn twee vondsten bekend, uit Haarlem twee. In het oosten van de provincie is veel min-

183 Fragment van vuurstolp van decorateur G2, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, ongedateerd en met het Alkmaarse stadswapen, h. 23 cm, Alkmaar, bodenvondst Noordeinde, coll. F. Meijer

184 Bord en fragment van decorateur G2 met vergelijkbare wapenschilden van Alkmaar en Haarlem uit 1637, Ø 37 cm, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Alkmaar, bodenvondsten uit respectievelijk Graft en de Wortelsteeg te Alkmaar, coll. J.G. Venhuis

185 Bord van decorateur G4, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Alkmaar, bodenvondst Grosthuizen (bij Hoorn), coll. M. Weesie

186 Bord van decorateur G4, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Alkmaar, bodenvondst Schermereiland, part. coll. Kenmerkend voor G4 is een brede en een smalle band om het plat.

der gevonden, waarschijnlijk vanwege de concurrentie van lokale pottenbakkerijen in Monnickendam, Enkhuizen of mogelijk Hoorn. Afgezien van een enkele scherf in Harlingen is het in de rest van Nederland niet aangetroffen. Opmerkelijk genoeg zijn er wel in het Zuid-Engelse Norwich voorbeelden gevonden: een bijna complete papkom van B2 (gedateerd in 1617) en een randfragment van een soortgelijke kom van B1 uit de periode tussen 1603 en 1610.⁷ Uit de totale verspreiding van het Noord-Hollandse slibaardewerk mogen we in ieder geval afleiden dat het Noord-Hollandse slibaardewerk op het platteland aanzienlijk meer in trek was dan in de steden.

Noten

¹ Verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Westfries Museum te Hoorn in 1997.

² Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, pp. 89-92.

³ Den Hollander 2000, pp. 194-208.

⁴ De gegevens over deze pottenbakkerij zijn afkomstig van de heer L. Appel te Warnsveld, waarvoor dank.

⁵ Gedefinieerd in: Bruijn 1992.

⁶ Afgebeeld in: Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, afb. 135.

⁷ Atkin/Carter/Evens 1985, afb. 586 en 588.

187 Bord van decorateur H, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1637, Alkmaar, bodemvondst Alkmaar, coll. Smit Oudorp

188 Twee borden van decorateur H, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1632 en 1643, Ø 36 en 24 cm, Alkmaar, bodemvondsten Graft, coll. J.G. Venhuis

Tortelduiven en vlammende harten

Sebastiaan Ostkamp

Op Nederlandse gebruikskeramiek uit de zeventiende eeuw worden vaak versieringsmotieven aangetroffen die in dezelfde tijd eveneens voorkomen op huwelijksgeschenken van zilver. Ook de keramiek met dergelijke versieringen is veelvuldig bij trouwerijen cadeau gegeven, vooral in de onderste sociale lagen van de bevolking. Het grootste deel van dit aarden vaatwerk belandde na verloop van tijd als afval in de bodem. Huwelijksgiften van zilver kwamen meestal tot ons door vererving, maar in de bodem zijn eveneens voorbeelden gevonden.

Zo zijn enige tijd geleden twee versierde zilveren heften van huwelijksmessen aangetroffen bij een kleine schatvondst in Bergen (afb. 189).¹ Door een ingegraveerde naam op één van de mesheften was het mogelijk deze voorwerpen te koppelen aan een bestaande historische persoon. Het betreft een vrouw die kort na 1600 deel uitmaakte van de bovenlaag van de Alkmaarse bevolking. Ook de zilveren huwelijksgeschenken die we kennen uit museale en particuliere collecties zijn waarschijnlijk afkomstig uit de betere kringen.

In dit artikel wil ik een impressie geven van de voorwerpen die in de late zestiende en in de zeventiende eeuw bij trouwfeesten geschonken werden, zowel bij de elite als de 'gewone man'. Na een korte inleiding op de genoemde Bergense schatvondst en zijn vroegere eigenares, zullen de aan het huwelijk gerelateerde symbolen op zilveren huwelijksgeschenken in kaart worden gebracht. Vervolgens zal een beeld gecreëerd worden van de belangrijkste groepen aardewerk die tussen grofweg 1550 en 1700 bij huwelijken cadeau werden gedaan. De op deze groepen voorkomende decoratiemotieven met een huwelijksconnotatie staan centraal in het daarop volgende deel. Als uitgangspunt van deze verkenning dienen de

decoraties op de in Bergen gevonden mesheften. Ten slotte zullen enkele stukken aardewerk behandeld worden waarvan de voorstelling verwantschap vertoont met afbeeldingen van het dagelijks leven in de contemporaine schilder- en prentkunst. Door de decoraties op de zilveren en de aardewerken huwelijksgiften met elkaar te vergelijken, krijgen we een indruk van de verschillende opvattingen over het huwelijk die leefden onder de diverse sociale lagen van de samenleving. Alkmaarse bodemvondsten waren voor dit onderzoek de belangrijkste bron, maar het bleek in enkele gevallen noodzakelijk om ook vondsten van elders te gebruiken. Slibaardewerk dat in Alkmaar is vervaardigd, maar in andere gebieden is gevonden vormt belangrijk vergelijkingsmateriaal.² Vooral de in het verleden met afval gedempte sloten in dorpen als De Rijp, Graft en Schermerhorn en op het nabij Alkmaar gelegen Schermereiland blijken ware schatkamers van onder meer deze vaatwerkgroep te zijn. Omdat zowel bij de landelijke als de provinciale overheid nauwelijks belangstelling bestaat voor het bodemarchief dat zich in de genoemde dorpen bevindt, zijn de meeste van de hier aangehaalde vondsten afkomstig uit particuliere collecties.

Een kleine schat in Bergen

De schatvondst die de aanleiding vormde voor dit artikel bevat naast de twee zilveren mesheften nog een uit 1602 daterend zilveren geldstuk van dertig stuivers, een zilveren toiletgarnituur, een zilveren haarnaald annex oorlepelkje en een gouden ring (afb. 190). De bij de heften behorende stalen messen zijn in de bodem geheel vergaan. De vondsten werden gedaan op een weiland even buiten het nabij Alkmaar gelegen dorp Bergen. Hoewel de voorwerpen niet bij elkaar lagen, wordt er van uitgegaan dat het een gesloten vondstgroep betreft. Alle voorwerpen zijn te dateren in de vroege zeventiende eeuw.³ De totale vondst is overigens wel tijdens één enkele zoektocht gevonden, op een perceel dat kort tevoren voor het eerst sinds lange tijd was omgeploegd. De objecten lagen dicht bij elkaar, de onderlinge afstand bedroeg maximaal vijf meter. Omdat de verschillende voorwerpen stuk voor stuk zeldzame vondsten zijn, kan uitgesloten worden dat ze toevallig bij elkaar gevonden zijn. Zeer waarschijnlijk zijn ze door het ploegen aan de oppervlakte gekomen. Of de schat in zijn geheel werd geborgen, kan niet worden vastgesteld. Latere zoekacties op hetzelfde perceel hebben in ieder geval geen nieuwe vondsten meer opgeleverd. Hoe de objecten op de vondstlocatie terecht kwamen, is onzeker. Het is bekend dat in de omgeving van de vindplaats veel Alkmaars stadsafval is gestort. Op een zijkant van één van de beide mesheften staat de naam 'ADRIANA KOETENBURCH' gegraveerd (afb. 189). Hierdoor bleek het mogelijk de oorspronkelijke eigenares van de vondsten te achterhalen.⁴

Adriana Koetenburch heette van haar meisjesnaam Adriana de Graeff, de naam Koetenburch verkreeg ze in 1615 door haar huwelijk met Reynier Adriaensz. Koetenburch.⁵ Wanneer ze precies geboren werd, is (vooralsnog) niet duidelijk. In 1602 was ze in ieder geval nog minderjarig. Haar ouders waren Jan Jacobsz. en Stijntje Jacobsd. Tijdens het bepalen van de huwelijksvoorwaarden op 23 januari 1615 werd Adriana vergezeld door twee neven, te weten Jacob de Graef (oud-burgemeester van Amsterdam) en Gerrit van de Nieuwburg (oud-schepen van Alk-

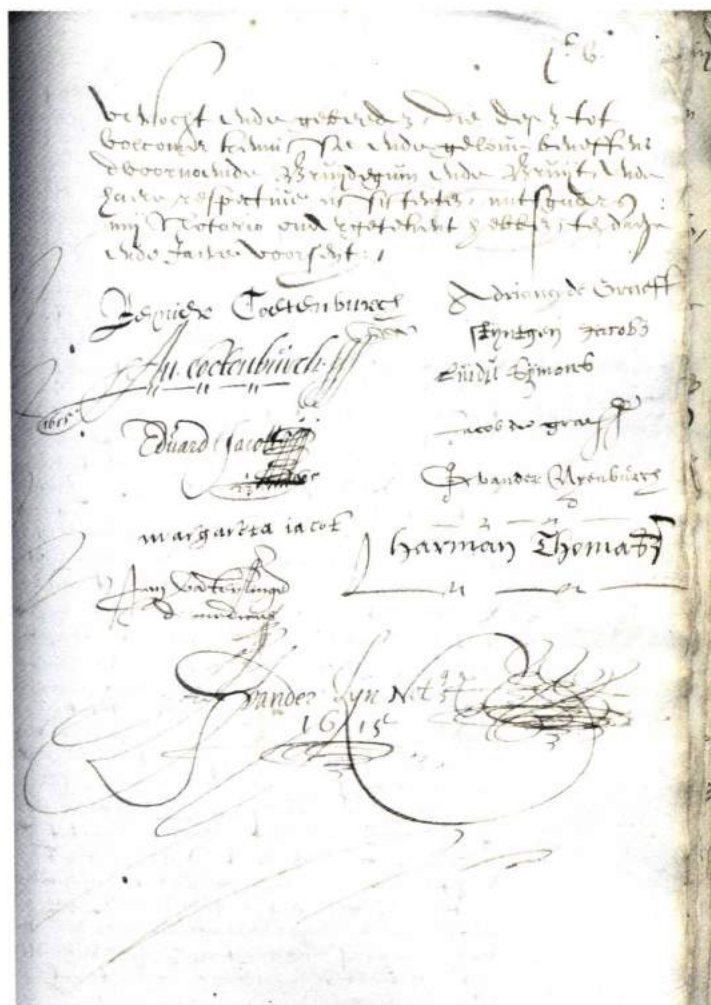
maar) (afb. 191). De ouders van Reynier waren Adriaen Maertensz. Koetenburch en Ijdtge Reiniersd. Cromhout. Vader Adriaen vervulde in Alkmaar onder meer het ambt van burgemeester. In oktober 1618 herbenoemde stadhouder prins Maurits hem tot schepen van de stad. Toen hij het jaar daarop stierf volgde zijn zoon hem op in deze functie. Behalve het ambt van schepen vervulde Reynier Adriaensz. Koetenburch diverse andere openbare functies. In 1625 zou hij zich samen met zijn gezin tot het rooms-katholieke geloof bekeren en daardoor zijn ambt als schepen verliezen. Ondanks deze affaire bleef hij behoren tot de rijke bovenlaag van de Alkmaarse bevolking. Zo nam hij rond 1628 deel aan een project tot inpoldering van Heerhugowaard. Reynier en Adriana woonden met hun negen in leven gebleven kinderen in een groot dubbel pand aan de noordzijde van het Verdronkenoord. In de polder Zijpe bezaten ze een aantal buitenverblijven waaronder 'Zeeslot'. Reynier Koetenburch stierf in 1633, Adriana leefde nog tot 1642. Beiden vonden hun laatste rustplaats in de Alkmaarse Grote of St. Laurenskerk. Hoewel de graven reeds lang geleden geruimd zijn, bleven de zerken tot op de dag van vandaag bewaard.⁶

189 De mesheften van de Bergse schatvondst, ca. 1615, h. 8,5 en 5,5 cm, zilver met resten van verguldsel, gegoten en gegraveerd, opschrift grootste heft 'ADRIANA KOETENBURCH', part. coll.

190 De gehele schatvondst uit Bergen bestaande uit twee mesheften, een haarnaald/oorlepelje, een toiletgarnituur, een muntstuk van dertig stuivers (1605) en een gouden ring met stenen van blauw glas, ca. 1615, part. coll.

191 Huwelijks voorwaarden van Adriana en Reynier Koetenburch, 1615, Regionaal Archief Alkmaar, Doop-, Trouw- en Begraafboeken

Adriana's huwelijksmessen

De messen die Adriana in 1615 ter gelegenheid van haar huwelijk ten geschenke kreeg behoren tot een groep huwelijksmessen waarvan nog diverse voorbeelden bestaan. Sommige bleven door overlevering bewaard, maar andere kwamen als bodemvondsten te voorschijn (afb. 192).⁷ Het schenken van messen ter gelegenheid van een huwelijk was sedert de late Middeleeuwen niet alleen in de Nederlanden gebruikelijk, maar ook in bijvoorbeeld Engeland.⁸ Verondersteld wordt dat het de bruidegom was die de messen aan zijn bruid cadeau deed.⁹ Het ontbreken van dergelijke messen met mannennamen ondersteunt deze hypothese. Waarom juist bestek geschonken werd is onzeker. Mogelijk symboliseert deze gift de zorg die de bruidegom voortaan voor zijn vrouw moest dragen. Als kostwinner was het immers zijn verantwoordelijkheid haar voortaan te voeden en te laven. Het is overigens niet helemaal zeker dat de heften van Adriana allebei behoren bij messen. Behalve sets van twee messen bestaan er namelijk ook stellen van een mes en een vork.¹⁰ Een mooi voorbeeld hiervan wordt bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Cultuur in Brussel.¹¹ Het mes en de vork uit deze set hebben zilveren heften die vergelijkbaar zijn met

onze exemplaren. Op de zijkanten van deze heften is de naam 'ELISABETH PUYTLINCK' en het jaartal 1597 gegraveerd. Tevens zijn de wapens van Elisabeth de Blocquerie (afkomstig uit Luik) en Arnold Puylinck (afkomstig uit Maaseik) op de heften aangebracht. Deze echtelieden huwden op 15 juli 1597 in Bree. De Brusselse set wordt bewaard in een versleten lederen schede met daarop een wapen en het opschrift 'ANNO D(O)M(INI) 1610'.¹² Blijkbaar is de oorspronkelijke schede na verloop van tijd versleten en vervangen door een nieuwe. Hieruit blijkt dat dergelijke sets van bestek in schedes bewaard en gedragen zijn. In het kluchtspel *Tryntje Cornelis* door Constantijn Huygens (1596-1687), geschreven in 1657, kunnen we lezen dat de hoofdpersoon aan een ketting om haar middel onder meer haar 'zonnedaegsche' messen draagt.¹³ Ongetwijfeld hebben ook Adriana en Elisabeth hun in een schede gevatte bestek aan een gordel bij zich gedragen. Tot ver in de zeventiende eeuw was het overigens gebruikelijk dat mensen hun eigen bestek bij zich droegen. Hoewel de heften van Adriana's huwelijksbestek zowel voor wat betreft hun decoratie als hun model verwant zijn, bestond haar set uit (ten minste) twee verschillende voorwerpen. Het belangrijkste verschil betreft de afmetingen van beide heften. Mogelijk bestond de totale set uit een mes en een vork waarvan slechts één heft bewaard bleef en hoorde daarbij nog een kleiner (fruit)mes. Een tweede optie is dat er alleen twee qua formaat verschillende messen waren. Door het verschil in grootte varieert ook de opzet van de aangebrachte decoraties. Op het grote heft is op iedere zijde behalve een bijbelse scène tevens de personificatie van een deugd afgebeeld, op het kleinere heft zien we uitsluitend personificaties van deugden. Verder komen er op beide heften secundaire motieven voor waarop later zal worden teruggekomen. Het grote heft toont op de ene zijde de bruiloft te Kana met daaronder de inscriptie 'IOANUS 2'. Hieronder is een vrouwenfiguur met attributen weergegeven die de deugd Fides (Geloof) personifieert. Op de andere zijde van het heft is de voorstelling van Christus als kind in de tempel tussen de schriftgeleerden aangebracht.

192 Mesheft van zilver, 1600-1640, h. 9 cm, gegoten en gegraveerd, opschrift 'SUSANNA CLOECKERSD', bodemvondst Bergen (andere locatie dan de schatvondst), part. coll.

De inscriptie 'LUC 2 CAV' onder de voorstelling vertelt ons welk bijbels verhaal hier verbeeld is. Hiernaast vinden we de personificatie van de wijsheid met daaronder het opschrift 'PRUDENTIA'. De belangrijkste figuren op het kleinere heft zijn de personificaties van de deugden Prudentia (Wijsheid) en Concordia (Eendracht).

Versieringsmotieven op andere huwelijksgeschenken van zilver

Behalve op zilveren mesheften komen zowel de bijbelse voorstellingen als de personificaties van deugden ook voor op bekers, knottenkistjes en vingerhoeden.¹⁴ Knottenkistjes zijn kleine doosjes waarin een in een lapje geknoopte zilveren huwelijkspenning verpakt werd. Een vrijer schonk zo'n kistje aan zijn uitverkorene wanneer hij haar ten huwelijk vroeg. Personificaties van deugden zijn onder meer te vinden op een uit 1622 daterende Amsterdamse huwelijksbeker uit de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam. De gepersonifieerde deugden zijn Geluk, Wijsheid en Gerechtigheid, deze keer zonder verklarende inscripties (afb. 193a). De op de onder-

193a Beker van zilver met jaarletter M, 1622, h. 18,5 cm, gegoten en gegraveerd, bijenkorf als meesterteken, Amsterdamse stadskeur, coll. Museum Boijmans Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
inv.nr. MZB199

193b Detail van de bodem met de graving van een schip met een roerganger

zijde van deze beker aangebrachte initialen 'MCRB' en 'FAVL' verwijzen naar de gehuwden die dit voorwerp cadeau kregen (afb. 193b). De weggekraste letters 'AVCI' wijzen er waarschijnlijk op dat deze beker al bij een eerder huwelijk dienst had gedaan. Een vergelijkbare beker in het Provinciaal Overijssels Museum in Zwolle toont personificaties van het Geloof, de Hoop en de Liefde.¹⁵ Verwant aan de versieringsmotieven op deze bekens is de ingegraveerde decoratie op een uit 1631/32 daterende Groningse brandewijnkom.¹⁶ Zes vrouwen met attributen personifiëren achtereenvolgens de Hoop, de Liefde, het Geloof, de Matigheid, de Gerechtigheid en de Kracht, ook nu weer zonder begeleidende inscripties. De op de rand aangebrachte inscriptie 'R*H ANNO 1654 H*G' vertelt ons dat ook deze kom reeds een geschiedenis had toen hij (voor de tweede maal) als huwelijksgift diende. De uit Veere afkomstige Sara Reigersberg die op 20 november 1594 trouwde met Ingel Leunisz. uit Vlissingen kreeg een fingerhoed waarop de van inscripties voorziene deugden Justitia (Gerechtigheid), Fides (Geloof), Spes (Hoop) en Caritas (Liefdadigheid) gegraveerd staan (afb. 194). Haar man zou later

het ambt van burgemeester in zijn geboortestad vervullen en daarnaast het ambt van gecommitteerde raad van de Staten van Zeeland.¹⁷ De voorstellingen op de besproken messenheften en de hier genoemde fingerhoed zijn gemaakt naar voorbeeld van prenten van de bekende Luikse sierkunstenaar Jan Theodor de Bry (1561-1623).¹⁸

Tot de zilveren huwelijksstukken met een bijbelse voorstelling rekenen we een uit 1687 daterende beker uit Stavoren, waarop episodes uit het oudtestamentische verhaal van Jozef zijn weergegeven.¹⁹ Onder de bodem zijn rond een zespuntige ster de inscripties 'IAN ZAAGMAN' en 'ANNATIE HENDRICKX A(NN)O 1687' aangebracht. Ongetwijfeld was het de bedoeling deze echtelieden door middel van de scène van Jozef die vlucht voor de vrouw van Potifar aan te sporen tot een kuis levenswandel. Ook op bijvoorbeeld zilveren knottenkistjes is deze episode uit het leven van Jozef terug te vinden.²⁰ Het is niet verwonderlijk dat de op huwelijksgeschenken aangebrachte bijbelse scènes vooral verwijzen naar die verhalen waarin huwelijk, kuisheid, geboorte en opvoeding een belangrijke rol spelen. Het Antwerpse Vleeshuis bewaart een stel

van een mes en een vork waarvan de heften versierd zijn met voorstellingen van achtereenvolgens: Adam en Eva, Loth en zijn dochters, Suzanna en de ouderlingen, de aanbidding van Maria met het Christuskind en Tobias en Sara biddend in hun bruidsvertrek.²¹ Een mesheft in het Haagse Gemeentemuseum, dat ooit aan Johanna Landry(e)u werd geschonken, toont naast een voorstelling van Tobias en Sara het verhaal van Rebecca en Eliëzer bij de bron.²² De voorstellingen op het mes van Adriana Koetenburch passen dus wat betreft de thematiek in deze reeks. Behalve verhalen die verwijzen naar huwelijk en gezin worden ook bijbelse taferelen uitgebeeld die de mens opwekken tot een rotsvast vertrouwen in God. Zo zijn op het heft van bovengenoemde vork van Elisabeth Puytlinck de voorstellingen gegraveerd van de graflegging van Christus en van Jonas die in zee wordt geworpen.²³ Op het mesheft zien we daarentegen de opstanding van Christus en het moment waarop Jonas door de walvis wordt uitgespuwd afgebeeld. Op de heften vinden we tevens kleinere en minder prominente decoraties. Zo zijn op bijvoorbeeld de beide heften van Adriana cartouches te zien waarbinnen twee in elkaar gevouwen handen met daarboven een vlammen hart gegraveerd zijn. Juist dit motief blijkt kenmerkend voor huwelijkschenken.²⁴ De in elkaar grijpende handen symboliseren de gelofte van echtelieden om voortaan hun lotsbestemming aan elkaar te verbinden. Het is derhalve niet verwonderlijk dat dit motief op het kleine heft terug te vinden is als attribuut van Concordia (Eendracht). Dit symbool treffen we eveneens op trouwringen veelvuldig aan (afb. 195). Deze bestaan niet alleen in goud en zilver, maar zijn ook gemaakt van het goedkopere messing of tin.²⁵ Het motief moet in brede kring bekend en toegepast zijn geweest. Het met pijlen doorboorde vlammen hart zien we veelvuldig terug op zowel ringen als andere huwelijkschenken. De vlammen symboliseren hartstocht en liefde. Het doorboorde hart werd voor het eerst als symbool gebruikt door de vroegchristelijke kerkvader Augustinus (354-430). In zijn *Belijdenissen* zegt hij tegen God: 'Gij zult ons hart met Uw liefde als met pijlen doorschieten'.²⁶ In de zeven-

tiende eeuw is de religieuze betekenis van dit motief overgegaan naar een profane, namelijk de liefde tussen man en vrouw. Er zijn zilveren doosjes gemaakt in de vorm van een met pijlen doorboord hart, die dezelfde functie hadden als de knottenkistjes. Op een dergelijk voorwerp in het Fries Museum in Leeuwarden lezen

194 Vingerhoed van zilver, 1597, gegoten en gegraveerd, opschrift 'SARA REIGERSBERG', coll. Zeeuws Oudheidkundig Genootschap Middelburg

we het opschrift 'DIT IS MYN WEERDE PAND / ICK BELOOF U BY HERT EN HAND', een duidelijke verwijzing naar de oorspronkelijke functie van dergelijke voorwerpen.²⁷

Van de overige voorstellingen op de mesheften van Adriana is ook die van de twee naar elkaar kijkende tortelduiven goed binnen een huwelijkscontext te verklaren. Hoewel dit voor de kraanvogel, de haan en de springende haas op het eerste gezicht wellicht minder voor de hand ligt, zal verderop blijken dat ook deze voorstellingen meer dan louter decoraties zijn. Hetzelfde kan gezegd worden voor de fruitschaal en een daarboven geplaatste bloem op een van de zijden van het kleine

195 Trouw- of vriendschapsring, goud met resten email, gevonden in het graf van Alida Christina Schoenmaker (58 jaar oud), die op 23 juli 1777 in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar werd begraven, inv.nr. 94GRK 57

196 Mesheft van tin, 1600-1640, h. 6 cm, gegoten en gegraveerd, bodemvondst Rotterdam, part. coll.

heft. We komen vergelijkbare motieven ook tegen op andere zilveren huwelijks- geschenken.

Navolgingen van zilveren huwelijks- giften in andere materialen

Dat de materiële cultuur van de elite invloed uitoefent op die van minder wel- varende groepen in de samenleving is een bekend verschijnsel. Ook de zojuist besproken zilveren huwelijks- giften vormden een dergelijke bron van inspiratie. Zo zijn er tinnen mesheften bekend die sterk lijken op de zojuist besproken zilveren exemplaren. Op een tinnen heft dat tevoorschijn kwam uit de bodem van Rot- terdam zijn op bijna onbeholpen wijze personificaties van de deugden Gerech-

tigheid en Wijsheid gegraveerd (afb. 196). Onder deze beide deugden zijn sprin- gende hazen aangebracht. In tegenstelling tot dit slordig gegraveerde stuk komen er ook tinnen heften voor waarvan de deco- ratie niet onder doet voor de zilveren voorbeelden. Ter illustratie hiervan ziet u hier een in Amsterdam gevonden exem- plaar (afb. 197). Naast de deugden Spes (Hoop) en Caritas (Liefdadigheid) zijn op het heft de bijbelse taferelen van de brui- loft te Kana (Johannes 2) en Christus en de Samaritaanse vrouw (Johannes 4) afge- beeld. De inscriptie 'MADALENA VER- BRUGGE' op een van de zijden van het mes vertelt aan wie dit mes ooit als huwe- lijksgift gegeven werd. We kunnen gerust aannemen dat ook in Alkmaar vergelijk- bare voorwerpen gecirculeerd hebben. Omdat de zandige ondergrond van deze stad een slechte conserverende werking heeft, is de kans echter niet groot dat der- gelijke objecten hier de tand des tijds doorstonden.

Aan de tinnen messen kunnen we zien dat zilveren huwelijks- giften in goedkopere materialen geïmiteerd werden. Naast deze goedkope varianten van huwelijks- messen werden waarschijnlijk ook de zil- veren huwelijksbikers in het veel goed- kopere tin nagebootst. Vooralsnog zijn hier echter geen voorbeelden van gevon- den.²⁸

De eenvoudige burgerman kon ter gele- genheid van een huwelijk ook andere soorten gebruiksvoorwerpen schenken met een speciale versiering. Deze alle- daagse artikelen herkennen we als huwe- lijksgift aan de toegepaste symbolen, bij- voorbeeld de samengevouwen handen met daarboven een vlamme-nd hart dat met pijlen is doorboord. Dat kunnen we mooi zien op de deksel van een messing tabaksdoos uit het midden van de zeven- tiende eeuw (afb. 198).

Aardewerk als huwelijks- gift

De gewone man gaf bij een huwelijk ook graag aardewerk als geschenk: het was betaalbaar en gemakkelijk verkrijgbaar. In een stad als Alkmaar waren gedurende de late zestiende en zeventiende eeuw ver- schillende pottenbakkerijen actief. In de zeventiende eeuw kwamen daar nog eens majolicabakkers bij.²⁹ Het moet destijds

betrekkelijk eenvoudig zijn geweest om speciaal voor huwelijken bestemd aardewerk bij een van deze pottenbakkers aan te schaffen. Waarschijnlijk hoorde het bij het vaste assortiment dat in serie werd gemaakt, maar het moet eveneens in opdracht vervaardigd zijn. De praktijk om bij ambachtslieden huwelijgscadeaus aan te schaffen zal zich overigens niet alleen tot pottenbakkers beperkt hebben. Zo is de zojuist besproken tabaksdoos wellicht bij een koperslager aangeschaft. Omdat archeologen tijdens hun opgravingen vooral aardewerk vinden, is de kans dat juist huwelijgschenken van dit materiaal worden teruggevonden wel vele malen groter dan bij andere materiaalgroepen. Dat ook pottenbakkers andere ambachtslieden navolgden, blijkt onder meer uit twee in aardewerk uitgevoerde huwelijksbeken. Deze objecten zijn qua vorm getrouwe navolgingen van de eerder besproken zilveren beken. De versiering op de aardewerken beken is van dien aard dat een interpretatie als huwelijgs-gift gerechtvaardigd is. Op de uit het midden van de zeventiende eeuw daterende faience beker die is gevonden in de Rotterdamse Binnenrotte zijn een liefdespaar en een dansende figuur met een glas in de hand geschilderd (afb. 199). De tweede beker werd aangetroffen in de vulling van een gedempte sloot in het nabij Alkmaar gelegen Grootshermer en is uitgevoerd in roodbakkerend loodglazuur aardewerk met slibversiering (afb. 200). Van dit materiaal werd door verschillende zeventiende-eeuwse Alkmaarse pottenbakkers vooral gebruiksvoorwerpen vervaardigd die werden afgezet op de lokale en regionale markt. Op de in Grootshermer gevonden beker is in witte slib de naam 'MARIJ ...' samen met het jaartal 1651 aangebracht. Het opschrift is helaas niet geheel bewaard gebleven en bovendien deels onleesbaar. Deze beker moet in opdracht zijn vervaardigd door een Alkmaarse pottenbakker. Er zijn tot nu toe geen andere huwelijksbeken van aardewerk bekend. Het laatst besproken exemplaar maakt echter wel deel uit van een veel grotere groep loodglazuur gebruiks-aardewerk waarop namen zijn aangebracht. Zo werd in de historische binnenstad van Alkmaar een oliekannetje opgegraven waarop de naam 'MAERTIE

197 Mesheft van tin, 1600-1640, h. 8,5 cm, gegoten en gegraveerd, opschrift 'MADALENA VERBRUGGE', bodemvondst Amsterdam, part. coll.

WILLEMS' te lezen valt (afb. 201). In dezelfde stad werd in een beerput van een pand aan het Verdrunkenoord een grape gevonden waarop met slib het opschrift 'NEELTIE ARIENS 1672' is aangebracht (afb. 201). Ook stukken met nog kortere opschriften komen voor. Een voorbeeld hiervan is een kleine grape waarop alleen

198 Deksel van messing tabaksdoos, 1650-1675, Ø 14,5 cm, uit een plaat geknipt, gehamerd en gegraveerd, bodemvondst Nederland, part. coll.

199 Beker van faience, 1640-1660, h. 16 cm, bodemvondst Rotterdam (Binnenrotte), part. coll.

'ANNO 1642' te lezen is (afb. 201). Niet alleen op grappen en kannen, maar ook op vuurtesten en -stolpen, borden en pispotten komen opschriften voor.³⁰ In een eerder onderzoek werd reeds aan- nemelijk gemaakt dat de aardewerken potten met namen van vrouwen huwe-

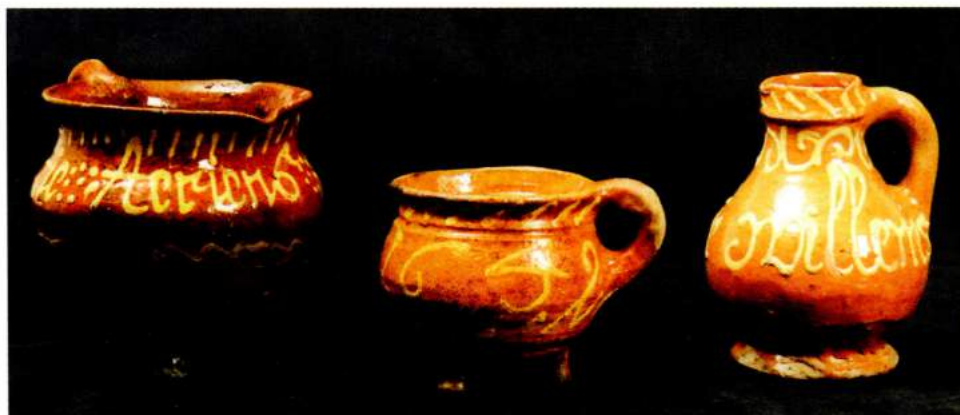
lijksgiften zijn.³¹ Vooral de toevoeging 'en' of 'met haar lief', die veelvuldig op deze stukken voorkomt, maakte deze interpre- tatie aannemelijk. Bij enkele van de op het Schermereiland gevonden grappen lukte het de hierop vermelde naam in combina- tie met het jaartal te koppelen aan een his- torisch huwelijk en dat was eveneens het geval bij de zojuist genoemde grape uit Alkmaar. Op 11 september 1672 trad Neeltje Ariens, jonge dochter, wonende op de Heul, in het huwelijk met Claas Fransz. jonge zoon, tot dan woonachtig aan het Ritsevoort.³² De toevoegingen ach- ter de namen van de echtelieden maken duidelijk dat het voor beiden de eerste keer was dat ze in het huwelijksbootje stapten.³³ Claas werd op 3 maart 1647 in de Grote Kerk gedoopt. Hij was de zoon van Frans Claesz. en Maertje Pietersd. Neeltje werd op 4 december 1650 in de Grote Kerk gedoopt. Zij was de dochter van Arien Jansz. en Madeleentje Symons. Van Neeltjes vader Arien weten we dat deze in 1657 optrad als getuige van zijn neef Jan Dircksz. toen deze het pand Ver- dronkenoord 139 verwierf.³⁴ Uitgerekend uit de beerput van dit pand kwam de hier getoonde grape tevoorschijn. Wanneer we afgaan op de overige vondsten uit deze beerput, dan lijkt het niet waarschijnlijk

200 Beker van rood aardewerk met slib- versiering en lood- glazuur, h. 15 cm, opschrift 'MARIJ ... 1651', bodemvondst Grootschermer, part. coll.

dat dit jonge echtpaar erg draagkrachtig was. Naar de bedoeling van het schenken van deze potten met vrouwenamen kunnen we slechts gissen. Mogelijk is het schenken van dergelijk huisraad aan de bruid een verwijzing naar haar toekomstige rol

werd opgegraven (afb. 202). Naast een tortelduif, ranken en abstracte motieven zien we het opschrift '(S)IJMONSZ.' en een IS-monogram. In de vulling van de sloot waaruit de scherf tevoorschijn kwam, werd ook een tinnen lepel gevonden die ons de naam van de vroegere

201 Twee grappen en een oliekannetje van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur uit Alkmaarse bodem, opschriften 'NEELTJE ARIENS 1672', 'ANNO 1642' en 'MAERTIE WILLEMS', beerput Huigbrouwerstraat 3 Alkmaar, bodemvondst Alkmaar inv.nr. 95HBS2CM, oude coll. Stedelijk Museum en part. coll.

binnen het huwelijk. Vanaf nu was het immers haar taak het huishouden te bestieren. Hierbij hoorde natuurlijk het verzorgen van haar echtgenoot en de te verwachten kinderen. Het is ook mogelijk dat de bruidegom door het schenken van zo'n pot te kennen gaf in financieel opzicht klaar te zijn voor het huwelijk. Mannen trouwden in deze periode pas rond hun dertigste omdat ze eerst een zekere mate van financiële onafhankelijkheid moesten verwerven. Het in Alkmaar vervaardigde rode aardewerk met in slib aangebrachte namen en jaartallen wordt vooral aangetroffen na 1650. Deze groep is te zien als een late variant van het zogenaamde Noord-Hollandse slibaardewerk, een aardewerksoort die vooral gedurende de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw geliefd was.³⁵ Dit soort aardewerk werd eveneens geproduceerd in Alkmaar, hoewel het ook in andere Noord- en Zuid-Hollandse steden is vervaardigd.³⁶ Op het vroege Noord-Hollands slibaardewerk zien we meestal een jaartal, maar opschriften zoals die op de genoemde grappen voorkomen zijn zeldzaam. Het enige stuk waarop tot op heden een naam is gevonden is een fragment van een vuurstolp die in Schermerhorn

eigenaar van de stolp onthult (afb. 203). Op de steel is de naam 'JACOP SIMENSOON' ingekrast en op de keerzijde het woord 'QUIKELINCH', het jaartal 1649 en een huismerk, een teken dat mensen in die dagen gebruikten als een soort handtekening. Op de binnenzijde van de bak van de lepel is een zespuntige ster aange-

202 Fragment van vuurstolp, rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, ca. 1650, opschrift '(S)IJMONSZ.' en een IS-monogram, bodemvondst Grootchermer, coll. J.G. Venhuis

203 Tinnen lepel, gegoten en gegraveerd met zespuntige ster, 'ISZ', '1649' en '1651', opschrift 'JACOP SIMENSOON' en 'QUICKELINCH', bodemvondst Grootschermer, part. coll.

bracht met daarboven de initialen 'ISZ' en op de andere zijde het jaartal 1651. Hoewel we niet weten wie deze Jacob Simenszoon is, bewijst dit fragment dat ook onder het Noord-Hollands slibaardewerk gelegenheidsstukken te vinden zijn en in dit geval wellicht een huwelijksgift. Mogelijk stond op de thans ontbrekende linkerhelft de naam van de vrouw met wie hij in het huwelijk trad. Onder de weinige stukken Noord-Hollands slibaardewerk die gevonden zijn temidden van productieafval van een zeventiende-eeuwse Alkmaarse pottenbakker bevond zich een papkom met daarop het jaartal 1611 en een hart dat door twee pijlen is doorboord (afb. 169).³⁷

Dit motief kwam reeds eerder ter sprake als huwelijkssymbool. Het hart op deze kom is ditmaal niet van vlammen voorzien, maar er is nu een kroon boven geplaatst, net als bij de eerder genoemde doosjes van zilver in de vorm van een met pijlen doorboord hart.³⁸ Op een andere in Alkmaar vervaardigde papkom, die werd opgegraven in Schagen, is een vlammend hart te zien dat met twee zwaarden is doorstoken (afb. 204). Het hart op deze kom is gecombineerd met twee ineengevouwen handen en het jaartal 1617. Onder de handen zijn door middel van twee cirkels twee trouwringen verbeeld.³⁹ Het is opmerkelijk dat onder de talloze voorbeelden van Noord-Hollands slibaardewerk de hier besproken papkommen de twee enige voorbeelden zijn van deze vorm met duidelijke huwelijkssymbolen. Een aparte groep slibaardewerk vormt het zogenaamde Werra-aardewerk.⁴⁰ De naam dankt deze groep aan de streek rondom de rivier de Werra in Noord-Duitsland waar deze producten vervaardigd werden. Dit slibaardewerk werd verkocht in de Republiek, maar hier zijn eveneens getrouwe nabootsingen gemaakt.⁴¹ Het onderscheid met het zojuist besproken Noord-Hollandse slibaardewerk betreft vooral de modellen van de borden en de kommen, maar ook de wijze van versieren wijkt af. Bestaat de versiering bij het Hollandse materiaal uit dik opgebrachte lijnen, op het Duitse aardewerk heeft de opgebrachte slibdecoratie nauwelijks reliëf. Op Werrawaar vinden we geen duidelijke huwelijkssymbolen als ineengevouwen handen en vlammende en met pijlen doorboorde harten. Wel treffen we hierop de zogenaamde minnestrik of liefdesknoop aan (afb. 205). Dit symbool van de echtelijke verbintenis tussen man en vrouw kwam gedurende de late Middeleeuwen veelvuldig voor op allerlei voorwerpen van de adel in de Nederlanden.⁴² Omstreeks 1600 werd dit motief in onze streken niet veel meer toegepast, al was de betekenis ervan nog wel bekend. Zo kennen we een zeventiende-eeuws houten huwelijksbord, dat behalve met twee in elkaar grijpende handen en twee vlammende harten tevens beschilderd is met twee minnestrikken.⁴³ Onder de voorstelling is een korte dichtregel aangebracht: 'Twee Strickjes, die niet zijn t' ontstreng-

len'. Een ander duidelijk naar het huwelijk verwijzend motief op Werra-aardewerk vormen de huwelijkskransjes, die door op de borden afgebeelde vrouwen omhoog worden gehouden (afb. 206).⁴⁴

Een groep roodbakkerend loodglazuur aardewerk die reeds in eerdere publicaties in verband werd gebracht met zowel huwelijk als geboorte wordt gevormd door de zogenaamde grabbelbakjes (afb. 207).⁴⁵ Hoewel deze zelden worden gevonden is ook uit de bodem van Alkmaar een fragment van zo'n stuk te voorschijn geko-

204 Fragment van Alkmaarse papkom van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Ø 15 cm, bodemvondst Schagen, coll. Archeologische Werkgemeenschap Schagen

205 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur uit het Werragebied, 1616, Ø 35 cm, bodemvondst Dordrecht, part. coll.

206 Pannenkoekenschotel van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, Werra-aardewerk gemaakt in Enkhuizen, bodemvondst Alkmaar, coll. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

men (afb. 208). Deze voorwerpen kenmerken zich door een overvloedige versiering van boetseer- en oplegwerk uitgevoerd in wit- en roodbakkerende klei. Nog meer kleurcontrasten werden bewerkstelligd door koperoxide aan het loodglazuur toe te voegen, zodat deze bij het bakken groen van kleur werd. Onder de toegepaste motieven vinden we in elkaar grijpende handen, met pijlen doorboorde en meestal vlamme harten, naar elkaar kijkende tortelduiven, bloemenvazen en andere huwelijksymbolen. Daarnaast zien we ook schedels, zandlopers en padden die naar de vergankelijkheid van het leven verwijzen. Grabbelbakjes zijn versierde papkommen, er bestaan echter ook

207 Grabbelbakje van rood aardewerk met boetseerwerk en loodglazuur, 1609, erfstuk, coll. Rijksmuseum, Amsterdam

208 Fragment van grabbelbakje van wit aardewerk met boetseerwerk en loodglazuur, 1600-1650, bodemvondst Alkmaar, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

borden met een vergelijkbare versiering.⁴⁶ Als men aardewerk op eenvoudige wijze seriematig van een reliëfversiering wil voorzien, kan gebruik worden gemaakt van matrijzen. Van een in reliëf uitgevoerde decoratie wordt eerst een afdruk (matrijs) vervaardigd. Door klei te drukken in de matrijs kan dezelfde versiering snel vermenigvuldigd worden (afb. 249). De zo ontstane afdrukken werden als applicaties op de aardewerken voorwerpen geplakt. Ook in Alkmaar is deze techniek door verschillende pottenbakkers toegepast.⁴⁷ Het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem bezit een gerestaurerde vuurstolp met appliqués, die in Alkmaar is opgegraven en vrijwel zeker ook hier is geproduceerd (afb. 209). In Noord-Holland zijn talloze (fragmenten

209 Vuurstolp van wit aardewerk met appliqués en loodglazuur met koperoxide, bodemvondst Alkmaar, coll. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

van) stolpen met appliqués gevonden. Bij enkele van deze stolpen bestaat de voorstelling uit in elkaar grijpende handen met daarboven een met pijlen doorboord vlamvend hart (afb. 210). Deze stolpen kunnen daarom eveneens als huwelijks-gift aangemerkt worden.

Behalve rood aardewerk met loodglazuur werd er vanaf circa 1600 in verschillende steden in de Republiek ook aardewerk vervaardigd dat aan de voorzijde bedekt werd met tinglazuur en op de keerzijde met een transparant loodglazuur.⁴⁸ Dit wordt majolica genoemd. Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw wordt ook zogenaamd faience geproduceerd, dat geheel wordt bedekt met tinglazuur en over het algemeen fijner is van kwaliteit. Majolica werd los in de oven gestapeld, maar faience werd eerst in beschermende cassettes geplaatst.

Dat majolica cadeau werd gedaan bij huwelijken kunnen we afleiden uit de vondst van voorwerpen en fragmenten waarop het motief van de in elkaar grijpende handen geschilderd is. Er is een complete schotel bewaard gebleven uit de eerste helft van de zeventiende eeuw waarop dit huwelijksymbool binnen een zogenaamde Wan-Li-rand geschilderd is.⁴⁹ We vinden het symbool ook op de fragmenten van twee andere majolica borden. Op het eerste bord is op het plat een fijngeschilderd centraal motief gevat in een zogeheten eierrand (afb. 211). Van de letters die op de onderzijde van dit bord zijn aangebracht is niet zeker of zij verwijzen naar de echtelieden voor wie

210 Fragmenten van twee verschillende vuurstolpen, aardewerk met appliqués en loodglazuur deels met koperoxide, 1600-1650, bodemvondsten Noord-Holland, coll. F. Laurentius

211 Fragment van majolica bord, 1600-1625, bodemvondst Noord-Holland, coll. T. Helperie Kimm

212 Fragment van majolica bord, 1600-1625, bodemvondst Noord-Holland, coll. H. van Vliet

het bord bestemd was of de signatuur vormen van de schilder/plateelbakker die het stuk vervaardigde. Op het tweede fragment is de voorstelling grover (afb. 212). Het huwelijkssymbool is ditmaal geschilderd binnen een zogenaamde *aigrette*-rand. Van beide fragmenten, die zich in particuliere collecties bevinden, is de vindplaats niet bekend. Nog een ander fragment van een bord dat is beschilderd met twee samengevouwen handen werd

213 Majolica bord, 1625-1650, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

gevonden tussen het productieafval van de zeventiende-eeuwse Goudse majolica- en tegelbakkerij De Swaen in Gouda.⁵⁰ Op dit stuk ontbreekt een jaartal, maar het woord 'ANNO' laat er geen twijfel over bestaan dat het bord gedateerd was. Deze datering vormt samen met de versiering een belangrijke aanwijzing dat we hier te maken hebben met een gelegenheidsstuk.⁵¹ Anders dan bij Noord-Hollands slibaardewerk en Werrawaar zijn gedateerde stukken van majolica in de Republiek eerder uitzondering dan regel. In de tabel aan het einde van dit artikel wordt een overzicht gegeven van de totnogtoe gepubliceerde stukken majolica waarop een jaartal voorkomt. De oudste exemplaren dateren van rond 1570 en zijn mogelijk allemaal afkomstig uit Haarlem.⁵² Tot circa 1620 zijn gedateerde stukken relatief zeldzaam, maar met name in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw groeit hun aantal. Het betreft voornamelijk borden met huwelijkssymbolen. Zo ligt het bijvoorbeeld bij enkele gedateerde majolica borden met cupido's voor de hand, dat zij bedoeld zijn als huwelijksge-schenk.⁵³ Hun pijlen doorboren de op de borden geschilderde harten (afb. 213). Verderop zullen nog andere motieven met een huwelijksconnotatie op gedateerde majolica ter sprake komen. De verklaring voor het groeiende aantal gedateerde stukken ligt waarschijnlijk in het feit dat producenten van majolica en slibaardewerk in die tijd dezelfde groep klanten willen bedienen. Majolica was aanvankelijk een luxe product en kon alleen door welgestelden worden aangeschaft. Op den duur werd het goedkoper en vanaf 1600 deed het eveneens dienst als pronk-goed bij de minder draagkrachtigen.⁵³ Het is niet verwonderlijk dat het vanaf die tijd ook door de gewone man ten geschenke werd gegeven bij huwelijksfeesten. Daar staat tegenover dat vanaf 1630 het marktaandeel van het Noord-Hollandse slibaardewerk lijkt af te nemen, al verdwijnt het zeker niet van de markt. In ieder geval zien we het aantal vondsten van dit slibaardewerk vanaf die tijd kleiner worden. Het geeft te denken dat de Alkmaarder Pieter Cornelisz. Pottenbacker, die omstreeks 1625 zijn bedrijf vestigde en tot na het midden van de zeventiende eeuw werkzaam was aan het Verdronkenoord,

in roodbakkerij slibaardewerk onder meer imitaties maakte van majolica. Bij het hier getoonde bord uit zijn bedrijf (afb. 170) is niet alleen de versiering van het plat en de karakteristieke kabelrand overgenomen van majolica, ook het model komt overeen met voorbeelden hiervan uit diezelfde tijd.

De reeds eerder besproken faience beker van omstreeks 1650 uit de Rotterdamse Binnenrotte (afb. 199) geeft aan dat er in de zeventiende eeuw eveneens in dit materiaal huwelijksgeften werden gemaakt. Er zijn nog meer voorbeelden gevonden. Uit de beerput van een pand in de Amsterdamse Jordaan kwam een faience bord van kort na 1650 tevoorschijn waarop behalve twee ineengeslagen handen en daarboven een vlammenhart met pijlen doorboord hart de initialen van de echtelieden en een (thans onbekend) jaartal zijn geschilderd.⁵⁵ Dergelijke gelegenhedenstukken konden vanaf het midden van de zeventiende eeuw bij Delftse plaatbakkers in opdracht worden vervaardigd.⁵⁶ Huwelijksborden bleven tot ver in de achttiende eeuw in productie, maar gezien het geringe aantal bewaard gebleven exemplaren is de vraag waarschijnlijk nooit groot geweest is.⁵⁷

De oorsprong van keramische huwelijksgeften

We kunnen gerust aannemen dat aardewerk gedurende de zeventiende eeuw in de Republiek onder bepaalde lagen van de bevolking een populaire huwelijksgeft is geweest. De situatie in ons land was niet uniek, ook elders in het toenmalige Europa zijn aardewerken huwelijksgeften geproduceerd. Zo zijn diverse stukken Italiaanse majolica uit de zestiende en zeventiende eeuw bekend waarop in elkaar grijpende handen en daarboven een met pijlen doorboord vlammenhart zijn geschilderd.⁵⁸ En dan zijn er nog de in hetzelfde tijdvak in Italië vervaardigde spinstenen van tinglazuur aardewerk waarop meisjesnamen zijn geschilderd.⁵⁹ Men gaat ervan uit dat jonge mannen deze aan hun geliefde gaven als goedkoop alternatief voor dure majolica borden. Ten slotte zijn er enkele Italiaanse faience borden met familiewapens bekend, die waarschijnlijk eveneens speciaal ter gelegen-

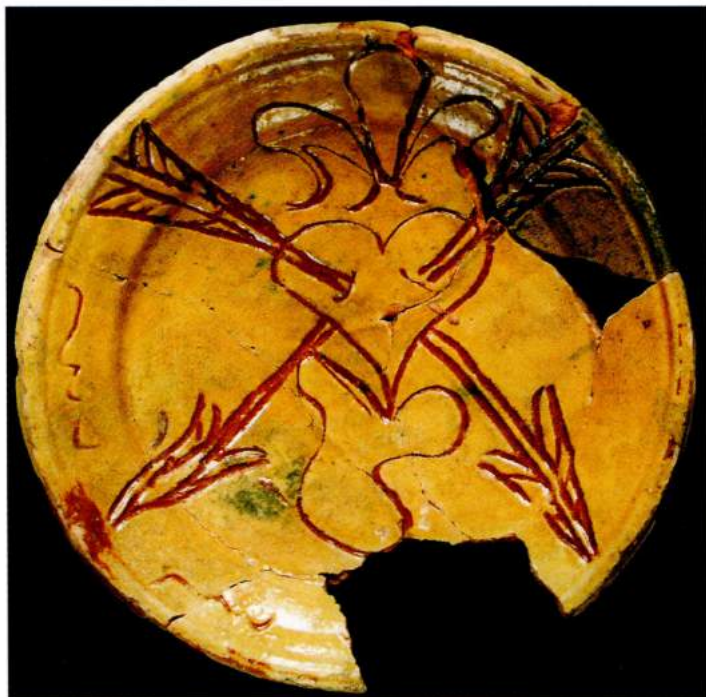
heid van huwelijken vervaardigd werden. Ze stammen uit de eerste helft van de zestiende eeuw en zijn beschilderd met de naast elkaar geplaatste wapens van de betreffende echtelieden.⁶⁰ Enkele van deze borden zijn in opdracht van Duitse families gemaakt.⁶¹ In een afvalkuil bij een pand aan het Alkmaarse Luttk Oudorp werd wel een randscherf van een vergelijkbaar Italiaans bord gevonden.⁶² Door het ontbreken van de spiegel van dit bord kunnen we helaas niet weten of ook dit stuk een in opdracht vervaardigde huwelijksgeft betreft.

De oudste stukken aardewerk met een duidelijke huwelijksiconografie die tot nog toe uit Nederlandse bodem tevoorschijn kwamen, stammen uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Een voorbeeld is het in Dordrecht opgegraven bord van rood aardewerk met een in sgraffito-techniek aangebracht decor van twee naar elkaar gerichte tortelduiven onder een kroon (afb. 214). Ook een in Noord-Holland opgegraven sgraffito bord met daarop een met pijlen doorboord hart stamt uit dezelfde tijd (afb. 215), terwijl een vergelijkbaar bord met decor van een met zwaarden doorstoken hart in Dordrecht is opgegraven.⁶³ Er zijn overigens

214 Bord van rood aardewerk met sgraffito-versiering en loodglazuur met koperoxide, 1500-1550, Ø 40,5 cm, bodemvondst Dordrecht, coll. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort inv. nr. DDT87 47-1-1

215 Bord van rood aardewerk met sgraffito-versiering en lood-glazuur, 1500-1550, bodemvondst Noord-Holland, part. coll.

ook laat vijftiende-eeuwse voorbeelden van sgraffito aardewerk die als huwelijks-gift gediend kunnen hebben, maar omdat de motieven op dit aardewerk vooral een algemeen moraliserende betekenis hebben is de huwelijksconnotatie niet zeker.⁶⁴

216 Fragment van bord van Portugese faience, ca. 1625, bodemvondst Edam, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Gedurende de zeventiende eeuw werden waarschijnlijk ook buitenlandse stukken aardewerk als huwelijkschenken gebruikt. Zo werd in Edam een in het Portugese Lissabon vervaardigd faience bord opgegraven dat ongetwijfeld deze rol vervulde (afb. 216). Op het gedeeltelijk bewaard

gebleven bord is een liefdespaar te zien waartussen een met pijlen doorboord hart geschilderd is. Hoewel Portugese faience in Alkmaar zelf nooit is aangetroffen wordt het veelvuldig gevonden op het platteland dat deze stad omringt. Dit houdt wellicht verband met het feit dat een groot aantal bewoners van het Noord-Hollandse platteland zijn brood verdiende in de zeevaart. Wanneer we de decoratiemotieven van al het in Nederland gevonden Portugese tinglazuur aardewerk bekijken, valt op hoeveel voorstellingen een huwelijksconnotatie hebben.⁶⁵ Het is goed mogelijk dat ook andere Portugese importen zijn gekocht door Hollandse zeelieden, die ze thuis weggaven als huwelijksgift. Vanaf de vroege zestiende eeuw zien we een opvallende toename van aardewerk uit verre streken, met name in de Zeeuwse en Hollandse kuststrook.⁶⁶ Ook hieronder zijn stukken waarvan de voorstelling een huwelijksconnotatie heeft. Het kan zijn dat de zeelieden het gebruik om bij huwelijken aardewerk te schenken in onze streken geïntroduceerd hebben. Natuurlijk is het ook mogelijk dat het schenken van gelegenheidsaardewerk zich in onze streken zelfstandig ontwikkelde. De wortels kunnen in dat geval liggen bij het laat-middeleeuwse sgraffito aardewerk. Verder dan veronderstellingen komen we op dit punt vooralsnog niet.

Motieven op huwelijkschenken van aardewerk

Op zeventiende-eeuws huwelijksaardewerk liggen een aantal versieringen voor de hand. Liefdesparen kwamen we al tegen op de Rotterdamse faience beker en het zojuist genoemde Portugese stuk uit Edam. Daarnaast zijn er talrijke voorbeelden van dit motief op Noord-Hollands slibaardewerk en Werrawaar (afb. 217 en 205), maar het is zeldzaam op majolica borden.⁶⁷ Op borden en wandtegels van faience komen de afbeelding van een liefdespaar juist weer heel vaak voor (afb. 218). Ook zijn er stukken waarop alleen een man of een vrouw is afgebeeld. In de vulling van een sloot aan het Alkmaarse Baanpad werd een tweetal bijna identieke borden gevonden waarop zowel een man als een vrouw staan afgebeeld (afb. 219).

Beide stukken dateren uit 1592 en zijn waarschijnlijk in een pottenbakkerij in Monnickendam vervaardigd.⁶⁸ De borden geven aan dat men soms een paar bij elkaar passende stukken slibaardewerk schonk, al vormt deze vondst tot op heden een zeldzaamheid. Veel vaker vinden we (fragmenten van) losse borden van Noord-Hollands slibaardewerk en Werrawaar met een voorstelling van een man of een vrouw. Dat dergelijke voorstellingen een huwelijksconnotatie kunnen hebben, zagen we eerder bij de uit het Werragebied afkomstige borden met daarop vrouwen die een huwelijkskrans ophouden. Behalve de figuren die ten voeten uit zijn weergegeven, komen ook bustes van mannen en vrouwen voor. Hiervan zijn eveneens voorbeelden bekend op de juist genoemde groepen loodglazuur aardewerk (afb. 174 en 220). De roetaanslag op de onderzijde van het hier afgebeelde Werra bord met portret wijst er overigens op dat de besproken objecten zeker niet alleen een sierfunctie hadden. Bij het Werra-aardewerk komen ook geregeld borden en kommen voor waarop zonnen en manen met een gezicht zijn afgebeeld (afb. 221). De betekenis van deze motieven is verwant aan de voorstellingen van mannen en vrouwen: de zon staat voor de man en de maan voor de vrouw.⁶⁹

Bij een aantal motieven op aardewerk is een verwijzing naar het huwelijk mogelijk, maar ligt hij niet direct voor de hand. Vergelijking met voorwerpen in andere materialen en versierd met dezelfde voorstellingen levert dan soms duidelijkheid.

217 Fragment van vuurstolp van Noord-Hollands slibaardewerk, 1635, h. 43 cm, bodenvondst Noordeinde, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam inv.nr. F 3386

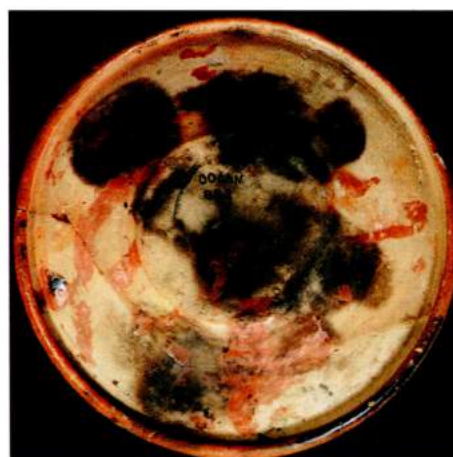

218 Bord en wandtegel van faience, 1625-1675, bodenvondsten Alkmaar, part. coll. en inv.nr. 99BPAD

219 Twee borden van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1592, Monnickendam, samen gevonden in een sloot aan het Alkmaarse Baanpad, part. coll. en inv.nr. 99BPAD

220 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur dat aan de achterzijde beroet is, (15)95, Werragebied, bodemvondst Alkmaar, inv.nr. 01LAN

Als voorbeeld kan een in de Amsterdamse binnenstad gevonden tinnen huwelijks-hanger dienen (afb. 222). De ene zijde van deze hanger toont de reeds veelvuldig ter

sprake gekomen in elkaar grijpende handen, maar op de keerzijde is een dubbelkoppige adelaar verbeeld. Juist dit - van oorsprong Habsburgse - symbool komt veelvuldig voor op het Noord-Hollandse slibaardewerk (afb. 223) en we treffen het ook aan op borden van majolica.⁷⁰ Een motief dat op het eerste gezicht weinig relatie met het huwelijk heeft, blijkt deze na vergelijking met de hanger wel degelijk te kunnen hebben. Er wordt verondersteld dat de dubbelkoppige adelaar de eenheid van de echtelieden binnen het huwelijk symboliseert.⁷¹ Onder de bodem van de eerder besproken Amsterdamse huwelijksbeker van zilver uit 1622 in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen zien we een zeilboot met een man als roerganger (afb. 193b). Zo'n boot is in de zeventiende eeuw een bekende metafoor voor het huwelijk.⁷² Ook op borden

221 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1600-1620, Werragebied, bodemvondst Vrouwenstraat 6 te Alkmaar, inv.nr. 88VRO

222 Huwelijksbanger van tin, ca. 1600, Ø 4 cm, bodemvondst Amsterdam, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

een kraanvogel en een fruitschaal. Men kan deze versieringen natuurlijk afdoen als louter decoratief, maar de meeste van deze motieven zijn juist veel toegepast op slibaardewerk, maar eveneens op borden

223 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1600-1625, bodemvondst Noord-Holland, part. coll.

en vuurstolpen van Noord-Hollands slibaardewerk vinden we regelmatig dezelfde voorstelling (afb. 224).⁷³ Een enkele keer komen we het motief ook tegen op majolica (afb. 225). De betekenis van de man als roerganger komt later nog ter sprake.⁷⁴ Dan keren we nu terug naar de in Bergen gevonden mesheften. De hierop voorkomende decoratiemotieven leveren nog verschillende aanknopingspunten op voor vergelijking met huwelijksymbolen op keramiek.

Dieren en planten

In de decoraties van Adriana's mesheften vinden we behalve ranken en grotesken diverse dier- en plantmotieven. Op het grote mesheft zijn twee tortelduiven, een springende haas, een haan en een bloem weergegeven. Het kleinere mesheft toont

224 Vuurstolp van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1600-1625, h. 40 cm, bodemvondst Noordeinde, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam inv.nr. F. 3368

225 Kommetje van majolica, 1625-1650, Ø 10 cm, bodemvondst Grootshermer, part. coll.

226 Twee tortelduiven op een van de huwelijksmessen van Adriana Koetenburch

227 Fragment van een bord van rood aardewerk met sgraffitoversiering en loodglazuur, 1500-1550, bodemvondst Alkmaar, inv.nr. 99BPAD

en komen van majolica. Slechts voor een enkel motief is het moeilijk om parallellen in aardewerk te vinden.

Een algemeen motief op aardewerk vormen duiven zoals de twee naar elkaar kijkende tortels (afb. 226). Losse duiven vinden we al heel vroeg op loodglazuur aardewerk. Uit de vijftiende en vroege zestiende eeuw zijn veel borden bekend die gedecoreerd zijn met deze in sgraffitotechniek aangebrachte vogels (afb. 227).⁷⁵ De oudste vuurstolpen met dit motief dateren ook reeds van vóór 1550 (afb. 228). Het is nog onzeker of de duiven die zijn aangebracht op het laatmiddeleeuwse sgraffito-aardewerk een huwelijksconnotatie hadden. Mogelijk verwezen ze meer in het algemeen naar goede zeden.⁷⁶ Op het latere Noord-Hollandse slibaardewerk hebben de duiven betrekking op huwelijk en liefde en tortels vormen hierop het meest populaire decoratiemotief. Zo zien we duiven veelvuldig terug op de achterplaat die vuurstolpen bekroont (afb. 229). Daarnaast komen naar elkaar kijkende duiven veel voor als centraal motief op schotels (afb. 178) en worden duiven afzonderlijk afgebeeld op papkommen en borden (afb. 230). Duiven komen niet voor op slibaardewerk uit het Werragebied. Een van rond 1600 daterend fragment van een bord uit Bovenkarspel is tot op heden het enige voorbeeld van dit motief op majolica (afb. 231). Overigens is de voorstelling van een moederduif met haar jong ongebruikelijk: het enige voorbeeld is tot nu toe gevonden op een laat vijftiende- of vroeg zestiende-eeuwse sgraffito schotel die in Zeeland werd opgegraven.⁷⁷

Binnen de huwelijksiconografie staat de duif symbool voor de liefde.⁷⁸ De naar elkaar gerichte tortels staan symbool voor de zinnelijke liefde tussen de beide echtelieden. Op een Duitse of Poolse huwelijkspenning van zilver uit de zeventiende eeuw wordt deze gedachte uitgedrukt door twee duiven die in een trouwring zitten.⁷⁹ Het Latijnse bijschrift op de penning luidt in vertaling: 'Gelijk een palm een palm of een onbedorven vrouwtjesduif een doffer, zo waarlijk omringt een echtgenote haar echtgenoot met liefde'. Op het eerder genoemde zeventiende-eeuwse houten huwelijksbord zien we ook twee duiven geschilderd met de tekst:

228 Fragment van een vuurstolp van rood aardewerk met sgraffitoversiering en loodglazuur, 1500-1550, bodemvondst Alkmaar, inv.nr. 99BPAD

229 Vuurstolp van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1560-1580, beerput Alkmaar Luttik Oudorp 56, inv.nr. 89LUT

230 Papkom van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1560-1580, beerput Alkmaar Bloemstraat, inv.nr. 99BLO

‘Twee Duyffjes, die nae’t paren hengelen’.⁸⁰

Omdat vrouwen in de huwbare leeftijd ook wel ‘duifje’ genoemd werden,⁸¹ is het niet uitgesloten dat individuele duiven symbool staan voor de vrouw. Dit zou mede een verklaring kunnen zijn voor de voorstelling op het majolica fragment uit Bovenkarspel. Wanneer de duif op een papkom uit het derde kwart van de zestiende eeuw en gevonden in Alkmaarse bodem eveneens de vrouw symboliseert, kan het erboven geplaatste vuurslagmotief op zijn beurt weer verwijzen naar de man (afb. 230). De vuurslag is een aan het Bourgondische vorstenhuis ontleend motief dat vooral macht en daadkracht symboliseert.⁸²

Een andere vogel die voorkomt op een der mesheften is de haan (afb. 232). Een in Alkmaar opgegraven sgraffito bord uit het tweede kwart van de zestiende eeuw

231 Fragment van majolica bord, 1590-1610, bodemvondst Bovenkarspel, coll. West-Fries Museum, Hoorn

232 Haan op een van de huwelijks-messen van Adriana Koetenburch

is een van de vroegste stukken aardewerk die als huwelijksgift geïnterpreteerd kunnen worden (afb. 233). Naast borden van rond 1600 (afb. 234) kwamen uit Alkmaarse bodem ook latere exemplaren van Noord-Hollands slibaardewerk met een

233 Bord van rood aardewerk met sgraffitoversiering en loodglazuur, 1525-1550, bodemvondst Langestraat 85 te Alkmaar, inv.nr. 74LAN

haan tevoorschijn (afb. 235). Op Werra-aardewerk komen zelden hanen voor.⁸³ Bij het tinglazuur aardewerk zijn eveneens weinig stukken bekend waarop een haan als centrale decoratie prijkt. De voorbeelden die van dit materiaal uit de Alkmaarse bodem tevoorschijn kwamen, dateren zonder uitzondering uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Een aantal karakteristieke eigenschappen van de haan als vechtlust, dominante waakzaamheid ten opzichte van de hennen, kraaien bij dageraad en een sterke paringsdrang vormen de aanleiding voor het gebruik van dit dier als symbool.⁸⁴ De haan verwijst zo naar de dominante, maar ook beschermende rol die de man binnen het huwelijk moet vervullen.⁸⁵

De kraanvogel is de laatste vogelsoort die op de zilveren mesheften voorkomt (afb. 236). De vogel houdt in zijn opgeheven poot een steen vast en symboliseert zo de waakzaamheid.⁸⁶ De betekenis van de kraanvogel ligt dus vooral in het verlengde van de eerder genoemde deugden. Hoewel een dergelijke voorstelling een enkele keer op tegels geschilderd is, ontbreken voorbeelden op slibaardewerk vooralsnog. Ook op een andere wijze uitgebeelde kraanvogels komen slechts zelden voor op slibaardewerk.⁸⁷ In Alkmaar is één majolica bord gevonden waarop een kraanvogel geschilderd is en dit moet gedateerd worden in het derde kwart van de zeventiende eeuw (afb. 237).

Niet alleen op het grootste mesheft uit Bergen, maar ook op de eerder besproken Amsterdamse zilveren huwelijksbeker zijn springende hazen te vinden (afb. 238). Hoewel het in beide gevallen hazen betreft, hadden hier net zo goed andere soorten wild kunnen worden afgebeeld. Alle voorstellingen van opspringende of rennende dieren moeten als jachtscènes geduid worden. Hierbij zien we zowel dieren waarop gejaagd wordt, bijvoorbeeld hazen, herten en zwijnen, als jachthonden. Binnen de huwelijkscontext staan deze dieren symbool voor de minnejacht.⁸⁸ Op zowel Noord-Hollands slibaardewerk, Werra-waar als majolica komen we opspringende of rennende dieren regelmatig tegen (afb. 239). Van majolica zijn enkele gedateerde voorbeelden bekend waarop rennende dieren het hoofdmotief vormen (afb. 240). Op fai-

ence komen deze diervoorstellingen niet voor. Dat jachtscènes niet altijd uit een enkel dier bestaan, bewijst een in Graft opgegraven majolica schotel.⁸⁹ Op dit voorwerp van omstreeks 1650 is een jager met twee windhonden geschilderd (afb. 241). Jachtvoorstelling waren daarnaast ook een populair thema op wandtegels. Ook hierop komen jachtvoorstellingen voor met jagers, terwijl de afzonderlijke tegels soms een aaneengesloten fries vormen (afb. 242). Zulke friezen werden vooral gebruikt als plintafwerking. Dat de jacht binnen de context van liefde

234 Fragment van bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, ca. 1600, Alkmaar, bodemvondst Alkmaar Wortelsteeg, part. coll.

kan in de zeventiende eeuw zeker een erotische lading hebben. Het werkwoord vogelen heeft dezelfde betekenis als het bedrijven van de liefde. Dat wordt geïllustreerd op een door vererving bewaard gebleven drinkglas uit de vroege zeventiende eeuw waarin een voorstelling is gegraveerd van een vrouw met een lijmstok en daarop een uil als lokvogel (afb. 245). Het opschrift laat weinig onduidelijkheid bestaan over betekenis van deze voorstelling: 'OM TE VOGELN BEN ICK HYER GESETEN ICK SOUDE VEEL LYEVEER VOGELN DAN EEITEN'. Er zijn ook voorbeelden van Werra-aarde-

235 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1645, bodemvondst Alkmaar, coll. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

en huwelijk overigens zeer ruim opgevat moet worden, bewijzen voorstellingen van vissen en vogelvangers op huwelijks-giften. Zo bezit Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam twee zilveren knottenkistjes met ingegraveerde voorstellingen van deze variaties van de jacht.⁹⁰ Op de twee eerder besproken mesheften uit Antwerpen zijn eveneens een visser en een vogelvanger afgebeeld.⁹¹ Aan de betekenis van het vissen binnen een huwelijkscontext herinneren onder meer onze zegswijzen 'aan de haak slaan' en 'er zwemmen meer vissen in de oceaan'. Of er sprake is van een huwelijksconnotatie bij borden van slibaardewerk met vissen erop is echter onzeker (afb. 243). Voor de vissen op borden en kommen van Werra-aardewerk ligt een dergelijke connotatie wel voor de hand vanwege de minnestrikken ernaast (afb. 244).⁹² Dit geldt zeker voor een vissend liefdespaar op een uit 1633 daterend majolica bord.⁹³ Het vangen van vogels

236 Kraanvogel op een van de huwelijks-messen van Adriana Koetenburch

237 Majolica bord,
bodenvondst
Alkmaar, 1675-1700,
part. coll.

238 Springende haas
op een van de mes-
sen van Adriana
Koetenburch

239 Borden en kom-
men van Werra-
aardewerk, Noord-
Hollands slibaarde-
werk en majolica,
1600-1640, bodem-
vondsten Alkmaar,
part. coll.

werk waarop mannen of vrouwen met een lijnstok afgebeeld zijn.⁹⁴

Op zowel het grote als het kleine mesheft van de Bergense schatvondst komen diverse bloemmotieven voor (afb. 246). Bloemen, bloemenvazen en bloemstruiken treffen we tevens veelvuldig aan op alle soorten huwelijks giften van aardewerk (afb. 168 en 247). Deze motieven komen juist weer heel frequent voor op gedateerde stukken majolica (afb. 248). Jacob Cats gebruikte gesloten tulpen en rozen als metafoor voor de maagdelijkheid.⁹⁵ Bloemen golden daarnaast als symbool voor de kortstondigheid en de vergankelijkheid van het leven en symboliseren waarschijnlijk eveneens de liefde tussen twee mensen. Op een in Enkhuizen vervaardigde vuurstolp van Werra-aardewerk wordt een bloemenvaas gecombineerd met twee opspringende hazen.⁹⁶ De eerder genoemde Alkmaarse pottenbakker Pieter Cornelisz Pottenbacker, die vanaf 1625 tot na het midden van de zeventiende eeuw werkzaam was aan het Verdronkenoord, produceerde onder meer vuurstolpen met daarop appliqués van bloemenvazen. Tussen het afval uit zijn bedrijf werden onder meer matrijzen gevonden waarin zulke appliqués gevormd werden (afb. 249). In Graft werd een vergelijkbare vuurstolp gevonden die waarschijnlijk

afkomstig is uit hetzelfde bedrijf (afb. 250).

Het laatste decoratiemotief dat voorkomt op het kleine heft uit Bergen is een schaal met fruit (afb. 251). Ook dit thema is veelvuldig toegepast op alle genoemde groepen aardewerk, waaronder wederom diverse gedateerde stukken majolica (afb. 252). In een eerdere publicatie werd reeds de vraag gesteld of de betekenis van de vlakvullende decoratie van granaatappels en druiventrossen op majolica niet in het verlengde van de genreschilderkunst geduid moet worden.⁹⁷ De betekenis van fruit heeft dan vooral betrekking op voorspoed en vruchtbaarheid, twee centrale thema's binnen de huwelijksymboliek.⁹⁸ Wanneer we kijken naar het aantal vondsten van vooral majolica 'fruitborden' dan kunnen we in ieder geval vaststellen dat deze objecten enorm populair zijn geweest. In Alkmaar werden deze borden totnogtoe vooral gevonden in afvalkuilen achter kleine huizen aan de Bloemstraat (voormalige Zakkendragersteeg) en bij het voormalige Oudevrouwenhuis aan het Canadaplein. Ook uit vullingen van oude sloten op het Schermereiland kwamen talloze voorbeelden tevoorschijn. Dit type bord lijkt derhalve vooral geliefd te zijn geweest onder de midden- en onderlagen van de stadsbevolkingen en de inwoners van het platteland.

Deugden en andere personificaties

Bij de bespreking van de zilveren huwelijkschenken werd duidelijk dat personificaties van deugden hierop veelvuldig voor-

240 Fragment van majolica bord, 1643, bodemvondst Westgrafdijk, coll. K. Box

241 Majolica bord, 1640-1660, bodemvondst Grootshermer, part. coll.

242 Wandtegels, gedeelte van fries met jachtaferelen, 1625-1650, bodemvondsten Hoorn, part. coll.

243 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1600-1650, bodemvondst Alkmaar, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

244 Fragment van kom van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, gedateerd 161., Werragebied, bodemvondst Alkmaar Langestraat, inv.nr. 01LAN

245 Beker van gegraveerd glas, 1600-1650, erfstuk part. coll.

komen. Zo talrijk als de voorbeelden op zilver zijn, zo schaars zijn ze echter op keramiek. Alleen op uit Duitsland geïmporteerd steengoed drinkgerei komen personificaties van deugden regelmatig voor. Zo werd in een beerput van een pand aan de Langestraat te Alkmaar een fragment van een Siegburger schenkkan van kort voor 1600 gevonden, waarop onder meer een personificatie van Caritas (Liefdadigheid) te vinden is (afb. 254). De initialen H.H. verwijzen naar de werkplaats van Hans Hilgers.⁹⁹ Het is echter twijfelachtig of deze kannen ooit huwelijkschenken waren. Dat personificaties nu juist op het dure vaatwerk van steengoed te vinden zijn, hoeft overigens niet te verbazen. De gebruikersgroep van deze keramiek was namelijk dezelfde als die waarvoor de zilveren huwelijkschenken bestemd waren. Ook de vindplaats van dit fragment bevestigt dit gegeven. De Langestraat was sedert de late Middeleeuwen een van duurste woonlocaties van Alkmaar.¹⁰⁰ Toch zijn er wel enkele voorbeelden van personificaties van deugden op goedkope aardewerk. Op een Werra bord dat gevonden is tussen bedrijfsafval van de werkplaats van Casper Muller in het Duitse Hannoversch-Münden staat een vrouw afgebeeld die een zuil draagt en zo de kracht personifieert.¹⁰¹ Op deze schotel treffen we eveneens een minnestrik aan, zodat ook deze voorstelling binnen de context van het huwelijk geduid kan worden. Ook vrouwe Justitia wordt een enkele keer afgebeeld op Werra-aardewerk (afb. 255).¹⁰² Van de werkplaats van Dierck Claesz. Spiegel in Enkhuizen, waar hetzelfde soort aardewerk werd vervaardigd, zijn diverse voorbeelden bekend waarop Justitia het hoofdmotief vormt.¹⁰³ Op een plavuisje uit deze werkplaats zien we deze deugd vergezeld van het opschrift: 'D.GERECH(TIGHEID)' (afb. 256). Vrouwe Justitia was in de toenmalige samenleving een bekend symbool. Op plaatsen waar recht werd gesproken is zij vaak als symbool afgebeeld. Rechtvaardigheid werd bij uitstek beschouwd als een goede eigenschap die een man moest bezitten in zijn dominante positie als echtgenoot. Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw komen niet alleen personificaties van deugden, maar ook van zintui-

gen vaker voor op aardewerk. Zo zijn er verschillende voorbeelden van majolica uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk stammen al deze producten uit dezelfde werkplaats in Noord-Holland. In Alkmaar is een fragment gevonden van een bord waarop een engel met een zuil geschilderd is die de Kracht personifieert (afb. 257). Op het Schermereiland kwam een verwant bord tevoorschijn waarop vrouwe Justitia afgebeeld is (afb. 258). In dezelfde streek is een fragment gevonden van een kom waarop een vrouw met een vogel op de hand geschilderd is (afb. 257). Zij staat

246 Bloem op een van de huwelijksmessen van Adriana Koetenburch

Links:

247 Fragment van majolica bord, 1640-1660, bodenvondst Oudegracht/Bloemstraat te Alkmaar, inv.nr. 99BLO

248 Fragment van majolica bord, 1637, bodenvondst Rotterdam, part. coll.

symbool voor het gevoel, een van de vijf zintuigen. Op een andere kort voor 1700 in West-Nederland gemaakte schotel van majolica uit Bovenkarspel is het gezicht uitgebeeld in de gedaante van een in de spiegel kijkende vrouw (afb. 257). Het op de achterzijde geschilderde cijfer drie wijst er waarschijnlijk op dat het bord deel uitmaakte van een serie. Een uit dezelfde werkplaats afkomstig bord dat in Den Haag opgegraven is, past in deze reeks.¹⁰⁴ Op dit bord is op vergelijkbare wijze een vrouw geschilderd die op een trompet blaast en zo het gehoor verbeeldt. Hoewel de drie laatst besproken objecten niet in de reeks van aardewerk met huwelijkssymboliek passen, zijn ze wel illustratief voor de popularisering van abstracte begrippen als deugden en zintuigen. Ook het verschijnen van goedkope pijparden beeldjes die personificaties van deugden als de liefde verbeelden, past in deze ontwikkeling.¹⁰⁵

249 Matrijs van witbakkende klei voor het drukken van appliqués uit het bedrijf van Pieter Cornelisz. Pottenbacker bij Verdrunkenoord 26 te Alkmaar, na 1625, inv.nr. 88VER. De afdruk is van recente datum.

Bijbelse verhalen

Ook de bijbelse taferelen vinden we weinig terug op gebruiks aardewerk, al komen ze veelvuldig voor op zilveren huwelijksgiften. Verhalende voorstellingen komen op slibaardewerk toch al weinig voor, hoewel mensfiguren wel tot de belangrijkste decoratiemotieven kunnen

250 Vuurstolp van rood aardewerk met appliqués en loodglazuur, 1625-1650, Alkmaar, waarschijnlijk uit het bedrijf van Pieter Cornelisz. Pottenbacker aan het Verdrunkenoord, bodemvondst Graft, part. coll.

252 Majolica bord, 1643, bodemvondst Schermer-eiland, part. coll.

253 Bord van majolica, 1600-1640, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

254 Fragment van kan van Siegburger steengoed, ca. 1600, bodemvondst Alkmaar Langestraat, inv.nr. 01LAN

251 Fruitschaal op een van de huwelijks-messen van Adriana Koetenburch

worden gerekend. Een van de weinige bijbelse voorstellingen die met enige regelmaat op slibaardewerk wordt uitgebeeld is die van de verspieters van Kanaän.¹⁰⁶ Dit tafereel wordt meestal uitgebeeld door twee mannen die samen een enorme druiventros aan een stok torsen. Mogelijk staat de voorstelling van de verspieters net als de eerder genoemde granaatappels en druiventrossen symbool voor vruchtbaarheid en voorspoed binnen het huwelijk. Het is de vraag of de toenmalige eigenaren van aardewerk met dit decoratiemotief zich wel bewust waren van de bijbelse oorsprong van dit motief.

Twee bijbelse figuren die al vroeg op zowel slibaardewerk uit de Republiek als op Werra-aardewerk veelvuldig worden aangetroffen zijn Adam en Eva (afb. 259). Op majolica komen voorstellingen met Adam en Eva pas vanaf 1650 frequenter voor (afb. 260).¹⁰⁷ Faience met dit decor vinden we eveneens pas na 1650 (afb. 260). Als eerste mensenpaar staan Adam en Eva symbool voor het door God ingestelde huwelijk tussen man en vrouw. Deze voorstelling blijft in onze streken tot in de negentiende eeuw populair. Sedert de late Middeleeuwen wordt het paar meestal afgebeeld op het moment van de zondeval.¹⁰⁸ Daarnaast zien we ook de schepping van Eva uit Adams rib (afb. 261) en de verdrijving van Adam en Eva uit het aardse paradijs een enkele keer op keramiek.¹⁰⁹

Behalve deze oudtestamentische voorstellingen worden soms ook taferelen uit het Nieuwe Testament op aardewerk weerge-

geven. Zo is bijvoorbeeld de verkondiging van Christus' geboorte aan Maria geschilderd op een faience bord van kort na 1650 (afb. 262). We zagen deze voorstelling al op enkele zilveren mesheften (afb. 192), net als de voorstelling van Christus en de Samaritaanse vrouw bij de waterput die we ook op aardewerk terugvinden (afb. 263).¹¹⁰ Omdat de op de mesheften aangebrachte begeleidende inscripties op aardewerk ontbreken, is het overigens niet altijd even duidelijk welk bijbels verhaal hierop is voorgesteld. Zo werd eerder een bord van Noord-Hollands slibaardewerk gepubliceerd waarop Christus en de Samaritaanse vrouw zouden zijn afgebeeld (afb. 264), maar omdat het aureool om het hoofd van de man links van de put ontbreekt kan het tafereel op dit bord evengoed worden geduid als Rebecca en Eliëzer bij de bron. Ook deze

255 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1611, Werragebied, bodemvondst Noord-Holland, part. coll.

256 Fragment van wandtegel van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, ca. 1610, Werra-aardewerk gemaakt in Enkhuizen, bodemvondst Enkhuizen, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

257 Twee majolica borden en een kom, incompleet, 1660-1700, bodemvondsten uit Alkmaar en elders in Noord-Holland, part. coll.

258 Majolica bord,
1660-1680, bodem-
vondst Schermer-
eiland, part. coll.

259 Bord van rood
aardewerk met slib-
versiering en lood-
glazuur, 1589,
bodenvondst Alk-
maar, coll. Neder-
lands Openluchtmu-
seum, Arnhem

260 Bord en frag-
ment van bord, fai-
ence en majolica,
1650-1675, bodem-
vondsten uit Alkmaar
en Bovenkarspel,
part. coll.

voorstelling kwamen we eerder tegen op mesheften, terwijl deze ook voorkomt op een in Alkmaar opgegraven bord van faïence (afb. 265).

Vrouwen die door hun kuise levenswandel een voorbeeld zijn voor huisvrouwen zijn een geliefd thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw.¹¹¹ Deze vrouwen werden vooral ontleend aan de bijbel. De geschiedenis van Suzanna en de ouderlingen is regelmatig door ambachtslieden in versieringen verwerkt. De verschillende episodes uit dit apocriefe verhaal zien we bijvoorbeeld uitgevoerd in houtsnijwerk op deuren van kasten die rond 1600 stonden in de woonhuizen van de elite.¹¹² Op deze kasten vinden we overigens ook beelden van vrouwen die deugden personifiëren. Een bredere verspreiding kenden de vuurvaste stenen waarmee in burgerlijke woonhuizen de achterwanden van haarden werden afgewerkt. Op dergelijke stenen zijn scènes uit het verhaal van Suzanna en de ouderlingen aangebracht.¹⁰³ Een pottenbakker uit het midden van de zestiende eeuw bracht een tafereel uit dit verhaal als applique aan op een vuurstolp.¹¹⁴ Behalve op de voorwerpen die bij de haard te vinden waren, komt het verhaal van Suzanna en de ouderlingen regelmatig voor op steengoed kannen uit Raeren (afb. 266). Deze werden rond 1600 vooral door de meer draagkrachtige burgerij gekocht. Een andere voorbeeldige vrouw werd

261 Fragment van baardmankruik uit Frechen, steengoed met zoutglazuur, ca. 1600, bodemvondst Graft, part. coll.

262 Faience bord, 1650-1675, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

gevonden in het oud-testamentische boek Judith.¹¹⁵ Ook onderdelen uit dit verhaal zijn op gebruiksaardewerk afgebeeld. De belangrijkste gebeurtenis uit deze geschiedenis is het moment waarop de kuise Judith haar onzedelijke belager Holofernes onthoofd. Zij stopt het afgehouwen hoofd vervolgens in de zak die haar dienstmeid voor haar openhoudt. In de beeldende kunst is vooral dit ogenblik veelvuldig weergegeven.¹¹⁶ Omdat de geschiedenis zich afspeelt in een leger tent vormt een dergelijk onderkomen vaak een essentieel beeldelement in deze scènes. Op een fragment van een majolica bord dat in Amsterdam is opgegraven, zien we het ontzielde lichaam van Holofernes op een bed liggen. Judith staat bij de ingang

van de tent terwijl ze het afgehouwen hoofd in de opengehouden zak stopt (afb. 267). De voorstelling op dit uit de eerste helft van de zeventiende eeuw daterende majolica bord is waarschijnlijk ontleend aan een bekende prent van Lucas van Leyden (1494-1533).¹¹⁷ Een ander majolica fragment uit Graft toont ons een heel anders opgezette uitbeelding van dit verhaal (afb. 268).¹¹⁸ Het is niet duidelijk welk voorbeeld hier gevolgd is. Dat de geschiedenis van Judith en Holofernes ook op slibaardewerk voorkwam, bewijst een in Hoorn opgegraven fragment van een in Alkmaar vervaardigd bord (afb. 269). Dit

263 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, biscuit uit de werkplaats van Casper Muller, 1612, Hanoversch-Munden, coll. Universiteit Göttingen

264 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1601, bodemvondst Graft, coll. J.G. Venhuis

265 Bord van faience, 1650-1675, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

266 Kan van steengoed met zoutglazuur uit Raeren, 1584, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

267 Fragment van majolica bord, 1600-1640, bodemvondst Amsterdam, part. coll.

fragment levert tevens de sleutel voor de duiding van de voorstelling op een eerder gepubliceerde vuurstolp, die eveneens in Alkmaar werd gemaakt (afb. 270).¹¹⁹ Deze vuurstolp, die tevoorschijn kwam uit de bodem van Schermerhorn, lijkt op het eerste gezicht ongeschonden de tand des tijds doorstaan te hebben. Hier is het echter schijn die bedriegt. Toen het voorwerp werd opgegraven lag het totaal aan diggelen en er ontbrak een aanzienlijk deel van de rechter onderhoek. Een 'vakkundig' uitgevoerde restauratie zorgde ervoor dat de stolp zijn huidige uiterlijk verkreeg. Omdat de restaurator geen idee had van het verhaal achter de voorstelling, reconstrueerde hij het rechter deel van de scène uit de vrije hand. Zo kreeg een van de twee vrouwen aan de rechter zijde van de stolp een bloem in haar hand die ze overhandigt aan de andere vrouw. Het gaat hier echter eigenlijk om Judith die het hoofd van Holofernes in de zak van haar dienstmeid stopt. Het zwaard houdt Judith op de rug. In de op het midden van de stolp aangeduide tent zien we de juist onthoofde Holofernes onder een deken liggen. Zijn rechterarm bungelt uit het bed. Links van de tent houdt een soldaat de wacht.¹²⁰

De verhouding tussen man en vrouw op keramiek en in de kunst

Omdat Eva volgens de bijbel uit Adams rib is geschapen, werd de vrouw in de zeventiende eeuw niet alleen beschouwd als metgezel van de man, maar tevens als zijn ondergeschikte.¹²¹ Door de zondeval en de daarop volgende verdrijving uit het paradijs moest de mens voortaan 'in het zweet des aanschijns zijn brood verdienen'. Ook hierbij gold een door God gegeven rolverdeling. De man zorgde voor de kost, de vrouw was verantwoordelijk voor de huishouding. De op pagina 132 genoemde zilveren huwelijkspenning uit Duitsland of Polen illustreert deze gedachte.¹²² Op de penning staat een echtpaar afgebeeld. De rolverdeling tussen de man en de vrouw wordt duidelijk door hun attributen. De man heeft in zijn rechterhand een schep, de vrouw houdt in haar linkerhand een spinrokken. Een vergelijkbare man met schep is te vinden op een fragment van een majolica bord dat in

268 Fragment van majolica bord, 1625-1650, bodemvondst Grootchermer, part. coll.

269 Fragment van bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1600-1625, bodemvondst Hoorn, coll. West-Fries Museum, Hoorn

270 Vuurstolp van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1630-1650, bodemvondst Grootchermer, part. coll.

Rotterdam opgegraven werd.¹²³ Het jaartal 1627 op de achterzijde van het bord kan er op wijzen dat we hier met een gelegenheidsstuk van doen hebben en misschien zelfs een huwelijksgift. In Graft werd eveneens een fragment gevonden van een majolica bord waarop een man afgebeeld is die het veld bewerkt: een zaaiende boer (afb. 271). Dit uit het derde kwart van de zeventiende eeuw daterende stuk majolica is waarschijnlijk gemaakt in hetzelfde bedrijf als de eerder besproken borden met deugden (afb. 257 en 258). De voorstelling op dit bord kan gezien worden in het licht van de door God gegeven rolverdeling tussen man en vrouw. Elders in Graft werd een fragment gevonden van nog een ander majolica bord van hetzelfde bedrijf.¹²⁴ Op de scherf zien we hoe een vrouw zit te suffen en een zwijn haar spinwerk laat verrichten (afb. 272). In een eerdere publicatie interpreteerde ik het spinnende zwijn als de sukkelige echtgenoot van de slapende vrouw.¹²⁵ Spinnen wordt vooral gedurende de late Middeleeuwen maar ook nog in de zestiende en zeventiende eeuw gezien als een bij uitstek vrouwelijke bezigheid. Dit zal tevens de gedachte zijn achter het spinrokken van de vrouw op de zojuist genoemde zilveren huwelijkspenning. Hierdoor was spinnen bij uitstek geschikt om een versterking in de machtsverhoudingen tussen

man en vrouw uit te beelden. Zo zal een met ons zwijn vergelijkbare spinnende ezel op een vijftiende-eeuws loodtinnen

271 Fragment van majolica bord, 1660-1680, bodemvondst Grootshermer, coll. K. Box

272 Fragment van majolica bord, 1660-1680, bodemvondst Graft, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

insigne symbool hebben gestaan voor de sullige man die het werk van zijn vrouw doet.¹²⁶ De fallus van het dier laat er geen twijfel over bestaan dat de ezel van het mannelijke geslacht is. Het motief van de spinnende sukkel als onderworpen van zijn bazige vrouw blijft tot ver in de zeventiende eeuw in gebruik. We vinden het onder meer op prenten in almanakken.¹²⁷ Deze voorstellingen passen zonder meer in de aloude traditie van het 'de wereld op zijn kop zetten'.¹²⁸ Veelzeggend is dat de voorstelling op het in Graft gevonden stuk majolica is terug te vinden op een centsprent uit 1673 (afb. 273).¹²⁹ Deze prent werd gedrukt in Amsterdam en wordt bewaard in het Rijksmuseum. De ondertitel van de prent luidt: 'Die met gemack sijn kost wil winnen/die set sijn varcken aen het spinnen' ofwel: wanneer men zijn werk overlaat aan onbekwame krachten zal dit onherroepelijk tot chaos

273 Amsterdamse Centsprent, 1672, coll. Rijksprentenkabinet, Amsterdam

leiden! Op deze prent wordt de vrouw dus aangespoord haar huiselijke plichten niet te verzaken. De voorstelling op het majolica fragment kan op dezelfde wijze uitgelegd worden. Een mogelijke tegenpool voor dit bord vormt een ander majolica bord uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw, wederom in Schermerhorn gevonden, waarop een vrouw is geschilderd die vlas over de hekel haalt en zo waarschijnlijk juist symbool staat voor de ijverige huisvrouw (afb. 274). Spinnen was als typisch vrouwelijke bezigheid bijzonder bruikbaar als de rolverdeling tussen man en vrouw moest worden omgedraaid. Een andere belangrijke taak die de vrouw binnen haar huwelijk diende te vervullen was de zorg voor haar kinderen. Ook op dit vlak draaide men de rollen graag om als men een sukkelige man belachelijk wilde maken.¹³⁰ Op een vroeg achttiende-eeuwse zilveren tabaksdoos uit het Fries Museum in Leeuwarden kunnen we zien hoe een oude man een kind aan het wiegen is terwijl zijn vrouw bij een andere man op schoot zit.¹³¹ Op slibaardewerk uit het Werragebied uit de vroege zeventiende eeuw vinden we soms taferelen betreffende de zorg voor kinderen. Zo bezit het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem een bord waarop een vrouw afgebeeld is die haar kind staat te wiegen (afb. 275).¹³² In de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam bevindt zich een vergelijkbaar stuk en eveneens een scherv van een in Hoorn opgegraven bord. Op dit laatste stuk zien we nagenoeg dezelfde afbeelding met één belangrijk verschil: de figuur naast de

wieg is geen vrouw maar een man in een jurk met een baard (afb. 276). Dit is natuurlijk een sukkel die het werk van zijn vrouw opknapt en om zijn dwaasheid te benadrukken is hij ook nog eens in vrouwenkleren gestoken!¹³³ Al eerder kwam het motief ter sprake van de man aan het roer van een boot als metafoor voor de mannelijke leidersrol binnen het huwelijk. Een mogelijke variant op dit thema zien we op het plat van een in Den Haag opgegraven majolica bord: een boot waarin een roeiende haas

als een veilige haven. Het embleem *Lootsmans water* wordt verbeeld door een met een pijl doorboord vlammend hart waarvan de naar hartstocht verwijzende vlammen met een snuitschaar worden betuigd (afb. 277).¹³⁵ De snuitschaar was in die dagen een onmisbaar stukje huisraad dat gebruikt werd om lonten van te fel brandende en walmende kaarsen in te korten. De bij het embleem behorende uitleg luidt als volgt: 'Het sal veel lieden vreemt gheven dat ich dese Sinnepop brenghe op de vryagie: dan voorwaer een

Links:

274 Majolica bord, 1625-1650, bodemvondst Grootshermer, part. coll.

275 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1618, Werragebied, bodemvondst Noord-Holland, coll. Openluchtmuseum, Arnhem

zit.¹³⁴ Het roeien gaat het beest niet goed af, de op hem neerdalende regen verwijst naar het zware weer waarin hij terecht is gekomen. Vanwege de haas aan het roer wordt hier mogelijk de spot gedreven met het motief van de roerganger in de huwelijksboot. De haas stond symbool voor een dier dat zich alleen kan redden door te vluchten: vandaar onze uitdrukking 'angsthaas'. Wanneer onze roeiende haas een man symboliseert die zich binnen zijn huwelijk als een angsthaas opstelt tegenover zijn vrouw dan hoeft het niet te verwonderen dat hij in zwaar weer terecht komt. In dat geval past dit bord bij de eerder beschreven stukken aardewerk die zinspelen op de sukkeligheid van de man. De boot wordt door de dichter en koopman Roemer Visscher (1547-1620) nog op een andere wijze als metafoor voor het huwelijk aangewend. In zijn in 1614 te Amsterdam verschenen emblematabundel *Sinnepoppen* stelt hij het huwelijk voor

goet Schipper, al hoe wel hy verstandigh ende wetende is in zijn neeringhe van de Zeevaert, soo sal hy nochtans op zijn eyghen kunde niet seylen, op alsulcke Zeehavens, daer men Lootsluyden gewoonlijck is te gebruycken, dan besight beneffens zijn verstandt, eens andere

276 Bord van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, gedateerd 161., Werragebied, bodemvondst Hoorn, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

277 Embleem 'Lootsmans water' uit *Sinnepoppen* van Roemer Visscher, Amsterdam 1614

278 Bord van faïence met paarse trek, 1640-1660, bodemvondst Graft, part. coll.

279 Tabaksdoos van messing, 1650-1675, Ø 14,5 cm, geknipt uit een plaat, gehamerd en gegraveerd, bodemvondst Amsterdam, part. coll.

ooghe ende voorsichtigheydt. Veel meer behoort men in de onbedachte jonghe amoreusheyd een Lootsman te vraghen, wat Gronde ende Klippen in de Haven des Huwelijcks te wachten zijn: Dus dan sal't niet seer onbequeam zijn, met een

Snuyter, dat is, met ouder Lieden bestier ende raedt, de blaeckerende vlamme der Minnen te besnoeyen, ende brenghen de twee Kapen, dat is, Liefkens willende Vrienden raedt, over een: om alsoo met minder sorghe en beter avontuere die aen te grypen, om dese Haven inne te seylen'. Een in Graft gevonden faïence bord uit de jaren veertig of vijftig van de zeventiende eeuw heeft waarschijnlijk dezelfde strekking als deze *Sinnepop* (afb. 278). Op de spiegel van het bord zien we een man roeien in een boot met vrouw en kind. De grote straal water die uit de bodem van de boot omhoog spuit maakt duidelijk dat al zijn inspanningen tevergeefs zullen zijn. Ook hier is waarschijnlijk sprake van een huwelijksboot. Wellicht vormde het kind in de armen van de vrouw de aanleiding voor het huwelijk, nadat de man en de vrouw zich onbezonnen hadden overgegeven aan het hevige minnevuur. De boodschap van dit bord was waarschijnlijk dat een huwelijk met een dergelijke smalle basis weinig kans van slagen had. Het beoogde zo eveneens te waarschuwen voor 'wat Gronde ende Klippen in de Haven des Huwelijcks te wachten zijn'. Op het deksel van een in Amsterdam gevonden messing tabaksdoos uit het derde kwart van de zeventiende eeuw is een vriend liefdespaar ingegraveerd (afb. 279). Links van het paar zien we een tulp, rechts de inscriptie 'HET VOELEN IS VRY'. Op de keerzijde van de doos is een

stadsgezicht gegraveerd met daarboven de inscriptie 'ALCKMAER'. Eerder zagen we dat ook tabaksdozen als huwelijksgiften werden geschonken. Wanneer we de voorstelling op deze doos nader bezien dan rijst de vraag of we hier niet eerder te

maken hebben met een cadeau van een vrouw aan haar verloofde. De omgangsnormen tussen jonggeliefden waren gedurende de zeventiende eeuw redelijk losjes.¹³⁶ Seksuele gemeenschap voor het huwelijk hoorde daar echter niet bij. De strekking van de tabaksdoos zou derhalve kunnen zijn dat vrijen was toegestaan doch dat de maagdelijkheid tot aan het huwelijk bewaard diende te blijven. Dit zou tevens de gesloten tulp ter linker zijde van het paar verklaren.¹³⁷

Ook op een in Amsterdam gevonden majolica bord is een tulp prominent in de voorstelling aanwezig (afb. 280). Op het bord zien we in het midden een man die boven zijn hoofd een mand houdt waaruit eieren vallen. Links van de man is een huis geschilderd van waaruit een banier wappert, terwijl achter een half geopende deur een vrouw naar buiten kijkt. Ter hoogte van het hoofd van de man is het opschrift 'O MIJN AEI(R)EN' te lezen. Het bord is aan de onderzijde van de voorstelling voorzien van het jaartal 1629. Qua thematiek vertoont de op het bord geschilderde scène verwantschap met een schilderij dat de Haarlemse schilder Jan Miense Molenaer (1610-1668) rond 1630 schilderde (afb. 281). Op zijn *Dronken Eier-venter* is te zien hoe een oude boer met een mand met eieren het middelpunt van spot en hoon is.¹³⁸ Achter de man houdt een jongen zijn mand scheef waardoor zijn eieren op de grond vallen. Vanaf de andere zijde wijst een jongen naar de tas of geldbuidel die zich ter hoogte van zijn geslachtsorgaan bevindt. Iets achter de joelende menigte staat een gebouw waaruit eveneens een wapperende banier steekt. De twee vrouwen die vanachter de ramen kijken, maken duidelijk dat deze taverne een bordeel moet zijn. Het gegeven dat zowel de man op het majolica bord als de man op het schilderij voor een bordeel rondhangen maakt duidelijk wat ze van plan zijn. De mand met eieren verwijst naar de mannelijke seksuele potentie. Door de mand scheef te houden valt de kostbare lading op de grond en gaat verloren. De volle geldtas van de op het bord geschilderde man staat waarschijnlijk zowel symbool voor de grote sommen geld die de man verspilt met zijn bordeelbezoek, als ook voor zijn geilheid. De beurs als metafoor voor het mannelijke

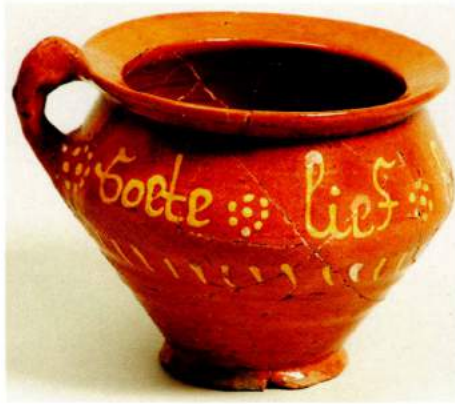
280 Majolica bord, 1629, bodemvondst Amsterdam, coll. Openluchtmuseum, Arnhem

geslachtsorgaan heeft binnen de Nederlanden een traditie die teruggaat tot in de late Middeleeuwen.¹³⁹ De tulp rechts van de eierventer op het majolica bord lijkt net als op de tabaksdoos te zijn bedoeld als symbool van maagdelijkheid en kuisheid. De betekenis van de voorstelling heeft dus waarschijnlijk betrekking op de keuze die de man moet maken tussen links een leven in tavernen en bordelen of rechts het kuise huwelijksleven. Het betreft dus welbeschouwd een keuze tussen goed en kwaad. De strekking van deze voorstelling is daarmee eigenlijk dezelfde als die van het bekende werk *De Landloper* dat Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) bijna 150 jaar eerder schilderde en dat thans in Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam te

281 Jan Miense Molenaer (1610-1668), *Dronken eier-venter*, ca. 1630, olieverf op paneel, Kunsthandel Adam Williams, New York

282 Pispot van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1673, bodemvondst Alkmaar Canadaplein, part. coll.

bewonderen is.¹⁴⁰ Als het bord dienst heeft gedaan als huwelijksgift dan was het ongetwijfeld bedoeld om de bruidegom aan te sporen tot een kuise levenswandel. Dat huwelijks giften zeker niet allemaal een moraliserende boodschap hadden, wordt geïllustreerd door een groep pispotten. Op een hele serie van deze potten, die uit dezelfde traditie stammen als

brengen op een pispot is tweeledig. Een andere naam voor de pispot is nachtspiegel. Deze benaming dankt het voorwerp aan de nachtelijke 'bespiegelingen' waarvoor het voorwerp diende. Onder ieder bed in de zeventiende-eeuwse Republiek was een pispot te vinden. Naast deze praktische betekenis heeft de pispot eveneens een seksuele connotatie. De po was namelijk een bekende metafoor voor het vrouwelijk geslachtsorgaan. We zien de pispot in deze hoedanigheid bijvoorbeeld op de prent *De tranen van de bruid* van de Antwerpenaar Pieter Baltens (1527-1584), gemaakt in de tweede helft van de zestiende eeuw (afb. 283). Het bijschrift luidt: 'Nu schreyt de bruyt, nochtans ick wedde, sy sal weder lachen, als sy is te bedde'. In haar handen houdt de bruid een kandelaar en een pispot, twee onmisbare zaken voor een goede nachtrust in de onverlichte en van weinig gemakken voorziene huizen uit die dagen. De attributen verwijzen echter ongetwijfeld ook naar de mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen en de op het huwelijksfeest volgende nachtelijke consumptie van het huwelijk. Ook het 'SOETE LIEF KOM TE BET' op zeventiende-eeuwse pispotten kan beschouwd worden als een ondubbelzinnige uitnodiging aan de bruid om de liefde te bedrijven. Dat ook onze voorouders in waren voor een grap bewijst een andere pispot uit Alkmaarse bodem (afb. 284). Deze keer luidt het opschrift 'NIET AL TIJT SOETE LIEF KOOMDT TE BEDT 1675'. Pispotten met een dergelijke tekst zullen zeker als huwelijksgift hebben gediend. Een in Amsterdam opgegraven Werra bord uit 1642 met het opschrift

283 Pieter Baltens (1527-1584), *De tranen van de bruid*, ca. 1560, gravure, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

de grappen met vrouwenamen, is het opschrift 'SOETE LIEF KOM TE BET' te lezen. In Alkmaar werd in een beerkelder van het Oudevrouwenhuis aan het huidige Canadaplein een exemplaar gevonden dat uit 1673 dateert (afb. 282). De keuze om deze tekst uitgerekend aan te

'DVNCKELL SPIEL', ofwel het spel dat in het donker gespeeld wordt, heeft ongetwijfeld een zelfde betekenis gehad.¹⁴¹

Conclusie

Het bovenstaande betoog geeft een overzicht van het luxe gebruiksgoed dat door verschillende sociale groepen bij gelegenheid van een huwelijk geschonken werd. Dit beeld is echter verre van compleet. Het aantal gelegenheidsstukken moet vele malen groter zijn geweest. Vooral objecten in vergankelijke materialen als

zeventiende eeuw. Niet alleen de vraag naar de diverse soorten aardewerk kende tussen grofweg 1550 en 1700 verschuivingen, maar ook de verschillende decoratiemotieven. Daarbij komt dat bepaalde soorten aardewerk eerst in de mode kwamen bij de ene bevolkingsgroep en vervolgens een andere. Ten slotte waren ook de normen en waarden in deze periode zeker niet constant.

Zilveren en aardewerken huwelijksgiften worden in mijn betoog gekoppeld aan verschillende gebruikersgroepen. De toenmalige samenleving was echter zeker

284 Pispot van rood aardewerk met slibversiering en loodglazuur, 1675, bodemvondst Alkmaar, part. coll.

hout en voorwerpen van een metaal dat kon worden omgesmolten zijn verloren gegaan. Daarnaast moet benadrukt worden dat de hier gepresenteerde gebruiksvoorwerpen van aardewerk mogelijk als huwelijksgift gediend hebben, maar zeker is dat niet. Zij kunnen ook bij andere gelegenheden cadeau zijn gegeven, zoals verlovingsen en verjaardagen, of door de vroegere eigenaren zelf zijn aangeschaft. De decoratiemotieven op dit vaatwerk appelleren aan de heersende normen en waarden rondom huwelijk en gezinsleven. Mede op grond hiervan zullen de goederen een grote populariteit gekend hebben. Een probleem waaraan in deze bijdrage grotendeels voorbij is gegaan, is de tijdsdimensie die binnen dit verhaal een rol moet hebben gespeeld. De gepresenteerde voorbeelden stammen uit een periode van zo'n 150 jaar en zijn derhalve door verscheidene generaties gebruikt. We zagen bijvoorbeeld hoe de vraag naar Noord-Hollands slibaardewerk in deze periode afnam, terwijl de afzet van majolica groeide. Dit gebeurde waarschijnlijk gedurende het tweede kwart van de

285 Fragment van majolica bord, 1625-1650, bodemvondst Graft, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, inv.nr. F 9378

geen gesloten geheel. Mensen uit verschillende sociale lagen hadden onderlinge contacten en de individuen waaruit de groepen bestonden waren niet gelijk. Daarnaast werden importgoederen gebruikt uit gebieden waar ontwikkelingen niet noodzakelijkerwijs gelijke tred hielden met die in onze streken. Toch kunnen we op grond van de vondsten uit Alkmaar en het daar omheen liggende platteland enkele interessante conclusies trekken over de huwelijksmoraal in de zeventiende eeuw. De zilveren

286 Fragment van faience bord, 1650-1675, bodenvondst Noord-Holland, coll. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

287 Embleem 'Telt wat ick segh', uit *Sinnepoppen* van Roemer Visscher, Amsterdam 1614

huwelijksgeschenken met hun bijbelse voorstellingen en personificaties van deugden hebben een duidelijke relatie met het zogenaamde bijbelse humanisme, dat destijds door het geletterde deel van de bevolking werd aangehangen. Binnen deze stroming kende men aan zowel oud- als nieuwtestamentische verhalen belangrijke geestelijke lessen toe. Ook aan de cultuur van de klassieke oudheid wordt eenzelfde morele waarde toegekend. Beheersing van het schrift blijkt binnen deze culturele richting een belangrijk kenmerk te zijn. Omdat men de verhalen uit de bijbel kende en ook vertrouwd was met abstracties als de personificaties van

deugden kon men erop vertrouwen dat hieraan ontleende decoratiemotieven werden begrepen.

Wanneer we hiernaast de geschenken voor het minder draagkrachtige en tevens minder ontwikkelde deel van de bevolking zetten, dan blijkt het bijbelse humanisme binnen deze groepen nauwelijks te zijn doorgedrongen. Binnen deze groepen worden meer algemene symbolen gebruikt die verwijzen naar de minne-jacht, voorspoed, vruchtbaarheid en de rolverdeling tussen man en vrouw. De toegepaste versieringen kunnen zowel qua thematiek als voor wat betreft hun uitvoering gezien worden als uitingen van volkskunst. Bijbelse verhalen en deugden hadden hierin gedurende de late zestiende en vroege zeventiende eeuw geen plaats. Ook de onder bijbelse humanisten populaire verhalen uit de Griekse en Romeinse mythologie waren onder het gewone volk nauwelijks bekend. Hoewel de aan dergelijke verhalen ontleende scènes veelvuldig voorkomen op schilderijen en zilveren siervoorwerpen (waaronder huwelijksgiften) van de elite, vinden we bijna geen voorbeelden op eenvoudig huisraad.¹⁴³ Een uitzondering vormt een fragment van een majolica bord met daarop een panfluit spelende sater uit de bodem van Graft (afb. 285). Terwijl personificaties van deugden en bijbelse tafereelen vrijwel ontbreken op aardewerk, komen de volkse voorstellingen op het aardewerk juist wel voor op zilveren huwelijksgiften. Hieruit kunnen we concluderen dat de cultuur van het eenvoudige volk tot op zekere hoogte wel gedeeld werd met de elite, maar dat het gewone volk geen toegang had tot de cultuur van de elite.¹⁴⁴

Een ander aandachtspunt vormt de cultuur van de stad en het daaromheen gelegen platteland. Hierbij moet opgemerkt worden dat voor het platteland geen goed gedocumenteerde opgravingen voorhanden zijn. Op basis van vele losse vondsten krijgen we de indruk dat de inwoners van dorpen als Graft hetzelfde aardewerken vaatwerk gebruikten als de armste inwoners uit Alkmaar. Daarbij vertonen vooral de vondsten uit de voormalige Zakken-dragerssteeg (Bloemstraat) en het Oude-vrouwenhuis in Alkmaar veel overeenkomsten met de vondsten van het

Schermereiland. In de dorpen wordt meer rijk versierd aardewerk gevonden dan in Alkmaar en op het platteland lijkt bovendien nauwelijks verschil te hebben bestaan tussen de materiële cultuur van de rijke en de arme inwoners, hoogstens in de hoeveelheden die men ervan bezat. Dit beeld verandert na het midden van de zeventiende eeuw. De talloze borden van faïence met bijbelse voorstellingen laten zien dat deze voorwerpen een bredere verspreiding kennen.¹⁴⁵ Ook komen vanaf circa 1660 meer personificaties van deugden voor. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw komen we de personificaties zelfs tegen in de vorm van goedkope pijpaarden beeldjes. Eveneens na 1660 verschijnen de faïence borden met spreuken en voorstellingen die ontleend zijn aan emblemataboeken (afb. 286 en 287).¹⁴⁶ Al deze gegevens wijzen op een steeds grotere invloed van het schrift op de cultuur van alledag onder meer lagen van de bevolking. Dit gaat gepaard met een bredere verspreiding van drukwerk, zoals bijvoorbeeld (cents)prenten. Dit zou tevens verklaren waarom grappen en pispotten met opschriften vooral na het midden van de zeventiende eeuw zo enorm populair worden en waarom teksten op het vroegere Noord-Hollandse slibaardewerk vrijwel ontbreken. De rijkversierde vuurstolp van Jacop Simensoon vormde in dit betoog een zeldzame uitzondering, maar deze is wel van later datum. Opmerkelijk is dat het bijbelse humanisme in dezelfde jaren na 1650 uit de cultuur van het de elite verdwijnt.¹⁴⁷

Noten

- 1 Met dank aan de vinder voor de geboden mogelijkheid de vondst te bestuderen en te publiceren. De gegevens omtrent de vindplaats zijn eveneens door hem verstrekt. Hoewel de exacte vondstlocatie wel bekend is bij de Afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar zal deze in overleg met de vinder niet gepubliceerd worden. Ook ben ik veel dank verschuldigd aan Sjek Venhuis voor het mogen delen in zijn kennis en zijn uitgebreide fotoarchief. Ten slotte dank ik Hans van Gangelen en Sjek Venhuis voor het kritisch doorlezen van mijn tekst.
- 2 Zie de bijdrage van Sjek Venhuis aan deze bundel.
- 3 Het toiletgarnituur is vergelijkbaar met een voorbeeld dat gevonden werd in één van de grachten van kasteel Ammersoyen: Lunsingh Scheurleer 1986, p. 194 (zie voor een kleurenafbeelding p. 223). Van de haarnaald zijn onder meer parallellen in koper en zilver bekend uit de bodem van Amsterdam: Baart e.a. 1977, pp. 217-219.
- 4 Dekker 1988.

- 5 Zie Belonje/Bloys van Treslong Prins 1926, onder grafnummer 647 van de Grote- of Sint-Laurenskerk in Alkmaar.
- 6 Grafnummers: 292 en 647 (Belonje/Bloys van Treslong Prins 1926).
- 7 Enkele messen van eenzelfde type als de hier besproken exemplaren zijn te vinden in het Gemeentemuseum in Den Haag (Cat. Den Haag 1972, nr. 7), Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, (bodenvondsten uit Rotterdam, zie: Ter Molen 1994, pp. 504-505), Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden (bodenvondst Leiden, zie: Cat. Leiden 1972, p. 24) en huidige verblijfplaats onbekend, (waarschijnlijk bodenvondst, zie: Cat. Den Haag 1998, p. 110, nrs. 4003 en 4004).
- 8 Cat. Den Haag 1972 en Cat. Londen 1979, p. 8.
- 9 Cat. Londen 1979, p. 8.
- 10 Zie voor enkele sets van twee bij elkaar passende messen: Cat. Den Haag 1972, nr. 10 en Cat. Nice z.j., p. 47.
- 11 Cat. Deurne 1964, p. 96, nr. 483, afb. 20 (zie ook p. 97, nr. 484) en Boudouin/Colman/Goethals 1988, pp. 62-63.
- 12 Cat. Deurne 1964, p. 96.
- 13 Cat. Den Haag 1972.
- 14 Zie voor diverse knottenkistjes met deugden: Van Boheemen 1989, p. 167, pp. 124-125, Cat. Utrecht 1991, p. 50, p. 79 en p. 88, De Jongh 1986, p. 35 en p. 129, Ter Molen 1994, p. 85 en pp. 112-115. Zie voor vingerhoeden: Langendijk 1995, p. 4 en p. 7.
- 15 Van Boheemen 1989, p. 176.
- 16 Ter Molen 1994, p. 87.
- 17 Langendijk 1995, p. 4 en p. 7.
- 18 De Jong/De Groot 1988, pp. 42-52 en Cat. Den Haag 1972.
- 19 Cat. Utrecht 1991, p. 72 en p. 99.
- 20 Zie voor een knottenkistje met dit verhaal over Jozef: Cat. Utrecht 1991, p. 50.
- 21 Cat. Deurne 1964, p. 97, het verhaal van Tobias en Sara is hier abusievelijk geïnterpreteerd als een profane voorstelling van 'man en vrouw geknielend voor hemelbed'. Ook op een mesheft uit het Haags Gemeentemuseum komen de voorstellingen van Tobias en Sara biddend in het bruidsvetrek en Suzanna en de ouderlingen voor, zie: Cat. Den Haag 1998, p. 110, nr. 4003 en Cat. Den Haag 1972, nr. 7.
- 22 Cat. Den Haag 1972, nr. 6.
- 23 Boudouin/Colman/Goethals 1988, pp. 62-63.
- 24 Zie voor verschillende voorbeelden van huwelijks-geschenken met dit motief: Van Boheemen 1989 en De Jongh 1986.
- 25 Zie bijvoorbeeld: Koonings 1966, Van Boheemen 1989, p. 166 en Baart e.a. 1977, p. 214.
- 26 Timmers 1993, p. 236.
- 27 Van Boheemen 1989, p. 169.
- 28 Hoewel exacte tinnen kopieën van zilveren huwelijks-bekers uit de zeventiende eeuw vooralsnog ontbreken, maken vergelijkbare bekers met een anderssoortige ingegraveerde decoratie duidelijk dat dergelijke stukken wel degelijk bestaan moeten hebben (vergelijk: Cat. Amsterdam/Antwerpen/Rotterdam 1979, p. 273).
- 29 Belonje 1936.
- 30 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, pp. 14-15, p. 63, De Bodt 1991, pp. 73-80 en Thoen 1996a, pp. 87-106.
- 31 Thoen 1996a en b en Thoen 1997.
- 32 Doop-, Trouw- en Begrafenisboeken Alkmaar nr. 5, Regionaal Archief Alkmaar.
- 33 Vergelijk: Thoen 1996a en b; Thoen 1997.
- 34 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002, p. 161.
- 35 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997.
- 36 Zie de bijdrage van Sjek Venhuis aan deze catalogus.
- 37 Bitter 1995, p. 130.
- 38 Van Boheemen 1989, p. 169.
- 39 Ook van zilveren huwelijkspenningen zijn voorbeelden bekend waarop de samengevouwen handen een trouw-

- ring is weergegeven, zie: Cat. Amsterdam 2003, p. 88.
- 40 Naumann 1974 en Hurst/Neal/Van Beuningen 1986, pp. 242-250.
- 41 Bruijn 1992.
- 42 Ostkamp 2002a.
- 43 De Jonghe 1986, p. 52.
- 44 Vergelijk: Van Boheemen 1989, pp. 29-30, p. 83 en p. 168.
- 45 Carmiggelt 1991a, pp. 42-43, De Bodt 1991, p. 54, Knoppers 1975, pp. 32-33 en Van Lamoën 1983, p. 81.
- 46 Carmiggelt 1991a, pp. 42-43.
- 47 Bitter 1995, pp. 136-137 en Bitter/Feld/Van der Pal 1992, pp. 30-32 en Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002, pp. 17-19.
- 48 Baart 2003.
- 49 Van Dam 1982, 48.
- 50 Kamermans/Laméris/Mijnlieff 2002, pp. 35.
- 51 Vergelijk: De Bodt 1991, p. 5.
- 52 De gedateerde stukken uit de vroegste periode vertonen onderling zoveel verwantschap dat ze mogelijk uit hetzelfde bedrijf stammen. Overeenkomsten met productieafval uit Haarlem verwijzen naar deze stad als waarschijnlijke plaats van herkomst. Onder de eerste generatie in Holland vervaardigde faience komen enkele gedateerde stukken voor, zie: Baart 2003, pp. 56-58. Een parallel met dit gebruik voor de vroegste Haarlemse majolica is derhalve niet ondenkbaar.
- 53 Korf 1981, pp. 35-36.
- 54 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002.
- 55 Dit bord was te zien op de tentoonstelling *Minnelust en reine liefde* die enkele jaren geleden in het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen te zien was. Helaas bleek het bord, dat zich destijds in Nederlands particulier bezit bevond, ondertussen verkocht te zijn via een Engelse kunsthandelaar. De huidige verblijfplaats is onbekend, zie voor de tentoonstelling: Van Gangelen 2000, p. 152).
- 56 Vergelijk: Ostkamp 2003a, p. 28.
- 57 Zie bijvoorbeeld: Van Boheemen 1989, p. 177. Diverse achttiende-eeuwse exemplaren bevinden zich in de collectie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel.
- 58 Rasmussen 1984, pp. 142-143, Vydrova 1960, cat.nr. 10 en Cat. Amsterdam 2003, p. 90.
- 59 Rasmussen 1984, pp. 105-106 en Wilson 1987, p. 148.
- 60 Rasmussen 1984, pp. 213-217 en Wilson 1987, p. 109, cat.nr. 176 (afbeelding in kleurenkatern juist voor p. 57).
- 61 Wilson 1987, p. 109.
- 62 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002, pp. 28-29.
- 63 Vreeken 1994, p. 304. De bij dit bord vermelde datering is waarschijnlijk te vroeg, een datering in het tweede kwart van de zestiende eeuw lijkt meer voor de hand te liggen.
- 64 Zie bijvoorbeeld: Van Gangelen 1990b en 1990c.
- 65 Vergelijk: Calado/Baart 1987.
- 66 Zie voor talloze voorbeelden: Hurst/Neal/Van Beuningen 1986.
- 67 Carmiggelt 1991a, p. 44.
- 68 De stukken vertonen een grote mate van overeenkomst met in Monnickendam opgegraven pottenbakkersafval (mondelinge mededeling Sjek Venhuis).
- 69 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 149. Zie voor een zilveren Utrechtse puntschotel waarop een voorstelling gegraveerd is van een man met boven hem een zon en een vrouw met boven haar een maan: De Jongh 1986, p. 30.
- 70 Zie bijvoorbeeld: Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 77 (afb. p. 72) en Korf 1981, p. 242.
- 71 Mondelinge mededeling Sjek Venhuis.
- 72 Zie bijvoorbeeld: Van Boheemen 1989, p. 83.
- 73 Voorbeelden van Werra-aardewerk met dit motief zijn tot op heden niet bekend.
- 74 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 113.
- 75 Zie bijvoorbeeld: Renaud 1958, 1959, 1985, 1989, Nijhof/Janssen 2000 en Van Gangelen 1989a, 1990b, 1990c, 1991.
- 76 Van Gangelen/Ostkamp 2001, p. 160.
- 77 Cat. Bergen op Zoom 1987, p. 28.
- 78 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 124.
- 79 Cat. Amsterdam 2003, p. 88.
- 80 De Jongh 1986, p. 52.
- 81 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 124.
- 82 Van Gangelen 1989b en Ostkamp 2002a, p. 319.
- 83 Zie voor een zeldzaam voorbeeld uit Haagse bodem: Sarfatij 1990, p. 150. Ook onder het in Enkhuizen vervaardigde Werra-aardewerk komt de haan een enkele keer als versieringsmotief voor (Bruijn 1992, p. 249).
- 84 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 125.
- 85 Van Gangelen 1995.
- 86 Gierveld 1996, pp. 41-42.
- 87 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 127 (afbeelding 150).
- 88 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 127.
- 89 Zie ook: Van Gangelen 2000, pp. 157-158.
- 90 Ter Molen 1994, pp. 112-115.
- 91 Cat. Deurne 1964, p. 97.
- 92 Stephan 1981, p. 74.
- 93 Korf 1981, p. 34.
- 94 Bruijn 1992, p. 207 en Naumann 1974, cat.nr. 61.
- 95 Van Boheemen 1989, p. 29.
- 96 Bruijn 1992, p. 69.
- 97 Kuyken-Schneider 1978.
- 98 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, pp. 140-141.
- 99 Klinge 1985, p. 22 (zie voor een afbeelding van een compleet exemplaar p. 25).
- 100 Van den Berg/Van Leeuwen/Lesger 1998 en 2000.
- 101 Leinweber 1982, p. 396, cat.nr. 321 (afbeelding op p. 275).
- 102 Zie ook: De Bodt 1991, p. 39 en Naumann 1974, cat.nr. p. 64.
- 103 Zo bevinden zich in particulier bezit diverse fragmenten van nog ongeglazuurde vuurstolpen en borden waarop Justitia is aangebracht.
- 104 Carmiggelt 1991a, p. 34.
- 105 Carmiggelt 1991a, pp. 44-45.
- 106 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, p. 120 (afb. 130).
- 107 Zie bijvoorbeeld Korf 1981, p. 202.
- 108 Röhrich 1968.
- 109 Zie bijvoorbeeld: Bitter 1997b, p. 71 en Stephan 2000, 331.
- 110 Zie ook: Korf 1981, p. 216.
- 111 Bleyerveld 2000, pp. 179-211.
- 112 Defoer 1992, pp. 48-49.
- 113 Voskuilen 1985, pp. 18-24 en pp. 28-29.
- 114 Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002, pp. 18-19.
- 115 Bleyerveld 2000, pp. 179-211.
- 117 Bleyerveld 2000, p. 198.
- 118 Dit majolica bord van ca. 1630 behoort tot een groep waarvan drie soortgelijke voorbeelden met andere bijbelse scènes bekend zijn, zie: Korf 1981, p. 206 en Biesboer 1997, pp. 58-59.
- 119 Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997, pp. 167-171.
- 120 Met dank aan Sjek Venhuis voor het attenderen op dit belangrijke Hoornse fragment.
- 121 Van Boheemen 1989, pp. 113-114.
- 122 Cat. Amsterdam 2003, p. 88. Zie voor een zilveren Utrechtse puntschotel met een verwante voorstelling: De Jongh 1986, p. 30.
- 123 De Bodt 1991, p. 10.
- 124 In de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem bevindt zich een compleet bord dat waarschijnlijk eveneens uit hetzelfde bedrijf stamt. Ook hier is de voorstelling ontleend aan een (cents)prent, zie: Klijn 2003, p. 170.
- 125 Ostkamp 2002b.
- 126 Van Beuningen/Koldewij 1993, p. 265.
- 127 Salman 1997, p. 84.
- 128 Spierenburg 1990, p. 101. Zie voor een uitgebreide

uitleenzetting over archeologisch materiaal met voorstellingen ontleend aan de 'omgekeerde wereld': Van Gangelen en Ostkamp 2001.

129 Van Veen 1976, pp. 95-96. Met dank aan Hans van Gangelen voor het attenderen op deze prent.

130 Spierenburg 1990, p. 100.

131 Van Boheemen 1989, p. 13.

132 Klijn 1995, p. 198.

133 Vergelijk: Spierenburg 1990, p. 101.

134 Carmiggelt 1991a, p. 23. Gelet op de randversiering van dit bord stamt het waarschijnlijk uit hetzelfde tijdvak als het zojuist besproken faience bord.

135 Brummel 1948, p. 173.

136 Van Boheemen 1989, pp. 80-81.

137 Van Boheemen 1989, p. 29.

138 Biesboer 2003, pp. 150-153.

139 Zie bijvoorbeeld: Van Beuningen/Koldeweij/Kicken 2001, p. 412.

140 De Bruyn 2001, pp. 121-153.

141 Hurst/Neal/Van Beuningen 1986, p. 244 en p. 248.

142 Defoer 1991, pp. 43-44.

143 Vergelijk: Cat. Utrecht 1984 en Blankert 1999.

144 Vergelijk: Spierenburg 1990, pp. 61-62.

145 Vergelijk: Ostkamp 2003a, p. 29, p. 42 en

Carmiggelt 1991a, pp. 39-42.

146 Vergelijk: Ostkamp 2003a, p. 30, pp. 44-45,

Carmiggelt 1991a, pp. 62-63 en Scholten 1993,

pp. 234-239.

147 Defoer 1991.

Gedateerde Majolia

voorwerp	decor	kleurgebruik	datering	literatuur
bord	randschrift	polychrome	1567	Korf 1981, 37
zoutvat	floraal / ornamentaal	polychrome	1567	Korf 1981, 29, nr. 47
bord	floraal / ornamentaal	polychrome	1570	Korf 1981, 31, nr. 43
bord	floraal / ornamentaal	polychrome	1571	Korf 1981, 31, nr. 48
bord	wapen van Amsterdam	polychrome	1572	Biesboer 1997, 26
kom	floraal	monochrome	1580	Korf 1981, 31, nr. 49
drinkschaal	floraal	polychrome	1581	Van Dam 1982, 8, nr. 6
bord	leeuw in landschap	polychrome	1582	Korf 1981, 31, nr. 50
bord	portret	polychrome	1583	Korf 1981, 31, nr. 51
tegel	springende haas in landschap	polychrome	1609	Korf 1981, 32, nr. 57
(mosterd)pot	wapens van Amsterdam en Haarlem	polychrome	1610	Korf 1981, 32, nr. 58
bord	Openbaringen 20	polychrome	1612	Van Dam 1982, 50, nr. 39
bord	portret	monochrome	1614	Ter Avest 1988, 10
bord	portret	monochrome	1614	Korf 1981, 33, nr. 59
tegel	wapenschild met drie kannen en vis			
	voor een boom	polychrome	1619	Korf 1981, 33, nr. 60
bord	kruisiging	polychrome	1623	Biesboer 1997, 91
bord	kruisiging	polychrome	1623	Korf 1981, 33, nr. 61
bord	man met schop	polychrome	1624	Korf 1981, 33, nr. 62
kan	floraal	monochrome	1626	Korf 1981, 33, nr. 64
bord	genre voorstelling	monochrome	1629	Klijn 2003, 167, nr. 6.g.4
bord	springende haas in landschap	polychrome	1629	Korf 1981, 34, nr. 66
mosterdpot	wan-li décor	monochrome	1629	Korf 1981, 34, nr. 65
bord	melkmeid	polychrome	1630	Korf 1968c, 2
bord	fruitschaal	polychrome	1632	Biesboer 1997, 125
bord	bloemvaas	polychrome	1632	Biesboer 1997, 132
bord	vogel in landschap	polychrome	1633	Korf 1981, 34, nr. 69
bord	vissend liefdespaar	monochrome	1633	Korf 1981, 34, nr. 67
bord	bloem op grondje	polychrome	1633	Korf 1981, 34, nr. 70
bord	bloem op grondje	polychrome	1635	Korf 1981, 34, nr. 72
bord	bloem op grondje	polychrome	1637	Afb. 238
bord	paard in landschap	monochrome	1637	Korf 1981, 35, nr. 73
bord	cupido	polychrome	1637	Korf 1981, 35, nr. 74
bord	wandelaar	monochrome	1638	Bartels 1999, 791, nr. 936
bord	zittende haas in landschap	monochrome	1638	Korf 1981, 35, nr. 75
bord	springende hond in landschap	monochrome	1638	Korf 1981, 35, nr. 76
bord	cupido	polychrome	1638	Korf 1981, 36, nr. 77
bord	schaatsenrijder	monochrome	1638	Lunsingh Scheurleer 1970, 12
bord	melkmeid	polychrome	1639	Korf 1981, 36, nr. 78
bord	bloem op grondje	polychrome	1647	Korf 1981, 38, nr. 81
bord	cupido	polychrome	1641	Korf 1981, 36, nr. 79
bord	springende hond in landschap	polychrome	1643	Afb. 240
bord	fruitstilven	polychrome	1643	Afb. 252
bord	bloem op grondje	monochrome	1643	Korf 1981, 36, nr. 80
bord	bloem op grondje	polychrome	1644	Korf 1981, 38, nr. 82
bord	diverse apen	polychrome	1644	Korf 1981, 38, nr. 83
bord	zeilschip	polychrome	1645	Korf 1981, 38, nr. 84
bord	bloem op grondje	polychrome	1646	Korf 1981, 38, nr. 85
bord	(liefdes)paar	monochrome	1646	Korf 1981, 38, nr. 86
bord	zeilschip	monochrome	1648	Korf 1981, 39, nr. 87
bord	opschrift MARIA en bloemvaas met			
	twee vogels	monochrome	1649	Korf 1981, 39, nr. 88
bord	bloem op grondje	monochrome	1655	Korf 1981, 38, nr. 89

Literatuur

Van Aken-Fehmers 1999

M.S. van Aken-Fehmers, L.A. Schledorn, A.-G. Hesselink en T.M. Eliëns, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, deel I, Zwolle/Den Haag 1999.

Van Aken-Fehmers/Schledorn 2001

M.S. van Aken-Fehmers en L.A. Schledorn en R.M. Eliëns (red.), *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, deel II, Zwolle/Den Haag 2001.

Atkin/Carter/Evens 1985

M. Atkin, A. Carter en D.H. Evens, 'Excavations in Norwich 1971-1978, Part II', *East Anglian Archeology Report* 26 (1985).

Baart 1977

J.M. Baart e.a., *Opgraven in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam 1977.

Baart 2000

J.M. Baart, 'Japanese porcelain finds in Amsterdam', in: *The Voyage of Old-Imari Porcelains*, Arita (Kyushu Ceramic Museum) 2000, pp. 216-220.

Baart 2002

J.M. Baart, 'The façon de Venise glass of Amsterdam', in: J. Veeckman (red.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century*, Antwerpen 2002, pp. 161-171.

Baart 2003

J.M. Baart, 'Het Hollands Porceleyn 1600-1660', *Vormen uit Vuur* 180/181 (2003), pp. 56-65.

Baart/Krook/Lagerweij 1986a

J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, 'Opgravingen aan de Oostenburger-middenstraat', in: J.B. Kist (red.), *Van VOC tot Werkspoor*, Utrecht 1986, pp. 83-151.

Baart/Krook/Lagerweij 1986b

J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, 'Herstellung und Gebrauch von Trinkglass in Amsterdam (1580-1640)', in: *Spechtergläser*, Wertheim (Glasmuseum) 1986, pp. 55-84.

Baart/Krook/Lagerweij 1990

J.M. Baart, W. Krook, A.C. Lagerweij, 'Italiaanse en Nederlandse witte faience (1600-1700)', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 138 (1990), pp. 4-48.

Barker 1991

D. Barker, William Greatbatch a Staffordshire potter, Londen 1991.

Bartels 1999

M. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort 1999.

Baumgartner/Krueger 1988

E. Baumgartner en I. Krueger, *Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*, München 1988.

Belonje 1936

J. Belonje, 'Pottenbakkers en majolica te Alkmaar', *De Navorscher* 85 (1936), pp. 135-138.

Belonje/Bloys van Treslong Prins 1926

J. Belonje en P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der Provincie Noord-Holland*, deel I, Utrecht 1926.

Van den Berg 1995

W.J. van den Berg, 'De bewoners van de huizen', in: P. Bitter en H. Clevis (red.), *Geworteld in de bodem; archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar* (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 1), Alkmaar 1995, pp. 22-49.

Van den Berg/Van Leeuwen/Lesger 1998

W.J. van den Berg, M.H.D. van Leeuwen en C. Lesger, 'Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 24 (1998), pp. 402-436.

Van den Berg/Van Leeuwen/Lesger 2000

W.J. van den Berg, M.H.D. van Leeuwen en C. Lesger, 'Verschillen in kaart gebracht. De sociaal-ruimtelijke structuur van Alkmaar, 17de-19de eeuw', *Oud-Alkmaar* 24 (2000), 1-13.

Van den Berg/Van Zanden 1993

W.J. van den Berg en J.L. van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19 (1993), pp. 193-215.

Van Beuningen/Koldeweij 1993

H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldeweij, *Heilig en profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam papers 8), Rotterdam 1993.

Van Beuningen/Koldeweij/Kicken 2001

H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldeweij en D. Kicken, *Heilig en profaan 2. 1200 laat-middeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Rotterdam Papers 12), Cothen 2001.

Bieleman 1992

J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Meppel 1992.

Bieleman 2002

J. Bieleman e.a., *Geschiedenis van Holland*, deel 2 (1572-1795), Hilversum 2002.

Biesboer 1997

P. Biesboer, *Nederlandse majolica 1550-1650. Schotels en tegelgoed*, Amsterdam 1997.

Biesboer/Sitt 2003

P. Biesboer en M. Sitt (red.), *Satire en vermaak. Schilderkunst in de zeventiende eeuw: het genrestuk van Frans Hals en zijn tijdgenoten 1610-1670*, Zwolle 2003.

Bitter 1995

P. Bitter, *Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar* (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 1), Zwolle 1995.

Bitter 1997a

P. Bitter e.a., *Wonen op Niveau. Archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat* (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5), Alkmaar 1997.

Bitter 1997b

P. Bitter e.a., *Wonen op Niveau. Catalogus van keramiek en glas* (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5A), Alkmaar 1997.

Bitter 2002

P. Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar* (proefschrift Universiteit van Amsterdam), Hilversum 2002.

Bitter/Van den Berg 1998

P. Bitter (m.m.v. W.J. van den Berg), 'Historische gegevens over huizen en bedrijven, hun eigenaren en bewoners', in: S. Ostkamp e.a., *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein* (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6), Alkmaar 1998, pp. 21-56.

Bitter/Feld/Van der Pal 1992

P. Bitter, A.M. Feld, G.M. van der Pal (red.), *Uit de Alkmaarse bodem*, Alkmaar 1992.

Bitter/Ostkamp/Roedema 2002

P. Bitter, S. Ostkamp en R. Roedema, *De beerput als bron. Archeologische vondsten uit het dagelijks leven in het oude Alkmaar*, Alkmaar 2002.

Blankert 1999

A. Blankert e.a., *Hollands Classicisme in de zeventiende-eeuwse schilderkunst*, Rotterdam/ Frankfurt am Main 1999.

Bleyerveld 2000

Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650*, Leiden 2000.

De Bodt 1991

S. de Bodt, *Gedateerde keramiek. Gebruiksvoorwerpen met jaartal uit de collectie Van Beuningen-de Vriese*, Rotterdam 1991.

Boer/Wubboits 1995

P. Boer en H. Wubboits, "'Geestrijk vocht". Onderzoek naar een jenever-stokerij in het voormalige St. Geertruiden-convent', in: H. Clevis en J. de Jong (red.), *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle 3*, Zwolle 1995, pp. 50-59.

Van Boheemen 1989

P. van Boheemen e.a. (red.), *Kent en versint eer dat je mint. Vrijen en trouwen 1500-1800*, Zwolle/Apeldoorn 1989.

Boudouin/Colman/Goethals 1988

P. Boudouin, P. Colman & D. Goethals, *Edelsmeedkunst in België. Profaan zilver XVIde-XVIIde-XVIIIde eeuw*, Tielt 1988.

Brongers 1977

G.A. Brongers, *Pijpen en tabak*, Bussum 1977.

Bruijn 1992

A. Bruijn, *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*, Zwolle 1992.

De Bruyn 2001

E. de Bruyn, *De vergeten beeldtaal van Jheronimus Bosch. De symboliek van de Hooiwagen-triptiek en de Rotterdamse Marskramer-tondo verklaard vanuit Middelnederlandse teksten*, Den Bosch 2001.

Brummel 1949

L. Brummel, *Sinnepoppen van Roemer Visscher*, Den Haag 1949.

Bult 1995

E.J. Bult, 'Delftse theepotten, de tweede generatie', in: H. Clevis (red.) *Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*, Antwerpen 25 and 26 January 1995, Antwerpen/ Nijmegen 1995, pp. 33-42.

Calado/Baart 1987

R.S. Calado en J.M. Baart, *Faiança Portuguesa / Portugese faience 1600-1660*, Amsterdam/Lissabon 1987.

Carmiggelt 1988

A. Carmiggelt, *De Leeuwarder tabakspijpenmakers*, Leiden 1988.

Carmiggelt 1989

A. Carmiggelt, 'Afval uit drie beerputten nabij het Gemeentehuis te Delft', in: *Hoogheemraadschap van Delfland 1289-1989. Opstellen van een opmerkelijke verleden. Delfland in vogelvucht, het bodemarchief onder het gemeentelandshuis, bouwhistorie en nieuwbouw*, Delft 1989, pp. 79-115.

Carmiggelt 1991a

A. Carmiggelt, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit (V.O.M.-reeks, 1991-4)*, Den Haag 1991.

Carmiggelt 1991b

A. Carmiggelt, 'Snuiftabakspotten uit Den Haag', *Antiek* 26 (1991), pp. 17-21.

Cat. Amsterdam 1992

Veilingcatalogus Christie's, *The Vung Tau cargo: Chinese export porcelain*, Amsterdam 1992 (7 - 8 April).

Cat. Amsterdam 2003

Liefde uit de Hermitage, catalogus tentoonstelling De Nieuwe Kerk, Amsterdam 2003

Cat. Amsterdam/Antwerpen/ Rotterdam 1979

Keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam, catalogus tentoonstelling Museum Willet-Holthuysen, Provinciaal Museum Sterckshof en Museum Boijmans-van Beuningen, Amsterdam/ Antwerpen/ Rotterdam 1979

Cat. Bergen op Zoom 1987

Schatten uit de Schelde. Gebruiks- en siervoorwerpen uit de verdrinken plaatsen in de Oosterschelde, catalogus tentoonstelling Markiezenhof/Gemeentemuseum, Bergen op Zoom 1987.

Cat. Deurne 1964

De gedekte tafel vroeger en nu, catalogus tentoonstelling Provinciaal Museum voor Kunstambachten Het Sterckshof, Deurne 1964.

Cat. Den Haag 1972

Messen en vorken in Nederland 1500-1800, catalogus tentoonstelling Haags Gemeentemuseum, Den Haag 1972.

Cat. Den Haag 1998

Veilingcatalogus Glerum 158, *Kunst & kunstnijverheid*, Den Haag 1998 (23-26 juni).

Cat. Leiden 1972

Uit bagger geborgen. Bodemvondsten in en om Leiden, catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 1972.

Cat. Londen 1979

Masterpieces of cutlery and the art of eating, catalogus tentoonstelling Victoria and Albert Museum, Londen 1979.

Cat. Nice z.j.

Couverts de l'art gothique à l'art nouveau. Collection Jaques Hollander, catalogus tentoonstelling Musée d'Art et d'Histoire - Palais Masséna, Nice z.j.

Cat. Utrecht 1984

Zeldzaam zilver uit de gouden eeuw. De Utrechtse edelsmeden Van Vianen, catalogus tentoonstelling Centraal Museum, Utrecht 1984.

Cat. Utrecht 1991

T.G. Kootte (red.), *De bijbel in huis*, catalogus tentoonstelling Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht/Zwolle 1991.

Van Dam 1982

J.D. van Dam, 'Geleyersgoet en Hollants porceleyn. Ontwikkelingen in de Nederlandse aardewerkindustrie 1560-1660', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 108 (1982).

Defoer 1991

H.L.M. Defoer, 'Bijbelse voorstellingen in het Nederlandse interieur', in: T.G. Kootte (red.), *De bijbel in huis*, Utrecht/Zwolle 1991, pp. 43-57.

Dekker 1988

P. Dekker, *Oude boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Grotesloot*, Schoorl 1988.

Dijkstra/Duco/Roedema 1997

J. Dijkstra, D. Duco en R. Roedema, 'Het vondstmateriaal: keramiek, glas en kleipijpen. Het vondstmateriaal uit de beerputten', in: P. Bitter e.a., *Wonen op niveau. Archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat* (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5), Alkmaar 1997, pp. 69-198.

Dubbe 1980

B. Dubbe, *Thuis in de late Middeleeuwen. Het Nederlandse burgerinterieur 1400-1535*, Zwolle 1980.

Dubbe 2000

B. Dubbe, 'Een boedelinventaris van een Deventer kanunnik omstreeks 1518', in: D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers 11), Rotterdam 2000, pp. 96-101.

Duco 1976

D.H. Duco, *Biografische gegevens van pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam 1976.

Duco 1977

D.H. Duco, 'Een baksteen', *Pijpelijntjes* III-3 (1977), p. 1.

Duco 1978

D.H. Duco, 'Achtttiende-eeuwse pijpen uit Gorinchem', *Pijpelijntjes* IV-4 (1978),

Duco 1981

D.H. Duco, *De tabakspijp in de zeventiende-eeuwse Nederlanden*, Oxford 1981.

Duco 1982

D.H. Duco, *Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940*, Lochem 1982.

Duco 1987

D.H. Duco, *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor daten en determineren*, Leiden 1987.

Duco 1988

D.H. Duco, 'The Crowned L: the history of a famous Gouda pipemaker's mark', in: *Clay Pipe Research*, Bristol 1988, pp. 67-87.

Duco 1992a

D.H. Duco, *De tabakspijp als Oranje-propaganda*, Leiden 1992.

Duco 1992b

D.H. Duco, *Vorstelijke pijpen. Inventarisatie van kleipijpen gewijd aan Nederland en Oranje*, Leiden 1992.

Duco 1993

D.H. Duco, 'Kleipijpen', in: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodenvondsten 1580-1850*, Sellingeren 1993, pp. 125-166.

Duco 1997

D.H. Duco, 'The oldest decorated pipebowl', *Society for Clay Pipe Research. Newsletter* 52 (1997), pp. 29-31.

Duco 1998

D.H. Duco, 'Van vorstengeschenk tot volksobject. De historie van de porseleinen tabakspijp', *Vormen uit Vuur* 165 (1998), pp. 33-44.

Duco 2000

D.H. Duco, *Firma P. Goedewaagen & Zoon. Fabrikantencatalogus uit 1906 voorzien van historische inleiding en verklarend naamregister*, Amsterdam 2000.

Duco 2001

D.H. Duco, 'Huigbrouwerstraat 3 /Verdrunkenoord 139. Tabakspijpen', in: S. Ostkamp, R. Roedema en R. van Wilgen, *Gebruikt en gebroken. Archeologisch onderzoek naar drie*

vondstlocaties in het oostelijk stadsdeel (Rapporten over de Alkmaarse monumentenzorg en archeologie 10), Alkmaar 2001, pp. 165-167 en 176-179.

Duco 2003

D.H. Duco, *De merken en het merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam 2003.

Duco 2004a

D.H. Duco, *Een eeuw van verandering, naboei en verval van de Europese kleipijp*, Amsterdam 2004.

Duco 2004b

D.H. Duco, *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor het determineren*, Amsterdam 2004 (in voorbereiding).

Duysters 2002

K. Duysters, *Facetten van glas. De collectie van het Historisch Museum Arnhem*, Arnhem 2002.

Elias 2001

N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Amsterdam 2001 (Nederlandse vertaling gebaseerd op de Duitse editie van 1969).

Faas 1991

K. Faas, 'Robbert Morroc (Morrijs), pijpenmaker te Alkmaar', *Pijpelogische Kring Nederland* XIII-52 (1991), p. 285.

Fasel z.j. Kroniek

W.A. Fasel, *Alkmaar en zijn geschiedenissen. Kroniek van 1600-1813*, Alkmaar z.j.

Fasel z.j. Rechtsbronnen

W.A. Fasel, *De Alkmaarse rechtsbronnen*, 2 delen, Alkmaar (Gemeente Archief) z.j. (ca. 1980).

Fock 2001

C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

Van Gangelen 1989a

H. van Gangelen, 'Tot lering en vermaak', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 135 (1989), pp. 19-22.

Van Gangelen 1989b

H. van Gangelen, 'Het Bourgondische vuurslagmotief op Nederlands loodglazuur-aardewerk (ca. 1500-1600)', *Antiek* 23 (1989), pp. 538-544.

Van Gangelen 1990a

H. van Gangelen, 'Het Jeruzalemkruis als decoratiemotief op laat-middeleeuws sgraffito-aardewerk', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 139 (1990), pp. 4-9.

Van Gangelen 1990b

H. van Gangelen, 'Een laat-middeleeuws melkteil van sgraffito-aardewerk met een moraliserende narrenvoorstelling (ca. 1500)', *Antiek*, 24 (1990), pp. 523-528.

Van Gangelen 1990c

H. van Gangelen, 'Een laat-middeleeuws sgraffito-bord met een moraliserende voorstelling', *Antiek* 24 (1990), pp. 552-555.

Van Gangelen 1991

H. van Gangelen, 'Vleischelijke ghenoechte ende quade begheerten'. Een laat-middeleeuws molenbord nader bekeken', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 141 (1991), pp. 4-13.

Van Gangelen 1995

H. van Gangelen, 'Hanen op Hollands volksaardewerk', *Antiek* 29 (1995), pp. 23-30.

Van Gangelen 2000

H. van Gangelen, 'Stomme beelden, ende nochtans sprekende', in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers, 11), Rotterdam 2000, pp. 152-162.

Van Gangelen/Kersloot/Venhuis 1997

H. van Gangelen, P. Kersloot en S. Venhuis, *Hoorn des overvloeds. De bloeiperiode van het Noord-Hollands slibaardewerk (ca. 1580 - ca. 1650)*, Hoorn 1997.

Van Gangelen/Ostkamp 2001

H. van Gangelen en S. Ostkamp, 'Parallels between Hieronymus Bosch's imagery and decorated material culture from the period between circa 1450 and 1525', in: J. Koldewij, B. Vermet en B. van Kooij (red.), *Hieronymus Bosch. New insights into his life and work*, Rotterdam 2001, pp. 153-169.

Gierveld 1996

A.J. Gierveld, 'Meer dan een afbeelding alleen', *Tegel* 24 (1996), pp. 33-46.

Groeneweg 1991

G. Groeneweg, 'Majolica, een Jezus-beeldje en versierde nachtspiegels. Zestiende-eeuws afval van het huis "De Morissendans" aan de Hofstraat te Bergen op Zoom', *Brabants Heem* 43 (1991), pp. 56-70.

Van Haaster 2003

H. van Haaster, *Archeobotanisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Bewonings-geschiedenis, voedingsgewoonten, sociale differentiatie en agrarische ontwikkelingen in en rond een (post)middeleeuwse groeistad*, Amsterdam 2003.

Hacquebord 1981

L. Hacquebord, *The rise and fall of a Dutch whaling settlement on the Westcoast of Spitsbergen*, Groningen 1981.

Hendrikse/Goldschmitz-Wielinga 1998

H. Hendrikse en L.C.J. Goldschmitz-Wielinga, 'Het vondstmateriaal uit het kasteel van Souburg', in: I. Schoups e.a. (red.), *Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, Antwerpen 1998, pp. 107-132.

Henkes 1989

H.E. Henkes, 'Kometen bekens', *Antiek* 23 (1989), pp. 329-334.

Henkes 1994

H.E. Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800* (Rotterdam Papers 9), Rotterdam 1994.

Henkes 2002

H.E. Henkes, 'The influence of Antwerp on the development of glass production in the 16th and 17th centuries in the Northern Netherlands', in: J. Veeckman (red.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century*, Antwerpen 2002, pp. 155-159.

Henkes/Stam 1993

H.E. Henkes en G.H. Stam, 'Glas', in: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodenvondsten 1580-1850*, Sellingeren 1993, pp. 351-402.

Den Hollander 2000

L.A. den Hollander, 'Een Leidse pottenbakkerij 1616/1671', *Westerheem* 5 (2000), pp. 194-208.

Hurst/Neal/Van Beuningen 1986

J.G. Hurst, D.S. Neal en H.J.E. van Beuningen, *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650* (Rotterdam Papers 6), Rotterdam 1986.

Jansen-Sieben/Van Winter 1998

R. Jansen-Sieben en J.M. van Winter, *De keuken van de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1998.

De Jong/De Groot 1988

M. de Jong en I. de Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet I, 15de & 16de eeuw*, Amsterdam/Den Haag 1988.

De Jongh 1986

E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Zwolle/Haarlem 1986.

Jörg 1982

C.J.A. Jörg, *Porcelain and the Dutch China trade*, 's-Gravenhage 1982.

Kaneda 2003

A. Kaneda, *Japanese porcelain in a Dutch archaeological context. An archaeological study of Hizen porcelain from the cesspits of Amsterdam, Alkmaar, Delft and 's-Hertogenbosch*, (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdams Archeologisch Centrum /Universiteit van Amsterdam 2003).

Kamermans/Laméris/Mijnlieff 2002

J. Kamermans, K. Laméris en E. Mijnlieff, 'De Swaen'. *Geschiedenis en productie van een Goudse plateelbakkerij uit de zeventiende eeuw*, Gouda/Otterlo 2002.

Klijn 1995

E.M.Ch.F. Klijn, *Loodglazuuraardewerk in Nederland. De collectie van het Nederlands Openluchtmuseum*, Arnhem 1995.

Klijn 2003

E.M.Ch.F. Klijn, *Onbekend tinglazuuraardewerk. De collectie van het Nederlands Openluchtmuseum*, Arnhem 2003.

Klinge 1985

E. Klinge, *Siegburger keramiek*, Leeuwarden 1985.

Knoppers 1975

A. Knoppers, *In de kraam. Wetenswaardigheden over oud-Nederlandse kraamgebruiken*, Zoetermeer 1975.

Kok 2000

R.S. Kok, *In het centrum van Alphen aan den Rijn. De bewoningsgeschiedenis van de locatie Hoogvliet met nadruk op de Romeinse tijd* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 45), Amersfoort 2000.

Koonings 1966

W. Koonings, *Trouwringen* (AO-reeks 1102), z.p. 1966.

Korf 1981

D. Korf, *Nederlandse majolica*, Haarlem 1981.

Kottman 1992

J.F.P. Kottman, 'Zeventiende-eeuws glazen drinkgerei uit het adellijk vrouwenstift van Susteren', *Vormen uit Vuur* 146 (1992), pp. 4-15.

Kottman 1999

J.F.P. Kottman, 'Glaswerk', in: M. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort 1999, pp. 261-274.

Kuyken-Schneider 1978

D.U. Kuyken-Schneider, 'Granaatappels en druiven; genre of symbool?', in: *Boijmans bijdragen. Opstellen van medewerkers en oud-medewerkers van het Museum Boijmans-van Beuningen voor J.C. Ebbinge Wubben*, Rotterdam 1978, pp. 77-88.

Laan 2003

C. Laan, *Drank & drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders*, Amsterdam 2003.

Van Lamoén 1983

M. van Lamoén, *Rond het kraambed van toen*, Katwijk aan Zee 1983.

Langedijk 1995

C.A. Langedijk, 'Nederlandse zilveren vingerhoeden vanaf de 16de tot het einde van de 18de eeuw', *Antiek* 29 (1995), pp. 4-15.

Leinweber 1982

U. Leinweber, *Töpferei des Reinhardswaldes vom 12. bis zum 20. Jahrhundert*, Kassel 1982.

Van Loo 1984

L.F. van Loo, 'Met vallen en opstaan. Armoede en levensstandaard in Alkmaar, 1850-1914', in: E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *Alkmaar in de 19de eeuw. Facetten van een stedelijke samenleving* (Alkmaarse Historische Reeks VI), Alkmaar 1984, pp. 93-106.

Lunsingh Scheurleer 1986

D.F. Lunsingh Scheurleer, 'Vondsten uit de kasteelgracht', in: D.J.G. Buurman (red.), *Ammersoy. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoy*, Zutphen 1986, pp. 160-208.

Lutz/Prohaska-Gross/Schwerdel-Schmidt 1992

D. Lutz, C. Prohaska-Gross en H. Schwerdel-Schmidt (red.), *Vor dem grossen Brand. Archäologie zu Füssen des Heidelberger Schlosses*, Stuttgart 1992.

Marijnissen 1988

R.H. Marijnissen, *Breugel. Het volledig oeuvre*, Antwerpen 1988.

De Meere en Noordegraaf 1977

J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf, 'De sociale gelaagdheid van Amsterdam in de Franse tijd. Het beeld van een tijdgenoot', *Jaarboek Amstelodamum* 69 (1977), pp. 156-174.

Meischke 1993

R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland; Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1993.

Milder 1986

P.C. Milder, 'Portretten van zestiende-eeuwse Amsterdammers en hun plaats in de West-Europese portretkunst', in: R. Kistemaker en M. Jonker (red.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, Amsterdam 1986, pp. 9-18.

Ter Molen 1981

J.R. ter Molen, 'De regentenvertrekken van Teylers Hofje te Haarlem', *Antiek* 15 (1981), pp. 313-345.

Ter Molen 1994

J.R. ter Molen, *Zilver*, Rotterdam 1994.

Ter Molen/Ruempol/Van Dongen 1986

J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, Rotterdam/Amsterdam 1986.

Naumann 1974

J. Naumann (red.), *Meisterwerke hessischer Töpferkunst. Wanfrieder Irdenware um 1600*, Kassel 1974.

Nijhof/Janssen 2000

E. Nijhof en H.L. Janssen, 'Tekens voor heiligen. Symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zestiende eeuw', in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers 11), Rotterdam 2000, pp. 257-281.

Nishida 1986

H. Nishida e.a., *The Burghley Porcelains. An exhibition from the Burghley House collection based on the 1688 inventory and 1690 Devonshire schedule*, New York 1986.

Noordegraaf 1980

L.J. Noordegraaf, 'Levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar vanaf het eind van de 16de tot in het begin van de 19de eeuw', in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd* (Alkmaarse Historische Reeks, IV), Alkmaar 1980, pp. 55-100.

Noordegraaf 1982

L. Noordegraaf, 'Textielnijverheid in Alkmaar 1500-1850', in: E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *Alkmaarse silhouetten* (Alkmaarse Historische Reeks V), Alkmaar 1982, pp. 39-64.

Ostkamp 1998

S. Ostkamp e.a., *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein* (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6), Alkmaar 1998.

Ostkamp 1998a

S. Ostkamp, 'Laat-middeleeuwse hoogversierde gatenpotten uit Rotterdamse bodem', *Vormen uit Vuur* 165 (1998), 2-14.

Ostkamp 2002a

S. Ostkamp, 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P.J.

Woltering, W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij voor zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum 2002, pp. 305-337.

Ostkamp 2002b

S. Ostkamp, 'Afval als historische bron', *ADC-info* 2e kwartaal 2002, pp. 12-23.

Ostkamp 2003a

S. Ostkamp, 'Majolica en faience uit een beerput op het bedrijfsterein aan het Oosteinde. Een greep uit het assortiment van De Porcelayne Fles (1660-1680)', in: M. van Aken-Fehmers, L. Schledorn en T. Eliëns (red.), *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, deel III, Zwolle/Den Haag 2003, pp. 14-47.

Ostkamp 2003b

S. Ostkamp, 'Een boedel op de schop. 16de-eeuwse vondsten uit een Oldenzaalse waterput', *Overijssels erfgoed. Archeologische en bouwhistorische kroniek* 2002, Zwolle 2003, pp. 71-112.

Ostkamp 2003c

S. Ostkamp, 'De introductie van porselein in de Nederlanden', *Vormen uit Vuur* 180/181 (2003), pp. 14-29.

Ostkamp/Roedema 1999

S. Ostkamp en R. Roedema, 'Alkmaar: Houttil 'Het Waaggebouw'', in: E. Jacobs (red.), 'Archeologische Kroniek Noord-Holland 1998', *Holland* 31 (1999), pp. 330-333.

Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2001

S. Ostkamp, R. Roedema en R.P. van Wilgen, *Gebruikt en gebroken. Archeologisch onderzoek naar drie vondstlocaties in het oostelijk stadsdeel* (Rapporten over de Alkmaarse monumentenzorg en archeologie 10), Alkmaar 2001.

Ostkamp/Roedema/Van Wilgen 2002

S. Ostkamp, R. Roedema en R.P. van Wilgen, 'The introduction of majolica in Alkmaar', in: J. Veeckman (red.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century*, Antwerpen 2002, pp. 449-464.

Page 2002

J.A. Page, 'The catalogue Colinet: a mid-16th-century manuscript?', in: J. Veeckman (red.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century*, Antwerpen 2002, pp. 243-262.

Pot 2001

T. Pot, *Op zoek naar de verleden medemens. Bespiegelingen over archeologische en bouwhistorische vondsten uit Utrecht*, Utrecht 2001.

Rasmussen 1984

J. Rasmussen, *Italianische Majolika*, Hamburg 1984.

Van Reenen/Jensen 1995

P. van Reenen en V. Jensen, 'Jydepotten en hun export naar Nederland', *Westerheem* 44 (1995), pp. 1-16.

Reinders/Wijzenbeek 1994

P. Reinders, Th. Wijzenbeek e.a., *Koffie in Nederland*, Zutphen 1994.

Reineking von Bock 1986

G. Reineking von Bock, *Steinzeug. Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln*, Keulen 1986.

Renaud 1943

J.G.N. Renaud, 'Middeleeuws glas in Nederland', *Oudheidkundig Jaarboek* 12 (1943), pp. 102-110.

Renaud 1958

J.G.N. Renaud, 'Aardewerk met versiering in sgraffito-techniek', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 10 (1958), pp. 5-10.

Renaud 1959

J.G.N. Renaud, 'Laat-middeleeuws aardewerk met ornament in sgraffito', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9 (1959), pp. 225-237.

Renaud 1975

J.G.N. Renaud, 'De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalig Kartuizer klooster buiten Delft', in: R. Rothfusz en A.J.H. Rozemond (red.), *De Kartuziers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum*, Delft 1975, pp. 37-99.

Renaud 1985

J.G.N. Renaud, 'Nieuws uit het duivenhok van de middeleeuwse pottenbakker', in: V.T. van Vilsteren en D.J. de Vries (red.), *Van beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag*, Utrecht 1985, pp. 67-75.

Renaud 1986

J.G.N. Renaud, 'Het wijnglas van Aelbertsberg', *Haarlems bodemonderzoek* 20 (1986), pp. 57-60.

Renaud 1989

J.G.N. Renaud, 'Vijftig jaar slibraskaarde-werk', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 134 (1989), pp. 4-12.

Ritsema Van Eck/Zijlstra-Zweens 1993

P.C. Ritsema Van Eck en H.M. Zijlstra-Zweens, *Glas in de Rijksmuseum*, Amsterdam 1993.

Roedema 2001

R. Roedema, 'Alkmaar: Langestraat 16-18', in: W. Blazer (red.), 'Archeologische Kroniek Noord-Holland 2000', *Holland* 33 (2001), pp. 6-8.

Röhrich 1968

L. Röhrich, *Adam und Eva. Das erste Menschenpaar in Volkskunst und Volksdichtung*, Stuttgart 1968.

Ruempol/Van Dongen 1992

A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen, *Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*, Rotterdam 1992.

Salman 1997

J. Salman, *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijkse leven in de Nederlanden 1500-1700*, Zwolle 1997.

Sarfati 1990

H. Sarfati (red.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990.

Scholten 1993

F. Scholten, *Dutch majolica and faience (1550-1700) from the Edwin van Drecht collection*, Amsterdam 1993.

Schrijver 1980

E. Schrijver, *Glas en Kristal*, Haarlem 1980.

Smeele 1995

P. Smeele, 'Die Regionalität der Frankfurter Töpfe', *Denkmalpflege und Forschung in Westfalen* 32 (1995), pp. 157-166.

Soetens 2001

J. Soetens, *Verpakt in glas/Packaged in glass*, Amsterdam 2001.

Spierenburg 1988

P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa*, Hilversum 1988.

Stephan 1981

H.-G. Stephan, 'Werrakeramik und Weserware. Zentren der Renaissancekeramik im Werraland und an der Oberweser', in: H.-P. Mielke (red.), *Keramik an Weser, Werra und Fulda*, Minden 1981, pp. 69-90.

Stephan 2000

H.-G. Stephan, 'Die Werraware der Renaissance. Eine Zwischenbilanz zum Forschungsstand insbesondere zu Entstehung, Handel und Verbreitung sowie der Rolle der Niederländer', in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers 11), Rotterdam 2000, pp. 328-340.

Thijssen 1985

J.R.A.M. Thijssen, 'De analyse van 17e- en 18e-eeuws aardewerk uit vondstcomplexen van het Waterlooplein te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 83 (1985), pp. 113-119.

Thijssen 1993

J. Thijssen, 'Engelse industriële keramiek', in: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellinger 1993.

Thoen 1996a

I. Thoen, 'Soo krijgt altemet de gescheurde pot een deghelijk deksel...' *Zeventiende-eeuwse slibaardewerken kookpotten uit Graft: object, methode en betekenis* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1996).

Thoen 1996b

I. Thoen, 'Een aarden kookpot voor Trijn Cornelis', *Informatieblad Museum Boijmans Van Beuningen* 22, Rotterdam 1996.

Thoen 1997

I. Thoen, 'Grafter kookpotten en hertrouwende weduwen. Connotaties van een zeventiende-eeuws gebruiksvoorwerp', *Volkkundig bulletin* 23 (1997), pp. 107-126.

Timmers 1993

J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten 1993.

Vandyke Price 1985

P. Vandyke Price, *Elseviers grote wijnboek*, Amsterdam 1985.

Van Veen 1976

C.F. van Veen, *Centsprenten. Nederlandse volks- en kinderprenten*, Amsterdam 1976.

Verbraeken 1986

P. Verbraeken (red.), *Joachim Beuckelaer. Het markt- en keukenstuk in de Nederlanden 1550-1650*, Gent 1986.

Viallé 2000

C. Viallé, 'Japanese porcelain for the Netherlands: the records of the Dutch East India Company', in: *The Voyage of Old-Imari Porcelains*, Arita 2000, pp. 166-205.

Vis 1996

G.N.M. Vis, *Van 'vulliscuyl' tot huisvuilcentrale; vuilnis en afval en hun verwerking in Alkmaar en omgeving van de middeleeuwen tot heden*, Alkmaar 1996.

Volker 1954

T. Volker, *Porcelain and the Dutch East India Company as recorded in the dagregisters of Batavia castle, those of Hirado and Deshima and other contemporary papers 1602-1682*, (Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden 11) Leiden 1954.

Vos 2001

A. Vos, 'Waddenzee. Maritieme archeologie', in: W. Blazer (red.), 'Archeologische kroniek Noord-Holland 2000', *Holland* 33 (2001), pp. 58-62. Vos 2001

Voskuilen 1985

A. Voskuilen, *Vrome vondsten*, Utrecht 1985.

Vreeken 1994

H. Vreeken, *Kunstnijverheid: Middeleeuwen en Renaissance / Decorative arts: Middle Ages and Renaissance*, Rotterdam/Amsterdam 1994.

Vydrova 1960

J. Vydrova, *Italienische Majolika in Tschechoslowakischen Sammlungen*, Praag 1960.

Wijsenbeek-Olthuis 1987

T. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum 1987.

Wijsenbeek-Olthuis 1992

T.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen: Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: P. Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel/Heerlen (Open universiteit) 1992.

Wilson 1987

T. Wilson, *Ceramic art of the Italian Renaissance*, Londen 1987.

Van Winter 1992

J.M. van Winter, 'The consumption of dairy products in the Netherlands in the 15th and 16th centuries', in: P. Lysacht (red.), *Milk and milkproducts from medieval to modern times*, Edinburgh 1992, p. 7.

Van Winter 1993

J.M. van Winter, 'Keramiek in Nederlandse kookboeken van de 15de tot de 18de eeuw', *Vormen uit Vuur* 148 (1993), pp. 19-25.

Summaries/ samenvattingen

By Patricia Wardle

The Hidden City Archaeological Research into 750 Years of Living in Alkmaar

P. Bitter

The title of the exhibition in the Stedelijk Museum in Alkmaar from 25 April to 31 November 2004 suggests that there is something to be discovered there and that is indeed so. On show are archaeological finds from the 750 years since 1254, when Alkmaar received its charter. The exhibition and this publication crown the 'cesspit project', the detailed inventorization and description of all the finds from 150 cesspits and other places where household rubbish was thrown away. Various other publications have appeared and the inventories will eventually be made widely available via a digital classification system (note 1). This is the first time that many of the finds have been shown. They include objects found since the sixties by amateurs, as well as those yielded by the more comprehensive and systematic excavations undertaken since 1991 by the city's archaeological service.

Examination of rubbish

In Alkmaar rubbish pits behind houses were in use until the first half of the sixteenth century, while the majority of brick houses had cesspits from the sixteenth century onwards (figs. 1, 2), into which broken household objects were also thrown. That they contain so much pottery is doubtless explained by their proximity to the kitchen. However, archaeological finds represent only a selection of the objects employed. Metal was often reused, while wood was burnt and even in the case of ceramics, only some of it ended up in the pits. Nevertheless, the excavations yielded fine finds and much information, especially as the finds could often be linked with archival information about the inhabitants of the houses. Ceramic finds generally represent the more ordinary wares, so can best be studied in conjunction with the finer pieces now in museums or private collections. Pictorial material can be helpful, although there are problems involved and paintings do not generally show ordinary objects. Inventories are certainly important (note 8), but no survey exists of those in Alkmaar. Moreover ceramics are seldom mentioned or the references are unclear, while there are no inventories of poor people's possessions. The finds have much to tell not only about everyday life and the different possessions of different groups, but also about the mentality of the owners, while it is further valuable to study them in relation to the houses with which they are connected.

The population of Alkmaar

From the late Middle Ages onwards there were roughly three layers of population in Alkmaar, a top echelon involved in the government of the city, a broad middle group of mainly craftsmen and tradesmen and the poor, journeymen, servants, etc. In the upper and middle layers marriage policy strengthened relations between the members, those in guilds often having close family ties with each other. From the fourteenth century onwards the middle group also showed greater diversity in its houses and household goods. The seventeenth century saw the emergence of a closed magistrates' class. The contrast between rich and poor became even greater with the economic decline of the eighteenth century, while the economic and social crisis from c. 1780 to well into the nineteenth century hit the poorest especially hard. An 1812 report on Amsterdam (note 13) described three classes: leading merchants and bankers with country houses, a bourgeoisie of shopkeepers and craftsmen and poor workers and the like. In Alkmaar this translated into a very small group of the first type and a large proportion of the third (note 14).

The development of houses

In the late Middle Ages most houses were of wattle and daub, while brick gradually came to replace the most expensive stone buildings during the fourteenth and fifteenth centuries. The houses generally had two rooms, a workshop and shop opening on to the street and a living room behind (fig. 6). The poorest households occupied only a single room. Later on these lowly dwellings tended to become concentrated in single-room tenements, only rarely with a cesspit, so little is known about their archaeology. The large houses for well-to-do families (fig. 7) had more private rooms, plus storage places in the case of merchants, and even fortifications in the fourteenth century. Single-storey dwellings continued to dominate the street scene for centuries. Only in the eighteenth or nineteenth century were most houses given an upper floor. At the same time the houses of the middle and upper echelons became larger with more rooms serving special purposes.

Kitchens

Until the seventeenth century meals were prepared in the living room. Later a 'summer kitchen' might be built on the backside of the house, to prevent the living room from becoming too hot (fig. 8, note 17). In larger houses in the seventeenth century there was a separate kitchen for cooking and washing. In most houses stoves only began to replace open hearths in the late eighteenth century (fig. 9).

Fire

Until the arrival of gas and electricity it was customary to keep the peat fire going all the time. Glowing coals could be moved around in special pans, while fire

covers were used at night for safety's sake. The first fire covers of around 1350 were large upside-down bowls with air holes and a handle (fig. 10), a type regularly found in North and South Holland (note 21). In the fifteenth century came a switch to a semi-circular type that could be pushed against the back plate of the hearth (fig. 11). This was generally richly decorated. From the mid-sixteenth to the mid-seventeenth century a coarse version of the round cover reappeared (fig. 12). Found precisely in rich households, these covers may have been used in the summer kitchen. To put the fire out extinguishers were used in the late Middle Ages to break up the embers (fig. 13). In the seventeenth century appeared the earthenware extinguisher with a special airtight lid. Over the fire hung an oil lamp. Fireplaces in living rooms were decorated with wall tiles after c. 1625.

Urban potters

Urban potteries came into being in the thirteenth and fourteenth centuries (fig. 14), producing grey or red earthenware in a wide variety of forms, the red having a leadglaze. As Alkmaar served as the central market for a wide area, the distribution of the pottery made in the town reflects this.

Imported stoneware

The archaeological finds reveal the presence in all households of thirteenth-century proto-stoneware drinking vessels from the Middle Rhine and Meuse areas (fig. 15 left), while from c. 1300 true stoneware (fig. 15 right) was produced in Siegburg, which long remained the greatest supplier for the whole of Western Europe, albeit from the end of the fifteenth century onwards stoneware was also produced elsewhere (fig. 16). Siegburg stoneware is unglazed and yellowish-grey in colour, that made elsewhere grey or brown with salt glaze. Decoration is sparse and mostly stamped or applied. The kind of wine bowl produced only at Siegburg is found in many houses into the sixteenth century.

Table manners and tableware

In the first half of the sixteenth century more polished table manners began to prevail among the elite (note 23). Their gradual spread through the wider population in the sixteenth and seventeenth centuries is confirmed by archaeological finds of tableware (fig. 17). From around 1400 are found very large red porringers, which were used by two or more people in common. Small versions for individual use appear around 1500, the large ones being produced for the last time at the beginning of the seventeenth century (note 24). Drinking vessels were also used in common for a long time. While they are often shown in paintings of peasant festivities in the sixteenth century, these must not be taken too literally, since they were made for rich burgers and often have underlying moralizing themes. Similar ideas probably underlie German

stoneware jugs with dancing peasants and bearded heads on bellarmines (figs. 18, 19, note 25).

Exotic imports around 1600

From c. 1600 onwards not only German ceramics, but also Venetian glass and Italian maiolica were imported regularly. Sporadic imports from France are also found, such as red sgraffiato ware from Beauvais (fig. 20). Weser and Werra earthenware was imported from northern Germany and potters were brought over to produce it in Enkhuizen (notes 26, 27). Chinese porcelain also begins to appear in the first quarter of the seventeenth century (note 28).

Maiolica, faience and porcelain

Tin-glazed earthenware on the Italian model is found from the late sixteenth century onwards (fig. 21). The first maiolica factory in Alkmaar was established in 1605 (note 29), but no kiln waste from it is known. Oriental porcelain also appears in many Alkmaar households before 1650 and so do the imitations of both wares made in Dutch factories. Tin-glazed earthenware remained popular throughout the seventeenth century (fig. 22). Alongside Chinese or Western decoration, there was also armorial ware, witness a fragment from a house in Alkmaar with the arms of the Ras family (note 31) and a plate with the arms of Delft, one of the prime centres of beer brewing in the country, from the house of an Alkmaar brewer (fig. 23, note 32). Vast quantities of Delftware from the second half of the seventeenth century have been found. It varies in quality and is almost all blue and white, but around 1640, under the influence of Faenza (note 34), there arose a fashion in richer houses for plain white ware and after 1675 this is in the majority, being found in nearly all cesspits between 1675 and 1700. Thereafter the glaze of these white fayences mostly is of a mediocre quality.

Drinking vessels in the seventeenth and eighteenth centuries

From around 1640 onwards mineral water was imported from Germany in special bottles of Westerwald stoneware (fig. 24). Cylindrical bottles of a brownish-grey colour appear in the late eighteenth century and these often bear the stamped mark of the supplier. However, beer and wine were most commonly drunk. Richly decorated stoneware from Raeren, Frechen and the Westerwald is found in the houses of middle class burgers up to c. 1675, while the poorer people used simple bellarmines (fig. 25), but this de luxe stoneware was gradually ousted by glass, in the eighteenth century by porcelain and from c. 1740 by ceramics from England. Tea drinking became a general custom quite soon after c. 1660, witness services in oriental porcelain or faience imitations (note 35). Before then porcelain drinking vessels prove to have been widely used for spirits in Alkmaar. Chinese red

stoneware teapots were imitated by Ary de Milde and slightly later by Jacobus de Caluwe (fig. 26, note 36), both of Delft. From 1700 onwards the market was flooded with cheap porcelain tea sets, archaeological finds revealing that in some wealthy houses whole sets were thrown away in favour of new ones in the latest fashion (note 37).

In 1686 the first fashionable coffee house opened in Alkmaar (note 38) and finds on the site of an early eighteenth-century one in Kapelsteeg include a fine set of plates with appropriate sayings (fig. 27). Coffee was drunk in slightly larger Chinese cups than tea and these were made of heavier porcelain from the mid-eighteenth century onwards. Tea and coffee sets of widely varying kinds are found in all Alkmaar houses at that time (fig. 28), but no ware specifically made for chocolate has been found there.

Faience snuff pots are found only in the cesspits of the elite, while cuspidors seem to appear among a wider circle. A snuff pot found in a pit in Langestraat bears the name of I. H. Bosé, a dealer up to 1750 in The Hague.

English salt-glazed stoneware is regularly found between c. 1740 and 1760 in poorer houses in the form of simple tea cups and saucers (fig. 24, note 43). Better quality pieces are found in richer houses, but those with relief decoration seem to have been on the market for only a short time. The bone china developed in Worcester (fig. 28) was popular from c. 1755 to 1780 for tea and coffee, with transfer-printed decoration applied.

European porcelain is found in only the richest households in Alkmaar, all evidently dating from after 1800. Conversely, there is a drastic reduction in Chinese porcelain and high-quality Delftware after c. 1750.

Fashionable dinner services

In well-to-do houses of the first half of the eighteenth century Delftware dinner services of the best quality were dominant alongside Chinese porcelain (figs. 29, 30). Most were blue and white with oriental decoration, European patterns occurring only incidentally (note 45). Japanese porcelain is also found. In the eighteenth century a deep plate came in to replace the porringer in richer households. With the development of English creamware led by Josiah Wedgwood around 1775 (fig. 31) very extensive services begin to be found, especially in rich households. Around 1780 pearlware came in and around 1800 completely white ware. The interruptions in trade caused by wars led to the appearance of German or French porcelain (fig. 32).

Dining among the poor

All the above contrasts sharply with the quite coarse Delftware and red earthenware from Dutch and Lower Rhine factories used in poor households (fig. 33). Around 1750 Chinese porcelain is found everywhere, but poorer people continued to use salt-glazed stoneware and the

cheaper Delftware (note 47). Even they, however, always seem to have had the odd piece of good Delftware for display. The poorest quality Delftware was often very worn indeed before it was discarded.

Conclusions

This project has not yet been completed, the distribution of various products being known only in general terms. A better analysis is now required, ideally accompanied by archival research into the status of the owners of the relevant houses. Knowledge of the development of the houses will also be expanded and inventories studied.

There are also gaps in the finds, with little known before 1500 and the poorest people the worst represented. In general the eighteenth century figures less prominently than might have been expected, probably owing to changes in the disposal of rubbish.

Comparative study of the household goods in Alkmaar and those of local villages and farmhouses or other towns is still in its infancy. However, a collaborative project on a classification system seems promising here.

Cooking, Baking, Frying and Eating with Earthenware On the Use of Utensils from an Archaeological Context

N. de Jong-Lambregts

Since they are seldom mentioned in inventories, ordinary ceramic utensils have to be compared with existing ones for their use to be determined. Typology is also helpful and so are cookery books (note 3).

The first cooking pots in Alkmaar

When Alkmaar got its first charter in 1254, most of its houses were of wattle and daub with an open hearth on the earth floor. Hence the most suitable cooking utensil was a globular pot without feet, which was probably made locally (fig. 34). This remained the most current type until the first quarter of the fourteenth century, but when the bricked or tiled hearth came in, so did the tripod pipkin. It was contemporary with the round pot at first, but the latter disappeared around 1350. Most of the tripod pipkins from Alkmaar are of red earthenware and were probably made there (fig. 35). They were not hard fired and thus liable to crack. Their main use was for porridge, but it may be that those for special purposes were given a special shape, such as the oval variant which came in around 1500 (fig. 36). For foodstuffs requiring a bain marie a jug could also be used, as described in a seventeenth-century cookery book (fig. 37, note 4). Another type of tripod pipkin for a special purpose was probably that known as a 'pig pot' (fig. 38), an object rare in the Netherlands, but imported from Cologne or Frechen. Also found in Alkmaar cesspits from the early

seventeenth to the early eighteenth century is a type of tripod pipkin made in Jutland (fig. 39), which occurs elsewhere in the Dutch Republic as well (note 5). These vessels, burnished on the inside, are usually inferior to those made locally and their use is unknown. Those in Alkmaar came from the cesspits of the well-to-do (note 6).

Baking and frying

From the fourteenth century onwards flat frying pans of lead-glazed red earthenware occur in a form scarcely different from that used today (fig. 40). From the late sixteenth century they also occur in white earthenware with yellow or green glaze. Various shapes and sizes are known. At first the lead glaze was sparingly applied, but from the fifteenth century onwards the inside was completely glazed. All have a spout, generally placed in relation to the handle in a way suitable for a right-handed user, only rarely for a left (fig. 41). These pans were also used for making pancakes, cf. that on a painting of c. 1560 by Pieter Aertsen (1509-1575, fig. 42), while the occasional example is so low that it can only have been used for this purpose or for egg dishes (fig. 43). The pancakes were whipped up in bowls of a type often excavated and served on special plates with convex bases, which are sometimes also found in tin-glazed earthenware (fig. 44). An excavation of 1993 at a house in Langestraat in Alkmaar that later became a bakery yielded various early 15th-century frying pans (fig. 45) of a type found in another contemporary cesspit in Huigbrouwerstraat (note 7). These are only 9-11 cm in diameter as opposed to the usual 20-30 cm and they have been described as toys. However, they show signs of wear and were perhaps used for such things as sweet omelettes by being set among hot ashes. Another type was used for baked apples (fig. 46).

Porridge or bread

The porringer originated around 1400 (fig. 51), beginning to appear regularly towards 1500. Earlier examples are large, reflecting communal use, but from the early sixteenth century smaller ones came in (fig. 52) and these replaced the large over the course of the seventeenth century. They are found in great numbers between 1500 and 1800. The porridge was generally made from barley, though there were also various other types (note 18). Bread was much dearer, as it had to be bought from the baker. Most people ate rye bread, sometimes using a slice of it as a plate.

Strainers, colanders, butter dishes, creamers and bowls

Strainers or pierced plates and colanders or pierced bowls are found from the early fifteenth century (fig. 53). In addition to draining the water from foodstuffs, they were also increasingly used to make curds (fig. 54, note 13), while the second half of the sixteenth century saw a growth

in cheese production.

From the early sixteenth century onwards spouted pots or creamers are also increasingly found in local earthenware or German stoneware (fig. 55). They were used to separate the cream from the milk in the process of butter making. Large earthenware bowls were probably also employed for this (fig. 56). The butter was sold in wedges, but for use it was made into balls. The first butter dishes were plates of around 20 cm in diameter (fig. 57), the term 'double butter dishes' in inventories from the sixteenth to eighteenth century probably referring to their size. A special type was a dish on a foot. These are rather rare in sixteenth-century finds and only a few are known from Alkmaar. Fig. 57 (note 18) shows one with animal in slip which was probably made at the pottery at Voordam.

Serving and keeping warm

The first red earthenware plates, which appear during the fourteenth century, were used for serving food or, placed on a chafing dish, keeping it warm. Chafing dishes are quite rare in the fifteenth century, but become more common in the sixteenth (fig. 58) (note 22).

Packing and transport

Olive oil was imported in jugs very reminiscent of ancient amphorae, great numbers of which are often found in shipwrecks (note 23). A cesspit excavated in 1989 on the Luttik Oudorp canal yielded various examples (fig. 59, note 24). The oil was also used to replace butter at times of fasting (note 25). Other items used for transport may have been the beaker-type objects on small feet (fig. 60, note 27). Made of coarse earthenware, these are popularly supposed to have been used in drinking games (note 28), but they are occasionally found encased in basket work (notes 29, 30). Pots with tall handles (fig. 61) seem to have been used for carrying fish or other wet foodstuffs, cf. their appearance in a painting of a fishmarket by Joachim Beuckelaer (c. 1530-1573) and another in Rotterdam (fig. 62, note 33). They disappeared in the seventeenth century and were probably replaced by the fish pails mentioned in inventories, while that fish was also carried in baskets is shown in a painting by Jan Steen (1626-1679, fig. 63, note 34). The bowl with yellow lead glaze from which a boy is licking apple syrup is of a type often found in cesspits dating after 1650 (fig. 64).

Postscript

While the utensils discussed here are those most commonly found, there is very little reference to them in inventories and they were probably too cheap to be handed down. Hitherto little attention has been paid to the traces of use they bear, but a study of these in combination with one of the food remains found in cesspits with them might yield more information as to their purpose.

Drinking and clinking Seven Centuries of Glassware in Alkmaar

R. Roedema

In an exhibition of archaeological finds of glass held in Rotterdam in 1994 (note 1), Alkmaar already played a significant role, thanks to its relatively large holdings of archaeological glass. As a result of a method of excavating cesspits whereby the contents are brought out in large plastic buckets and can then be sifted to reveal the tiniest fragments, it has proved possible to have much glassware restored.

Finds before 1550

The earliest finds date from shortly before 1500, but there are indications that glass was already in use from the late thirteenth century onwards. At De Nuwendoor, one of the castles of the Counts of Holland not far from Alkmaar, was found one of the finest Medieval glasses in the country (fig. 66, note 3). It dates from c. 1300 and was probably made in the North of France. A comparable example has been excavated on the site of another castle belonging to the counts (note 4). While the richest inhabitants of Alkmaar may also have possessed glass at this time, none has so far been found. The earliest finds of shortly before 1500 are of the Waldglas characteristic of the Meuse valley, Germany and Bohemia and include examples of the Krautstrunk (note 6) and Maigelein. One of the latter has a wound thread foot (fig. 67, note 7). Similar fragments have been found at Middelburg, another of the local castles of the Counts of Holland, which was destroyed in 1517 (note 8).

In the sixteenth century glass was used only in the better households. A relatively large group of 17 pieces found in the cesspit of a corn-chandler's house (fig. 68, note 9) dates from the first half of the century and includes some of the new types of drinking glass that came in then, such as the berkemeier (fig. 69). All are of Waldglas and will have come mainly from Germany. Further finds consist mainly of beakers (note 11), an unusual example in this area being one on three feet decorated with animal head prunts, which may hail from Southern Germany (fig. 68, note 12). Fragments of bottles have also been found (figs. 97, 99, notes 13, 14), as well as a glass jug of the mid-sixteenth century (note 15) in a shape derived from German stoneware (note 16).

Glass of the period 1550 to 1700

The roemer (fig. 70), a popular drinking glass developed from the berkemeier, as the most common type in Alkmaar. Depending on its size (fig. 71) it was used for beer, wine or spirits and some were made in Dutch glasshouses (note 19). An early seventeenth-century example with the arms of the Kings of England and France, Prince Maurice and the County of Buren (fig. 72) bears inscriptions referring to a drinking game. It came from a well-

to-do house on Oudegracht. The Alkmaar roemers of before 1650 are all made of Waldglas, but polygonal examples decorated with coloured glass were almost certainly made in Dutch glass factories (fig. 73).

The glass factories known to have existed first in Middelburg and Amsterdam and later in other towns, such as Haarlem, produced glass *à la façon de Venise*. An early example from Alkmaar is a covered goblet decorated with white threads (fig. 74, note 21) comparable to one in an Amsterdam militia piece of 1533 (note 22). Beakers with this decoration are found in the second half of the seventeenth century (fig. 75). Variants of the technique are decorated with ribbed threads wrapped round the glass (fig. 76) or a mould-blown 'waffle' pattern (fig. 81). These glasses are common in seventeenth-century find complexes, even in less well-to-do houses. They remained in production until shortly after 1700. Variants with horizontal threads are the Passglas (fig. 76) and some examples of the Stangenglas, albeit these occasionally have prunts instead of threads (fig. 80).

Glasses with enamel decoration were made mainly in Germany and Bohemia (fig. 77), while another type popular from the late sixteenth century onwards was the glass with drops (fig. 78). After 1650 these became smaller in size and there are even miniature examples (fig. 79). Glasses with a network pattern (fig. 82, note 25) remained in use into the eighteenth century, while comet glasses were produced in quantity in the second half of the seventeenth century (fig. 83, note 27). Beakers of ice-glass are also regularly found in Alkmaar (fig. 84, note 28), the finest being a very large example almost 36 cm high (note 29), the function of which is unclear.

Around 1600 the goblet in Venetian style became increasingly popular. A common type has a hollow stem with masks and knobs (fig. 85, note 30), while the typical early seventeenth-century bowl is bell-shaped (figs. 86-88). Also often found in the early seventeenth century are glasses with ribbed knobs and wide bowls in colourless or pale green glass (fig. 89). In the second half of the century the baluster stem comes in, small examples serving for spirits (fig. 90). Winged glasses with blue thread decoration (fig. 91) clearly show the influence of Venice, as does a richly decorated tazza of c. 1600 (fig. 93, note 31). Other finds of this period include a beer jug of the second half of the seventeenth century obviously modelled on German stoneware (fig. 94, note 32), which originally had a pewter or silver lid, as well as oil or perfume bottles (fig. 95), ribbed wine bottles (fig. 96), spirit bottles (fig. 97), cellar bottles (fig. 98) and square bottles fitting into a chest (fig. 99).

After 1700

A glass of lead beaker of the late seventeenth century with diamond-engraved decoration of the Pelican in her Piety and a heart pierced by an arrow (fig. 100) may

have been a wedding present. Beakers became smaller from that time onwards, the thin-walled conical type being a common find (fig. 101, note 34), while another has vertical ribs with wheel decoration (fig. 102). Later in the eighteenth century a great variety of beakers are found (fig. 103), conical or cylindrical examples appearing on the market in quantity shortly after 1700 (fig. 104). Many were of cut glass, while gold decoration was often used in the second half of the century. In the last quarter of the seventeenth century there were many wine glasses of glass of lead with baluster stems (fig. 105), these generally emerging black from excavation. Also on the Dutch market were wine glasses from elsewhere, often of glass containing chalk and with a Silesian stem (fig. 106) or later with a funnel-shaped bowl and massive foot (fig. 107). The second half of the eighteenth century saw many glass of lead wine glasses with air bubbles in the stem (figs. 108, 109, note 35). At the end of the century and in the early nineteenth century there were many cut-glass wine glasses, often decorated with gold leaf (figs. 110, 111, note 37). Wine glasses with a sharp knob in the stem remained on the market into the twentieth century.

After 1650 wooden barrels were partly replaced by globular wine bottles of thick dark glass (fig. 113). Introduced elsewhere, these were soon also being made in the Netherlands. Funnels (fig. 114, note 40) were used in filling them. A curious flat flask with a long neck was employed in the area around Liège and Spa for mineral water (fig. 115).

Further research in this area will involve an analysis of the distribution of the various types of glass among different layers of the population and comparison with the use of glass in other towns and the countryside.

Three Centuries of Tobacco Pipes in Alkmaar An Analysis of the Clay Pipes after Fifteen Years of Archaeological Investigation

D.H. Duco

Presented here is a synthesis of six years of study of over 13,000 fragments of clay pipes from eighty sites in Alkmaar (note 1). It is the first study to cover a whole city in this way (note 2).

The seventeenth century

From the very beginning of smoking around 1600 pipes of differing quality are found, albeit up to 1620 production was evidently on a small scale. The finds, which number only 35 from 13 locations, indicate that the custom was prevalent among the poorer part of the population at first. The pipes of the first generation are a typical local product (fig. 116), mostly plain, but occasionally decorated with engraving or impressed relief (fig. 118, note 4). Small firms for their produc-

tion must have begun before 1630, their pipes, originally the same as those made elsewhere, soon taking on local characteristics.

In the 1630s are found pipes with a double conical bowl (figs. 119, 121, note 5), which are rounder than those from elsewhere at first. They seem to have been produced by Jan Tamis and Dirck Dircksz., while Robert Morrijs produced a type closer to that of Hoorn (fig. 124). The basic model remained in use to the end of the seventeenth century. After 1630 Alkmaar pipes are also distinguished by their careful finish, which differs from that of other centres such as Gouda and Gorinchem. Around 1640 the pipes begin to show more variation (fig. 122), while a decade later the trunk-shaped model comes in (fig. 129). A chronological survey of Alkmaar pipemakers is given on p.(nog), while some of the marks found on the pipes appear in figs. 121-130.

At first imported pipes came predominantly from Amsterdam, notably several examples with Jonah and the Whale (fig. 133). After 1630 these provided inspiration for the decorated examples made in Alkmaar. From c. 1650 onwards imported pipes from Gouda clearly came to predominate over locally-made ones. The main marks found on the Gouda pipes are the spectacles, crowned A, crowned WS and ISB, while the high quality examples are marked prince, posthorn, crowned II, CDP and TIP, the coarser type generally bearing the mermaid mark (note 9).

The Alkmaar makers Dirck Dircksz. and Karel de Pree seem to have continued in operation up to c. 1680. After 1670 a few very small firms still produced very coarse pipes in three lengths, 11.6 cm (fig. 131a), 20.5 cm and 23 cm. (fig. 131b), but after 1680 there was no further production in Alkmaar.

There also survive a number of pipes decorated in relief with Orangist motifs. The commonest bears the arms of William III (fig. 134, note 10), while a second type has the arms of Holland with an inscription meaning 'Honour Restored'. A later decoration comprises Bacchus and the personification of Holland (fig. 136). In Alkmaar, as also in West Friesland (note 12), there was an obvious interest in glazed pipes. Some of these were made locally (fig. 139), the most common colour being a green lead glaze.

The eighteenth century

Although Gouda pipes predominated in Alkmaar in the eighteenth century, as in other cities, there are nonetheless some local characteristics. The three types current there include simple coarse pipes, of which a limited number have been found, the most common mark on them being the moor's head (note 14). This kind was used up to c. 1740 and then virtually disappeared. The second type is the long pipe with a bowl of varying shape. Thirdly, there are atypical models, such as that in fig. 144, a short, de luxe pipe meant to be kept in its own case. From

1740 onwards the half-size pipe and types with unusual bowls are also found (note 16). Much of this kind of output was made by specialist firms in Gouda, the most common marks being the ship, crowned VH and PWK (note 17), the best-known makers Willem van Noppen (active 1746-1790), Matthijs van der Helm (active 1736-1774) and Pieter van der Karre (active 1708-1753, Note 18). These pipes won an established place in the Alkmaar assortment around 1730, flourishing there to the end of the eighteenth century. With a better finish and considerably higher price, it indicates a growth in prosperity in Alkmaar, where rather more are found proportionally than in other places. The marks on the pipes are also linked to specific qualities. In the first half of the century two large factories, those of Frans Verzijl and the De Roos family, were dominant. After that there are a wide array of different marks, this being linked to the structure of the industry. Interest in decorated pipes remained minimal. Exceptional examples include one with the head of a soldier (fig. 146), while William III and Mary are found on a Gouda pipe of 1690-1700 (fig. 147) and a pipe of 1710-1725 of this funnel-shaped type pokes fun at a pedant (fig. 148). Two pipes with oval bowls refer to William IV and Anne of Hanover (figs. 149, 150, note 25), while a third with the letters VW in a laurel wreath, a type found in three places in Alkmaar, but nowhere else, is the work of Andries Brem (active 1739-1819) of Gouda (fig. 151, note 26). What is not found in Alkmaar is the typical peasant's coarse pipe, which regularly turns up in other towns.

The nineteenth century

In the first half of the nineteenth century the dominance of the traditional pipe, with the bowl becoming ever larger, is no different in Alkmaar from the rest of the country. Number marks now become popular (note 29), while among the firms represented are De Gidts, Eindhoven, Johannes de Sitter, Pieter Pietersz. Zandijk and Van Rijst. Burnished examples are found, but only a few with relief decoration such as the arms of Gouda (note 37) or Mercury and Neptune representing trade and navigation (fig. 153). In the second half of the century, with a change in the type of tobacco smoked, short-stemmed pipes conquered a substantial slice of the market. These bear specific model names (fig. 155, note 30) and may have relief decoration with old (fig. 154) or new motifs. There was also a brief vogue for commemorative pipes, some examples of which have been found in Alkmaar (note 31). A find of a cigar-holder commemorating the silver jubilee of King William III in 1874 (fig. 156) is an indication of changing modes. A truly exceptional find is a pipe with a bust of Napoleon III by the firm of A. Créal & E. Gallard at Rennes (fig. 157). To a totally different category belong fragments of pipes from the Bordolloy factory at Grünstadt in Germany (note 32), such

as are found all over the country. That scarcely any porcelain, meerschuur, wood or metal pipes have been discovered probably merely reflects the small volume of nineteenth-century finds.

Conclusions

This study has confirmed the general picture built up over recent decades of the production, trade and consumption of clay pipes in the Netherlands (note 3). A second important aspect is the mapping of local production, with archaeology proving more informative than archival research in view of the dearth of archival material in Alkmaar. Study of the finds has now produced a picture of local production and distribution, which can serve as the basis for further research. The finds also reveal what types, qualities and makes attuned to local taste were on offer in successive periods in a unique way not forthcoming from any other source. That local production appears to have ceased around 1680 contrasts markedly with, for example, Leeuwarden, where it continued until late in the eighteenth century (note 35). While the archaeological material has certainly contributed to knowledge, its background is very diverse and not always clear. In general, domestic rubbish pits reveal a smaller variation than sites in more general use for waste disposal. Although clay pipes cover only half of the 750 years of glass and ceramics found in Alkmaar, they offer an interesting picture of an aspect of history now almost closed.

Colourful and Blue Chinese and Japanese Porcelain Excavated in Alkmaar

A. Kaneda

Excavations provide an insight into the oriental porcelain used in Alkmaar, which played an important part in the distribution of that imported via Amsterdam (note 1). Cesspits of the well-to-do inhabitants have up to now yielded over 500 pieces, these clearly showing a preference for blue and white ware. Chinese porcelain first reached the Netherlands in the last quarter of the sixteenth century (fig. 158, note 3). In Alkmaar some 50 pieces of kraakporselein of the period 1575-1650 have been found, including plates, cups, bowls, saucers, a fragment of a kendi and a tazza (fig. 159). The finds also include a small group of Transitional ware (fig. 160). Official exports of porcelain from Japan began on 12 July 1657 (note 6). The earliest piece so far found in Alkmaar is a 'crow cup' with underglaze blue decoration in the kraak style of 1660-1670 (fig. 161), while another imitation of Chinese ware is a bowl with everted rim of 1670-1690 (fig. 162, note 8). Polychrome porcelain of this period has also turned up, witness a cup and two saucers in the Kakiemon style (fig. 163, note 9) from one

of the richest cesspits in Alkmaar. A remarkable find of the same date is a saucer with stylized flowers and a Fu/Fuku mark (fig. 164) comparable to one at Burghley House in England (note 10) and of a type made not for export, but for the elite in Japan itself, this find showing that it was also sold to foreigners. In the eighteenth century imports from China increased enormously, 276 pieces found in Alkmaar dating between 1675 and 1775. Most of them belong to the Kangxi period. They mainly comprise small cups and saucers comparable to the find of c. 1700 in a cesspit on Waterlooplein in Amsterdam (note 12). To date 147 cups and 99 saucers have been excavated in Alkmaar (fig. 165), while the finds also include plates, figures of animals, bowls, lids, a jar, a teapot and a small vase. Most are blue and white, with only a small number of polychrome pieces (fig. 166), this picture agreeing with that in Amsterdam. The change in the quality and quantity of Japanese export porcelain around 1700 is also reflected in the finds from both cities. The new very colourful decoration in the Kinrande style, comprising small cups and saucers with modest decoration of flowers and plants (fig. 167), seems to have been particularly popular in Alkmaar.

Armorial Slipware Alkmaar Slipware from the Late Sixteenth and Seventeenth Centuries

S. Venhuis

A small proportion of the red earthenware produced in the Dutch Republic in the late sixteenth and seventeenth centuries is decorated with white slip. The distinction made in a publication of 1997 (note 1) between the slipware of North and South Holland can now be refined and Alkmaar shown with some certainty to have been one of the places where it was produced.

Finds of kiln waste in North and South Holland

Part of the finds from a 1993 excavation (note 3) on the Lammermarkt in Leiden proved to be kiln waste from a pottery which was in existence from 1616 to 1671 and of whom the first owner was Cornelis Jacobsz. Verburch. There are no dated pieces of slipware there, but some of the decoration is very close to that on pieces of 1612-1616 found in North Holland. A recent find at Nieuwveen near Leiden of a fragment dated 1617 is so similar that it must have come from the same pottery. An excavation of 1998 in Monnickendam revealed the site of a pottery, which produced slip and other ware. The finds indicate that it was already in production fifty years before the first mention of it in 1572. It continued in operation until it was transformed into a lead-white factory in 1723 (note 4). While potteries certainly existed in Amsterdam, Haarlem, Hoorn

and Enkhuizen at this period, it is not known whether slipware was made there, albeit it was highly popular at the time in North Holland.

Alkmaar slipware

While only three examples of slipware have been found among kiln waste at three locations in Alkmaar, a find of an enormous amount, including many pieces with the arms of Alkmaar, on Schermereiland, which was economically dependent on Alkmaar, indicates that it must have been made there. One of the wasters, found in Wortelsteeg is very close to this find and identifiable as the work of decorator C. It is dated 1611 (fig. 169). The second waster, from Verdrunkenoord, with a pomegranate between carnations (fig. 170), is a flat plate on a footing of a type derived from maiolica, of which four other examples are known, one dated in the 1650s. The third waster, found on Laet, a prestigious former canal, is a bowl with green glaze inside (fig. 171), dated to the third quarter of the sixteenth century.

Alkmaar slipware, which is more often dated than that from elsewhere, was produced from c. 1585 to c. 1670. The hands of at least fifteen different potters or decorators can be identified and have been distinguished by letters of the alphabet. Decorator A probably specialized in the arms of Alkmaar (figs. 172, 173, his first work dating c. 1585, his latest known 1602 (note 6). He was followed by two men working in the same style: BI, known from work between 1604 (fig. 168) and 1609 (fig. 176, 177, 178), who was succeeded by C, who continued active up to 1612, and BII, whose work dates between 1603 and 1630 (figs. 179, 180, 181). No pieces with the arms of Alkmaar are known by C, D, E (1613) or F (c. 1614). That BII was suddenly accompanied by four more decorators around 1614 shows that there must have been a great demand for North Holland slipware at that time. Pieces with the arms of Alkmaar are known by two of these, GII, who was certainly active up to 1638 (figs. 183, 184) and GIV, active up to 1621 (fig. 185). The last so far found to have depicted the arms is H, active from 1532 to 1648 (fig. 187, 188). Finally, I, active between 1628 and 1640, produced almost literal imitations of earlier decoration.

While Alkmaar slipware is found all over the north, centre and south of North Holland, it is much less common in the east, owing to competition from local potters there. Nor is it found anywhere else in the country, apart from one sherd at Harlingen. Remarkably, however, a porringer by BII and a bowl rim fragment by BI of the period 1603-1610 have been found in Norwich in East Anglia (note 11). In general slipware was considerably more popular in the country than in towns.

Turtledoves and Flaming Hearts. Marriage Symbols on Silver and Ceramics from Alkmaar 1575-1675

S. Ostkamp

Dutch seventeenth-century ceramic utensils are often decorated with motifs found on silver wedding presents. This study of ceramic wedding presents in Alkmaar and the surrounding villages from c. 1550 to 1700 is based largely on archaeological finds.

A small hoard from Bergen

A hoard found in the village of Bergen near Alkmaar comprises two silver knife handles, a coin dated 1602, a silver toilet set, a silver hairpin and a gold ring (fig. 190, note 3). One of the knife handles bears the name of Adriana Koetenburch (fig. 189), whose maiden name was De Graef and who married Reynier Adriensz. Koetenburch in 1615 (fig. 191). The couple belonged to the upper echelons of Alkmaar society, Reynier, like his father before him, serving as sheriff there until he became a Roman Catholic in 1625. With their nine surviving children they lived in a large house on the north side of the Verdrunkenoord and they also owned various country houses. Reynier died in 1633, Adriana in 1642 and both are buried in St Laurence' Church.

The knife handles - knives were a common gift from a bridegroom to his bride (note 9) - are of two sizes, the smaller probably being a fruit knife. The larger one is decorated with the Marriage at Cana, Jesus Among the Doctors and personifications of Faith and Prudence, the smaller with Prudence and Concord. Comparable renderings of virtues (figs. 193-194, notes 14-18) and biblical scenes (notes 19-23) are found on silver beakers, marriage caskets and thimbles. Another commonly used motif on the larger knife handle comprises clasped hands below a flaming heart and the hands are found again on the small handle as a symbol of Concord. They also often decorate wedding rings (fig. 195, note 25). Knife handles of very similar type are further known in pewter (figs. 196-197), some of these being as lavishly decorated as the silver examples, while the clasped hands may be seen on a mid-seventeenth-century brass tobacco box (fig. 198).

Earthenware as a wedding present

Two pottery marriage beakers are known which closely imitate silver ones in their form, a faience example decorated with a pair of lovers and a dancing figure (fig. 199) and a lead-glazed earthenware one with slip decoration found at Graft near Alkmaar, which bears part of a woman's name and the date 1651 (fig. 200). The earthenware beaker belongs to a much larger group of objects of after the mid-1650s with names (fig. 201), e.g. an oil jug and a tripod pipkin, or with dates alone (note 30). An earlier study has already shown these to be wedding presents (note 31).

A late sixteenth-early seventeenth-century group comprises North Holland slipware (note 35). Pieces of this type are mostly dated, but only one example with a name is known, a fragment of a fire cover with the name of Jacob Simensoon, also found on an associated spoon, excavated at Schermerhorn (figs. 202-203). Among the few pieces discovered amid kiln waste from an Alkmaar pottery is a porringer dated 1611 with a pierced heart (fig. 169, note 37), while on another Alkmaar porringer excavated at Schagen appear a flaming heart pierced by knives, clasped hands and the date 1617 (fig. 204). These are, however, the only examples of porringers with clear wedding symbols. Another type of slipware made around the river Werra in Northern Germany and also in the Dutch Republic (notes 40-41) bears no obvious wedding symbolism, apart from a lovers' knot (fig. 205). Both marriage and birth symbols are found on a rare type of lead-glazed earthenware porringer with relief decoration, as are also symbols of transience (fig. 207, note 45). A fragment of such a dish has been excavated in Alkmaar (fig. 208).

A complete maiolica plate with a Wan-Li border bears clasped hands and the same motif is found on fragments of two other plates (figs. 211-212). Yet another example was found among the kiln waste of the De Swaen maiolica and tile factory in Gouda (note 50). A survey of dated pieces of maiolica given in a table at the end of this article shows them to have been relatively rare up to 1620, while they increased in number in the 1630s and 1640s, this reflecting the development of the ware from a de luxe product to one addressed to the same wide market as slipware. The latter seems to have declined after 1630, while around 1625 a slipware potter in Alkmaar was producing imitations of maiolica (fig. 170).

Wedding presents were also produced in faience, witness a plate of shortly after 1650 found in Amsterdam with symbols, initials and a date (note 55). Such pieces were made to commission in Delft (note 56), production continuing until well into the eighteenth century, although probably never on a large scale (note 57).

As to the origin of the ceramic wedding present, the earliest examples excavated in the Netherlands include sgraffiato ware of the first half of the sixteenth century (figs. 214-215, note 63), while late fifteenth-century objects in the ware can also be regarded as such (note 64). Imported tin-glazed earthenware from Portugal, while not known from Alkmaar, has been found in quantity in the surrounding countryside. It was doubtless brought back by sailors (fig. 216) and much of it has wedding associations, so it too could have inspired the custom.

Motifs

Among motifs without an immediately recognizable wedding connotation, but that can be shown to have one because they appear on objects clearly connected with a marriage, are loving couples, many

examples of which are found on slipware (fig. 205 and 217) and faience (fig. 218), although they are rare on maiolica (note 67). Separate male and female figures are also known, e.g. two examples of 1592 probably made in a pottery at Monnickendam (fig. 219, note 68), but it is more usual to find just a single figure. Busts also appear on lead-glazed earthenware (figs. 175) and Werra ware (fig. 221), while the sun and moon with faces on the latter also stand for the man and woman (fig. 221, note 69).

A pewter marriage pendant excavated in Amsterdam (fig. 222) bears a double-headed eagle and this motif is also found on maiolica plates (note 70), presumably indicating the unity of the married couple. Another motif found on slipware and occasionally on maiolica is a boat with a man at the helm (figs. 224-225, notes 72-74). Among the animals on the Bergen knife handles, the turtle doves are also to be seen on many early sgraffiato plates (fig. 227, note 75), while the earliest fire cover with this motif dates from before 1550 (fig. 228). Although these may have had a moralizing meaning, those on later North Holland slipware (figs. 229-230) must have referred to marriage. They do not occur on Werra ware and only one maiolica example is known (fig. 231). The cock is found on a sgraffiato plate of the second half of the sixteenth century excavated in Alkmaar (fig. 233), which can be interpreted as a wedding present, and also on North Holland slipware (figs. 234-235), but is rare on Werra ware, maiolica or faience. Conversely, the crane as a symbol of watchfulness is rare on slipware but appears on a maiolica plate of the third quarter of the seventeenth century from Alkmaar. The hare (or other game), representing the pursuit of love (note 88), regularly crops up on North Holland slipware, Werra ware and maiolica (fig. 239), though not on faience. Two silver marriage caskets are known with scenes of fishing and fowling, but it is not always clear whether those in earthenware have the same significance (figs. 243-244, note 92).

Floral motifs, as also found on the knife handles, are very common on maiolica

wedding presents (fig. 247-248). A Werra ware fire cover from Enkhuizen has a vase of flowers with two hares (note 96), while among the kiln waste of the pottery of Pieter Cornelisz Pottenbacker of Alkmaar, who was active shortly after 1625, were found moulds for such motifs (fig. 249) and a comparable fire cover has been excavated at Graft (fig. 250). Dishes of fruit are found on all types of ware, including various pieces of dated maiolica (fig. 252).

Personifications of virtues are rare on ceramics, apart from imported German stoneware, such as a fragment found in one of the most expensive quarters of Alkmaar (fig. 254, note 100). Among the few known examples are Fortitude (note 101) and Justice (fig. 255, note 102), both on Werra ware, and various examples with Justice from the workplace of Dierck Claesz. Spiegel at Enkhuizen (fig. 256, note 103). In the second half of the seventeenth century figures representing the senses are found on maiolica, probably from a single North Holland factory, while renderings of Fortitude and Justice are also known in maiolica (figs. 257-258). Bible stories too are common on silver, but rare on ceramics. The Spies of Canaan probably have the same symbolism as pomegranates and bunches of grapes (fig. 186, note 106), while Adam and Eve, found early on slip and Werra ware (fig. 259), but common on maiolica only after 1650 and faience after 1675 (figs. 260, note 107), are reminders of the institution of marriage by God. The Creation of Eve (fig. 261) and Expulsion from Paradise also appear occasionally (note 109). New Testament subjects include the Annunciation (fig. 262) and Christ and the Woman of Samaria (fig. 263, note 110). Exemplary women from the Bible include Susanna, found on stoneware jugs (fig. 266) and an earthenware fire cover (note 114), and Judith (figs. 267-268, note 119). Male and female roles may be stressed by renderings of Adam delving and Eve spinning, as on a maiolica plate of 1627 (note 123) or a plate from Graft with a sower (fig. 271) and one with a woman working flax (fig. 272) with the same significance. In Werra ware scenes of women

caring for children are quite common (fig. 275, note 132), but one with a man doing so may belong among a series of subjects that poke fun at role reversal or neglect of duty (fig. 276). A similar ambiguity lies behind a scene of a boat rowed by a hare on a maiolica plate (note 134) and there are other boat scenes that seem to have an admonitory meaning (fig. 278). The lid of a brass tobacco box of the third quarter of the seventeenth century found in Amsterdam shows a pair of lovers and a tulip (fig. 279), which may be a present from a woman to her betrothed with a warning against sex before marriage. A maiolica plate of 1629 found in Amsterdam (fig. 280) also incorporates a tulip, along with a complex scene apparently with a similar meaning. That wedding presents did not all point a moral, however, is clear from a group of chamber pots, a whole series of which are inscribed 'Sweet love come to bed' (fig. 282) and clearly have sexual connotations.

Conclusions

The finds from Alkmaar and its surroundings reveal a fondness for biblical stories and a familiarity with classical antiquity among the urban elite, while among the lower echelons more general symbolism prevailed, albeit some cultural elements were common to all to a certain extent. While villagers appear to have used the same wares as the poorer townsfolk, there seems to have been little difference between the material culture of the rural rich and poor. All this changed in the mid-seventeenth century, when Delftware with biblical scenes became much more widely distributed (note 145), while from c. 1660 onwards more personifications of virtues appear on plates, along with images and sayings from emblem books (figs. 286-287). This reflects the increasing influence of printed matter on daily life, while at the same time biblical humanism disappeared from the culture of the elite.

Verantwoording van de foto's:

P. Bitter: Afb. 279
K. Box: Afb. 240, 271
D. Duco en A. den Braven: Afb. 119-130, 141-144
F. Hoedeman: Afb. 10, 214, 267
H.J.E. van Beuningen: Afb. 196
T. Haartsen: Afb. 49, 193, 208, 217, 224, 243, 276, 286
M. Hoppel: Afb. 203 (foto), 212
Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam: Afb. 42, 283

Nederlands Openlucht Museum Arnhem: Afb. 206, 209, 235, 259, 275, 280
C. Prins: Afb. 3, 9, 11, 13-41, 43-47, 50-62, 64, 65, 67-98, 100-118, 131-140, 145-167, 169-172, 174-177, 180-182, 184, 185, 188-190, 192, 195, 197-199, 201, 205, 211, 213, 226-230, 232-234, 236-239, 244, 246-249, 251, 253, 254, 257, 260-262, 265, 266, 272, 278, 282
T. Quispel: Afb. 168, 173, 178, 183, 218-221, 264, 270

Regionaal Archief Alkmaar: Afb. 191
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort: Afb. 66
J.G. Venhuis: Afb. 186, 187, 200, 202, 207, 210, 215, 222, 223, 225, 231, 241, 250, 252, 256, 258, 263, 268, 269, 274, 284
R.P. van Wilgen: Afb. 198, 203 (tekening), 204

VANDERVEN ART BOOKS

- Asian Art Books
- Books on Ceramics
- Search Service

"If we can't find it, nobody can!"

www.vandervanartbooks.com
email: info@vandervanartbooks.com

New Publication

Schwartz Porcelain - Die Leidenschaft für Lack und ihre Wirkung auf das europäische Porzellan.
Author: Monika Kopplin

Hardcover, 255 Pages and over 150 colour photographs
Price: € 42,- + postage

Vandervan Art Books

Peperstraat 6 - 5211 KM 's-Hertogenbosch - The Netherlands
(By appointment only)
tel. +31 73 5134201 - fax +31 73 5134202 - info@vandervanartbooks.com

vormen uit **vuur**

op het internet

WWW.VORMENUITVUUR.NL

Informatie

Informatie over de Vereniging, het tijdschrift *Vormen uit Vuuren* deelname aan excursies voor leden.

Aanmelden als lid

Opgeven van lidmaatschappen en adreswijzigingen. Tevens informatie over contributie en wijze van betalen.

Oude tijdschriftnummers

Raadplegen van inhoudsopgave per tijdschrift en bestellen van oude nummers.

Het register

In 'Het Register' is informatie te vinden over alle artikelen die tot nu toe zijn gepubliceerd in het *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van de Vrienden van de Ceramiek* en zijn opvolger *Vormen uit Vuur*.

Met de zoekfunctie kunt u de volgende rubrieken raadplegen:

- Artikelen met een auteur
- Boekbesprekingen
- Tentoonstellingen
- Ceramiekverzamelingen
- Onderwerpen Ceramiek en Glas
- Persoonsnamen

„De Gouden Eeuw”

juwelier - antiquair

Gespecialiseerd in: antiek Hollands zilver,
sieraden, kristal en porselein

Een Japans porseleinen schotel met in de rand een blauw-wit decor van bloemen en symbolen in vakken, een vaas met bloemen, vogels en een vlinder in het plat, Arita, ca. 1680, Ø 45 cm.

Inkoop/Verkoop/Taxaties

De Kempenerstraat 83, 2341 GJ Oegstgeest
Tel./Fax 071 - 5171704
www.degoudeneeuw-antiek.com

Capriolus

Specialist in Nederlands aardewerk 1500 - 2000

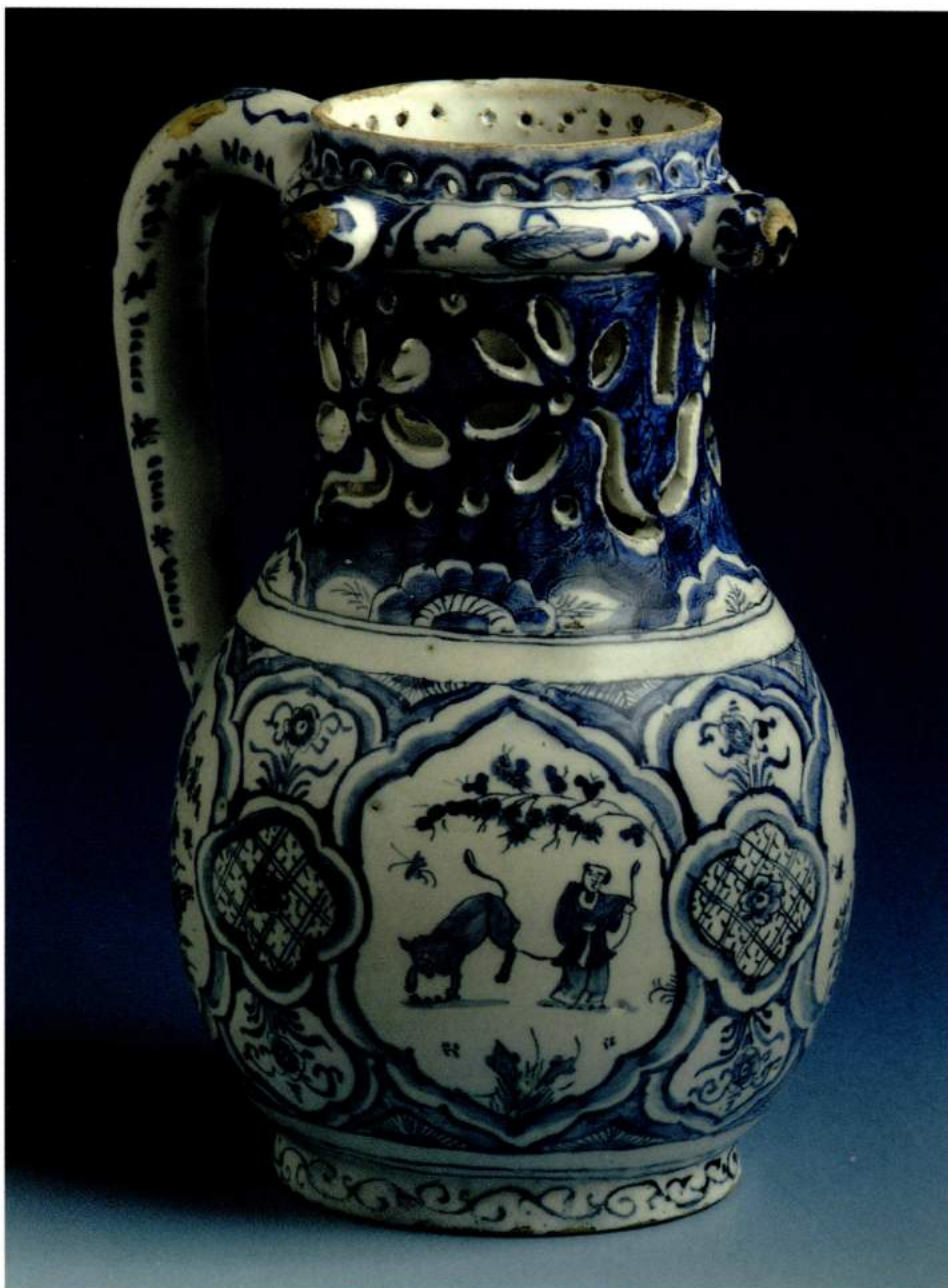
Plaatbakkerij Haga, Purmerend (1904-1907). Een vaas in lusterlazuur met decor van vissen en wier naar ontwerp van C.J. Lanooy. Deze vaas wordt aangeboden op de Art Nouveau/Art Deco-dagen te Haarlem op 14, 15 en 16 mei 2004.

Objecten in stock van onder anderen:
Brouwer, Genemans, Groeneveldt, Hofstede Crull,
De Lerma, Holman, Lanooy, Oosterman, Severijns,
Tjebbes, Van Riessen en Van der Vaart

Bemiddeling bij aan- en verkoop van collecties of objecten in majolica, faience, tegels, potterie, volksaardewerk, unica keramisten, Jugendstil en Art Deco

Ger J.M. de Ree
T: 033-4655450
M: 06-21871144
E: deree@capriolus.nl

www.capriolus.nl
Bezoek onze webwinkel met bijzondere keramische objecten

Delftse fopkan met chinoiserie decor;
gedateerd 1737, hoogte 21 cm

FRIDES LAMÉRIS
KUNST- EN ANTIEKHANDEL V.O.F.

NIEUWE SPIEGELSTRAAT 55
1017 DD AMSTERDAM
TELEFOON: 020 - 6264066

Geopend: dinsdag tot en met vrijdag van 10.00 - 18.00 uur
zaterdag van 10.00 - 17.00 uur